

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

І ñòî ðè÷í èé àđõîâ

Í ÀÓÊÎ Â² ÑÒÓÄ²´

Випуск 4

*На пошану професора
Юрія Андрійовича Мицика
з нагоди 60-річного ювілею*

Миколаїв – 2010

Засновники видання:

Чорноморський державний
університет імені Петра Могили

Інститут української
археології та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського
НАН України

Видання засновано у 2008 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 14511-3482Р
видано Міністерством юстиції
України від 15.09.2008 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 15567-4039ПР
видано Міністерством юстиції
України від 07.07.2009 р.

Адреса редколегії:

54003, м. Миколаїв,
вул. 68 Десантників, 10
Тел.: (0512) 76-55-99;
(050) 820-57-26;
факс: (0512) 46-51-94;
E-mail: avi@kma.mk.ua,
evgen_sinkevych@mail.ru

Головний редактор:

д-р іст. наук професор член-кореспондент НАН України
П.С. Сохань (директор Інституту української археології та
джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України)

Редакційна рада:

д-р техн. наук професор **Л.П. Клименко** (ректор ЧДУ
ім. Петра Могили); д-р пед. наук професор **О.П. Мещанінов**
(проректор із наукової роботи ЧДУ ім. Петра Могили); д-р
іст. наук професор **В.М. Дарієнко** (Херсонський економіко-
правовий інститут); канд. іст. наук старший науковий
співробітник **О.О. Маврін** (заступник директора Інституту
української археології та джерелознавства імені М.С. Гру-
шевського НАН України)

Редакційна колегія:

д-р іст. наук професор **М.О. Багмет** (ЧДУ ім. Петра Могили);
д-р іст. наук професор **А.І. Колісниченко** (ЧДУ ім. Петра
Могили); д-р іст. наук професор **Ю.В. Котляр** (ЧДУ ім. Петра
Могили); д-р іст. наук професор **С.В. Пронь** (ЧДУ ім. Петра
Могили); д-р іст. наук професор **П.М. Тригуб** (ЧДУ ім. Петра
Могили); канд. іст. наук доцент професор кафедри
Є.Г. Сінкевич – заступник головного редактора (ЧДУ ім. Петра
Могили); **І.Ю. Сінкевич** – відповідальний секретар (Херсонський
державний університет)

Рекомендовано до друку:

рішенням вченої ради Чорноморського
державного університету ім. Петра Могили
від 11.02.2010 р.,
протокол № 6

рішенням вченої ради Інституту української
археології та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України
від 16.02.2010 р., протокол № 1

I 90

Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв:
Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вип. 4. – 132 с.

Збірник містить публікації історичних джерел і матеріалів, джерело-
знавчих та історіографічних досліджень, статей з актуальних проблем ре-
гіональної історії та історії України, всесвітньої історії, методології історичних
досліджень, історії науки й освіти, рецензії, повідомлення про наукові події і
заходи.

*Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає
стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти. Автор
несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо.
Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. При передруку
публікацій посилання на «Історичний архів. Наукові студії» обов'язкове.*

ЗМІСТ

Від редколегії	9
<i>ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. ІСТОРИОГРАФІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ .....</i>	11
Горнова І.С. (Одеса) Боротьба тенденцій у візантійському історіописанні XI сторіччя (на прикладі праць Іоанна Скилиці та Михаїла Пселла)	12
Клименко В.В. (Черкаси) Історія розвитку промислової кооперації України в повоєнний період: історіографія проблеми	17
Король А.І. (Херсон) Дослідження В. Сарбеєм проблеми національного відродження України	20
Макієнко О.А. (Київ) Видання земських установ у фондах Державного архіву Херсонської області	24
Скрипник В.В. (Миколаїв) Одеський період діяльності сходознавця В.В. Григор'єва	30
Шугальова І.М. (Запоріжжя) Аналіз особистого фонду Петра Євграфовича Ковалевського (за матеріалами Міжнародного інституту соціальної історії)	33
<i>ВІТЧИЗНЯНА ТА ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ .....</i>	37
Бондарук Л.В. (Київ) Роль українського руху опору в організації Норильського повстання	38
Бушин М.І., Чубіна Т.Д. (Черкаси) Особливості збереження етнічної самосвідомості українцями Республіки Башкортостан у 90-х роках XX ст.	43
Кухарчук О.С. (Ужгород) Участь осередків політичних партій у місцевих виборах 2006 року в Закарпатській області	49
Малишев О.В. (Харків) Діяльність органів радянської влади стосовно правового забезпечення роботи підприємств дрібної промисловості в роки «воєнного комунізму» та нової економічної політики	55
Міронова І.С. (Одеса) Українська пошта в період правління Єлизавети Петрівни (1741-1761 рр.)	59
Пронь С.В. (Миколаїв) Українське сходознавство: «другорядна роль» в умовах загальноцивілізаційного виміру	65
Ткачук В.В. (Луцьк) Українізація православного церковного устрою на Волині в 1930-х рр.	70
Черемісін О.В. (Херсон) Міське землеволодіння Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX століття	75
<i>ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН .....</i>	81
Богданова Т.Є., Погромський В.О. (Миколаїв) Українська етнічна спільнота в Аргентині наприкінці XX – на початку XXI століття	82

Богданова Т.Є., Чебан С.Ю. (Миколаїв) Ліванська криза 2006 р.: результати та наслідки	87
Гарагонич В.В. (Київ) Прикордонне співробітництво України з країнами Центрально-Східної Європи та його значення для розвитку транскордонної співпраці на сучасному етапі	92
Сінкевич Є.Г., Попова С.М. (Миколаїв) Курдська проблема на рубежі ХХ-ХХІ століть	98
<i>ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ НАУКИ ТА ОСВІТИ</i>	103
Перев'язко Н.В. (Черкаси) Релігійно-метафізичні та математичні витоки теорії відносності А. Ейнштейна	104
Рудишина О.С. (Київ) Внесок фізіологів рослин Новоросійського університету в розвиток гормональної теорії тропізмів на початку ХХ ст.	107
Томаченко О.В. (Луцьк) Трансформаційні процеси у шкільній історичній освіті України	112
<i>ОГЛЯДИ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ</i>	117
Дарієнко В.М. (Херсон) Колекція професора М.Д. Хмирова як комплексне джерело з історії Північного Причорномор'я	118
<i>РЕЦЕНЗІЇ ТА ІНФОРМАЦІЯ</i>	121
Волосник Ю.П. (Харків) Перше дослідження раннього етапу вітчизняної медієвістики: Рецензія на монографію С.І. Лимана «Ідеї в латах: Захід чи Схід? Середньовіччя в оцінках медієвістів України (1804 – перша половина 1880-х рр.)» (Харків, 2009)	122
<i>ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ</i>	125

СОДЕРЖАНИЕ

От редколлегии	9
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ. ИСТОРИОГРАФИЯ. МЕТОДОЛОГИЯ. ИСТОРИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ	11
Горнова И.С. (Одесса) Борьба тенденций в византийском историописании XI века (на примере работ Иоанна Скилицы и Михаила Пселла)	12
Клименко В.В. (Черкассы) История развития промышленной кооперации Украины в послевоенный период: историография проблемы	17
Король А.И. (Херсон) Исследования В. Сарбеем проблемы национального возрождения Украины	20
Макиенко А.А. (Киев) Издания земских учреждений в фондах Государственного архива Херсонской области	24
Скрипник В.В. (Николаев) Одесский период деятельности востоковеда В.В. Григорьева	30
Шугалёва И.М. (Запорожье) Анализ личного фонда Петра Евграфовича Ковалевского (по материалам Международного института социальной истории)	33
ОТЕЧЕСТВЕННАЯ И ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ	37
Бондарук Л.В. (Киев) Роль украинского движения сопротивления в организации Норильского восстания	38
Бушин Н.И., Чубина Т.Д. (Черкассы) Особенности сохранения этнического самосознания украинцами Республики Башкортостан в 90-х годах XX в.	43
Кухарчук О.С. (Ужгород) Участие ячеек политических партий в местных выборах 2006 года в Закарпатской области	49
Мальшев А.В. (Харьков) Деятельность органов советской власти относительно правового обеспечения работы предприятий мелкой промышленности в годы «военного коммунизма» и новой экономической политики	55
Миронова И.С. (Одесса) Украинская почта в период правления Елизаветы Петровны (1741-1761 гг.)	59
Пронь С.В. (Николаев) Украинское востоковедение: «второстепенная роль» в условиях общесцивилизационного измерения	65
Ткачук В.В. (Луцк) Украинизация православного церковного строя на Волыни в 1930-х гг.	70
Черемисин А.В. (Херсон) Городское землевладение Южной Украины в конце XVIII – первой половине XIX века	75

ИСТОРИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ	81
Богданова Т.Е., Погромский В.А. (Николаев) Украинское этническое сообщество в Аргентине в конце XX – начале XXI века	82
Богданова Т.Е., Чебан С.Ю. (Николаев) Ливанский кризис 2006 г.: результаты и последствия	87
Гарагонич В.В. (Киев) Приграничное сотрудничество Украины со странами Центрально-Восточной Европы и его значение для развития трансграничного сотрудничества на современном этапе	92
Синкевич Е.Г., Попова С.М. (Николаев) Курдская проблема на рубеже XX-XXI веков	98
ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ	103
Перевязко Н.В. (Черкассы) Религиозно-метафизические и математические истоки теории относительности А. Эйнштейна	104
Рудышина Е.С. (Киев) Вклад физиологов растений Новороссийского университета в развитие гормональной теории тропизмов в начале XX в.	107
Томаченко А.В. (Луцк) Трансформационные процессы в школьном историческом образовании Украины	112
ОБЗОРЫ И СООБЩЕНИЯ	117
Дариенко В.Н. (Херсон) Коллекция профессора М.Д. Хмырова как комплексный источник по истории Северного Причерноморья	118
РЕЦЕНЗИИ И ИНФОРМАЦИЯ	121
Волосник Ю.П. (Харьков) Первое исследование раннего этапа отечественной медиевистики: Рецензия на монографию С.И. Лимана «Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.)» (Харьков, 2009)	122
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	125

CONTENTS

From editorial board	9
<i>SOURCE STUDY. HISTORIOGRAPHY. METHODOLOGY. HISTORY OF HISTORICAL SCIENCE</i>	11
Irina Gornova (Odesa, Ukraine) The struggle of tendencies in Byzantine historical writing method in XI c. (on example of John Scylitzes and Michael Psellus works)	12
Victor Klymenko (Cherkasy, Ukraine) The industrial cooperation development history of Ukraine during post-war period: the problem historiography	17
Anna Korol (Kherson, Ukraine) V. Sarbey's research of the Ukraine national revival problem	20
Oleksiy Makiyenko (Kyiv, Ukraine) Zemstvo's Institutions editions in Kherson Region State Archives Funds	24
Victor Skrypnyk (Mykolayiv, Ukraine) The Odesa activity period of an orientalist V.V. Grigor'ev	30
Inna Shugalyova (Zaporizhzhya, Ukraine) The analyses of Peter Evgrafovich Kovalevskiy personal fund (based on International Institute of Social History materials)	33
<i>DOMESTIC AND WORLD HISTORY</i>	37
Larissa Bondaruk (Kyiv, Ukraine) The role of the Ukrainian resistance movement in the organisation of the Norilsk uprising	38
Mykola Bushyn, Tatiana Chubina (Cherkasy, Ukraine) The peculiarities of ethnic identity preservation of Bashkortostan Ukrainians in the 90-s of XX century	43
Olga Kukharchuk (Uzhgorod, Ukraine) The political parties' cells participation in local elections of 2006 in Transcarpathian Region	49
Aleksandr Malishev (Kharkiv, Ukraine) The Soviet authorities activity in relation to the legal guaranteeing of light industry enterprises work during years of «military communism» and new economic policy	55
Irina Mironova (Odesa, Ukraine) Ukrainian post during Elisabeth Petrovna reign period (1741-1761 years)	59
Serhiy Pron (Mykolayiv, Ukraine) Ukrainian Oriental Studies: «minor role» in condition of globalization measuring	65
Victoria Tkachuk (Lutsk, Ukraine) Ukrainisation of the Orthodox Church organisation in Volyn' in 1930s.	70
Oleksandr Cheremisin (Kherson, Ukraine) Southern Ukraine municipal landowning in the end of XVIII – first half of XIX centuries	75
<i>HISTORY OF INTERNATIONAL RELATIONS</i>	81
Tetyana Bohdanova, Viktor Pogromskiy (Mykolayiv, Ukraine) The Ukrainian ethnic community in Argentina in the end of XX – early XXI c.	82

Tetyana Bohdanova, Svitlana Cheban (Mykolayiv, Ukraine) Lebanese Crisis 2006: results and consequences	87
Vasyl Garagonych (Kyiv, Ukraine) Boundary collaboration of Ukraine with Central and Eastern Europe countries and its value for transfrontal collaboration development at present stage	92
Yevhen Sinkevych, Svitlana Popova (Mykolayiv, Ukraine) Kurds problem in late XX – early XXI c.	98
<i>HISTORY OF SCIENCE AND EDUCATION DEVELOPMENT</i>	103
Nataliya Perevyazko (Cherkasy, Ukraine) The religiously-metaphysical and mathematical pre-conditions of A. Einstein theory of relativity	104
Olena Rudyshina (Kyiv, Ukraine) The Novorossiysk University scientists’ contribution to the phytohormonal tropism theory development at the beginning of the XX c.	107
Oleksandr Tomachenko (Lutsk, Ukraine) Transformation processes in Ukraine school historical education	112
<i>REPORTS</i>	117
Vasyl Darienko (Kherson, Ukraine) M.D. Khmyrov periodicals collection as comprehensive source on the North Black Sea Coast history	118
<i>REVIEWS AND INFORMATION</i>	121
Yuriy Volosnyk (Kharkiv, Ukraine) First study of the early stage of domestics medieval studies: monograph review of S.I. Liman, Ideas in Armour: East or West? Middle Ages as estimated by Medievalist of Ukraine (1804 – first half of 1880s.) (Kharkov, 2009)	122
<i>INFORMATION ABOUT AUTHORS</i>	125

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ

ЮРІЮ АНДРІЙОВИЧУ МИЦИКУ – 60

30 грудня 2009 року виповнилося 60 років Юрію Андрійовичу Мицику. Ювіляр є відомим дослідником історії українського козацтва як в Україні, так і далеко за її межами. Він знайий історик, археограф, джерелознавець, перекладач із старопольської та староукраїнської мов, знавець середньовічної латини, доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська Академія», завідувач відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, відзначений державою почесним званням «Заслужений діяч науки і техніки України».

Як для учня і продовжувача традицій наукової школи Миколи Павловича Ковальського, попри утиски і гоніння, і не лише за часів тоталітарної влади, головним у світському житті Ю. Мицика було і є служіння Істині, яка виходить з Першоджерел. Тому Юрій Андрійович є не лише і не стільки відомим істориком козацтва, скільки, у першу чергу, джерелознавцем і археографом. Як відповідальний вчитель і сумлінний дослідник, який не шукає легких тем і намагається віднайти непрості відповіді, він не залишився осторонь гострих, болісних питань минулого, насамперед, трагедії справді вселенського масштабу – Голодомору українців 1932-1933 років.

Безперечно, цей Вчений увійшов до плеяди визначних діячів української історичної науки і має дуже вагомий доробок у понад півтори тисячі друкованих праць та близько сорока книг – монографічних видань і археографічних публікацій, який вже зараз служить утвердженню дійсно української національної історіографії, має серйозну перспективу подальшого розвитку і спирається на потужну основу, закладену вітчизняними істориками – дослідниками історії українського козацтва – насамперед, Д. Яворницьким, М. Ковальським, О. Апанович та ін.

Крім того, Ю. Мицик як духовна особа – протоієрей Української православної церкви, активно розробляє тематику, пов'язану з історією церкви, з життям та діяльністю її відомих діячів, подвижників українського Православ'я.

Важливим аспектом дослідницької діяльності Ю. Мицика завжди залишалась краєзнавча тематика, локальна історія. Щиро прив'язаний до рідного краю, його славного козацького минулого, вчений постійно повертається у своїх наукових пошуках до витоків, до «малої Батьківщини».

Не чужою для нього є й історія сусідніх країн і народів, насамперед – Білорусі. Інтерес до білорусистики виник у Ю. Мицика ще в 1970-х роках через знайомство з твором «Кройника о початку и назвиску Литви» Феодосія Софоновича і був підтверджений у наш час знаковою публікацією

студій з історії Білорусі «Albaruthenica». Годі й казати, наскільки важливим є сьогодні вивчення джерел з історії Польсько-Литовського періоду, який у вітчизняній науці сьогодні чи не найменш забезпечений повноцінною джерельною базою через його «нецікавість», «незручність» та «невідповідність» за відомих умов і обставин. І це за наявності величезного масиву документів і матеріалів, які ще чекають на дослідників і потребують введення до наукового обігу та знаходяться в архівних і музейних колекціях не лише Варшави і Москви, але й Мінська, Вільнюса та Києва. Саме українсько-білоруські сюжети можуть тут відіграти неабияку роль. Тому важливим і логічним стало рішення вченої ради ІУАД ім. М.С. Грушевського щодо утворення Центру дослідження історії Білорусі, який має очолити доктор історичних наук Ю. Мицик.

Цілком природним є те, що вже з 1991 року – від початку діяльності Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної академії наук України, цей вчений пов'язав свою наукову долю з нашою установою. Серед праць, підготовлених Ю. Мициком саме в нашому Інституті, крім захищеної на засіданні Спеціалізованої вченої ради докторської дисертації, досить згадати такі важливі для археографічної науки видання, більшість яких – у видавничих серіях: «Пам'ятки православної богословської думки XVII ст.» – «Виклад о церкві святих» Ієромонаха Феодосія (Софоновича)» (К., 2002); «Джерела з історії Української Еміграції» – «Листування Митрополита Іларіона (Огієнка)» (К., 2006); «Джерела з історії українського козацтва» – «Листи Івана Сірка» (К., 1996); «Царичанка козацька» (К., 2004); «Чигирин – гетьманська столиця» (К., 2007); «Зарубіжні джерела з історії України» – «Хроніка європейської Сарматії» О. Гваньїні (К., 2007) та такі поза серійні праці як «За віру православну» (К., 2009), «Український Голокост. Свідчення тих, хто вижив» (К., 2002-2009). Останньої праці вийшло сім томів, кожна сторінка яких сповнена людського болю і страждань. Ці книги промовляють живими голосами тих, хто пережив жахіття штучного голоду і все своє життя змушені були мовчати про страшну правду, яка замовчувалася або заперечувалася і владою, й історичною наукою.

Крім викладацької роботи на кафедрі історії НУКМА, вагомим є внесок Ю. Мицика в наукові досягнення очолюваного ним відділу пам'яток княжої та козацької доби й Інституту в цілому, зокрема, у підготовку фахівців вищої кваліфікації – кандидатів історичних наук, за дуже складною, «дефіцитною» та, на жаль, не дуже популярною у вітчизняній гуманітаристиці спеціальністю – історіографія, джерелознавство та спеціальні галузі історичної науки. Великою заслугою Ю. Мицика в цій непростій

відповідальній діяльності є спрямування дослідників саме на системний джерелознавчий підхід, активний архівний пошук, високий академізм, поєднаний із небайдужістю науковця, його «невідстороненістю» від об'єкта дослідження, поєднання досвіду попередників, але з урахуванням новітніх досягнень історичної науки заради забезпечення правдивого звучання української історії мовою документа.

Юрій Андрійович Мицик продовжує свою активну плідну наукову діяльність в Інституті як керівник

відділу і як вчений. Він має в планах свого відділу та в особистих планах величезну кількість ідей, проєктів і завдань. До його відділу постійно надходять запити від державних органів влади щодо визначення дат, оцінки подій, відзначення ювілеїв тощо. Експертні висновки керівника відділу Ю. Мицика не завжди емоційно нейтральні, але завжди високопрофесійні й аргументовані. За цими висновками стоїть величезний досвід, відповідальність та сумління справжнього Вченого.

*Заступник директора Інституту
української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського НАН України,
член редакційної ради збірника наукових праць
«Історичний архів. Наукові студії»,
кандидат історичних наук*

Олександр Маврін

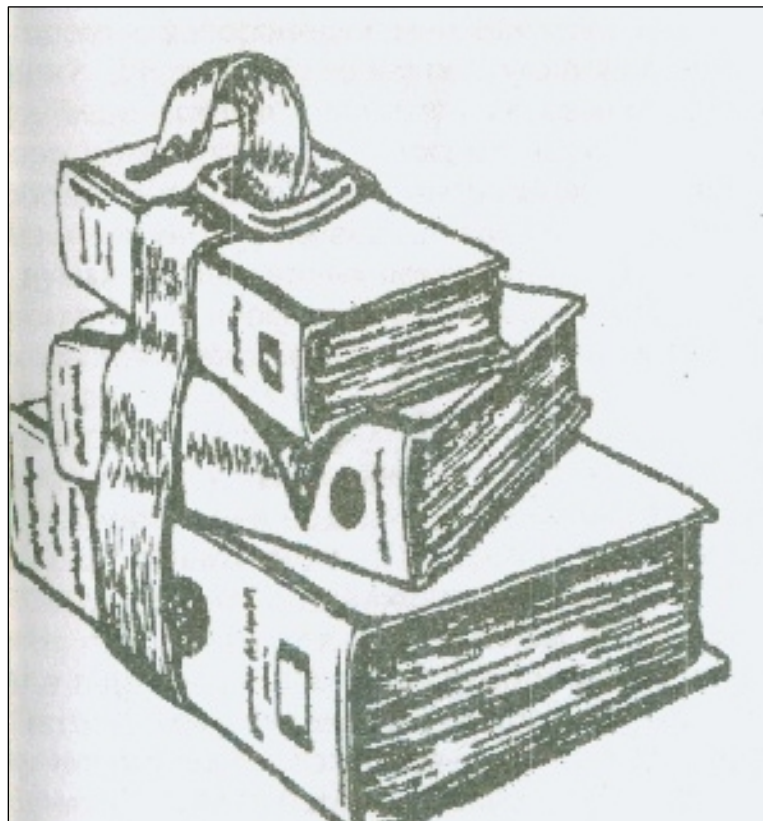
© Маврін О.О., 2010

Äæåđåëî çí àâñòâî

l ñòî ð³î ãđàô³ÿ

Ì åòî äî ëî ã³ÿ

²ñòî ð³ÿ ³ñòî ðè÷íî ; í àóêè

БОРТЬБА ТЕНДЕНЦІЙ У ВІЗАНТІЙСЬКОМУ ІСТОРІОПИСАННІ ХІ СТОРІЧЧЯ (НА ПРИКЛАДІ ПРАЦЬ ІОАННА СКИЛИЦІ ТА МИХАЇЛА ПСЕЛЛА)

У статті порівняно спосіб історіописання двох візантійських істориків XI сторіччя – Михаїла Пселла та Іоанна Скилиці. У них відмінні принципи викладу матеріалу, уявлення про роль історика і місце власних творів у загальновізантійській літературній традиції. Тому визначення історичних концепцій цих авторів вкрай необхідне для характеристики візантійської історіографії вказаного періоду.

Ключові слова: Михаїл Пселл, Іоанн Скилиця, візантійська історіографія.

В статтє сравнено способ историописания двух византийских историков XI века – Михаила Пселла и Иоанна Скилицы. У них различны принципы изложения материала, представления о роли историка и месте собственных произведений в общевизантийской литературной традиции. Поэтому определение исторических концепций этих авторов необходимо для характеристики византийской историографии данного периода.

Ключевые слова: Михаил Пселл, Иоанн Скилиця, византийская историография.

The historical writing method of two Byzantine historians of XI century – Michael Psellus and John Scylitzes was compared in this article. As far as historical material description principles of these authors, their ideas about the role of a historian and place of their own works in general Byzantine literary tradition are different, therefore determination of their historical conceptions is absolutely necessary for description of Byzantine historiography of the indicated period.

Key words: Michael Psellus, John Scylitzes, Byzantine historiography.

Серед найвидатніших історичних творів Візантійської імперії XI ст. слід зазначити «Хронографію» Михаїла Пселла (1018-1190-ті) та «Огляд історії» Іоанна Скилиці (до 1050 р. – початок XII ст.). Обидва тексти є важливими для сучасних дослідників. Проте, якщо творчість Михаїла Пселла та його історична концепція знайшли певне освітлення [1], то працю Скилиці можна вважати малодослідженою. Їй приділили увагу П.О. Каришковський [2], О.П. Каждан [3], М.В. Бібіков [4], Д.О. Черноглазов [5], перекладався російською мовою текст «Огляду історії» фрагментарно М.Я. Сюзюмовим [6]. Тим часом уявлення Скилиці про роль історика і його завдання є цікавим зразком концепції середньовічного історіописання.

Інформація про біографію Іоанна Скилиці мізерна. У своїй історичній праці він не робить яernih зауважень стосовно подій свого життя, тож важко судити про джерела формування його світогляду.

Невідомі і роки його життя. Вчені прийшли до висновку, що Скилиця народився не раніше 1045 р., помер, імовірно, у другому десятиріччі XII ст. [7, р. VII]. Вдалося встановити, що Скилиця був вихідцем з малоазійської Фракійської феми, був магістром, проедром, куропатом, посадив досить високі посади епарха та друнгарія вігли [8, р. V].

Головна праця Іоанна Скилиці відома під назвою «Огляд історії» (Σύνοψις ἱστορίων). Твір був написаний під час правління Олексія Комніна (1081-1118) і в початковій редакції охоплює період з 811 по 1057 рр., тобто від смерті імператора Никифора I до вимушеного зречення Михаїла VI¹. Зі слів самого Скилиці в проміїоні до «Огляду історії» зрозуміло, що він не збирався встановлювати які-небудь нові факти або здійснювати якісь розшуки. Свою місію він зводив лише до того, щоб компілювати і резюмувати твори попередників: «...ті, хто любить історію, знайшли

¹ У середньовічних рукописах «Огляд історії» існує в двох формах: короткій, доведений до 1057 р. (видана в: Ioannis Skylitzae Synopsis Historiarum / rec. I. Thurn, Berolini; Novi Eboraci, 1973) і продовжений до 1079 р., розповідь в якій заснована на «Історії» Михаїла Аттالیата (Michaelis Attaliotae Historia / rec. I. Bekker, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae, 1853). Питання про приналежність Продовження «Огляду історії» (видане в: Georgius Cedrenus / ed. I. Bekker, vol. 2, Bonn, 1839) Іоанну Скилиці залишається відкритим. Протилежні думки див.: de Boor C. Weiteres zur Chronik des Skylitzès // BZ, Vol. 14, 1905, p. 409-467 та Moravcsik G. Byzantinoturcuca, I // Die Byzantinische Quellen der Geschichte des Türkervölker, I, Berlin, 1958, p. 335-340.

би більшу вигоду в резюме, яке б їм дозволило побачити з одного погляду події різних епох, і яке б їх врятувало від звернення до дуже складних списків, [тому – І.Г.] я уважно прочитав історії авторів, і я все об'єднав в один тільки короткий твір, який я залишив майбутнім поколінням» («...ήμεῖς δὲ τῷ πόνῳ τῶν εἰρημένων ἀνδρῶν ἐκεῖνων ἀρεσθέντες καὶ λυσιτελήσειν οὐ μικρὰ τὴν σύνοψιν τοῖς φιλιστοροδοῖσιν ἐλλίσαντες καὶ μάλιστα τοῖς τό ράϊστον του ἐπιπτονωτέρου προτιθεμένοις, συντομωτάτην διδοῦσαν κατάληψιν τῶν ἐν διαφόροις συμβεβηκότων καιροῖς καὶ του βάρους τῶν υπομνημάτων ἐλευθερούσαν, τὰς τῶν ἀνωθεν λεχθέντων συγγραφέων ἐπ' ἀκριβὲς Ἱστορίας ἀναλεξάμενοι, δὲ εἰκότα καὶ ὅποσα μὴ του πιθανοῦ ἀπέπιπτε συλλέξαμενοι, προσθέντες δὲ καὶ ὅποσα ἀγράφως ἐκ παλαιῶν ἀνδρῶν ἐδιδάχθημεν, καὶ ὅφ' ἐν ἐπιδρομάδῳν συνθεμένοι τοῖς μεταγενεστέροις...») [9, с. 4.40-50].

У пролозі Скилиця намагається систематизувати доступні йому історичні праці попередників і сучасників. Умовно їх можна розділити на 3 групи.

До першої групи входять ті автори, спосіб викладу історичного матеріалу яких Скилиця вважає зразковим і про бажання наслідувати яким він заявляє. Це – Георгій Сінкел (автор «Хроніки») [10] і Феофан Сповідник (автор «Хронографії») [11]. Про Георгія Сінкела (рубіж VIII – IX ст.) відомо дуже мало. Він був особистим секретарем і повіреним патріарха Константинопольського Тарасія. Після смерті свого покровителя він прийняв чернецтво, під час якого і працював над своєю історичною працею. «Хроніка» Сінкела є прикладом ранньохристиянської хронографії. В ній викладені події від Адама до царювання імператора Діоклетіана, тобто до початку IV ст. н. е. «Хроніка» має вигляд звичайної компіляції. Характерною рисою історичного методу Сінкела є конспективність викладу з безсистемним і безладним нагромадженням фактів, нічим не пов'язаних один з одним. У Візантії «Хроніка» не отримала популярності [12]. Прямим продовженням цього твору є «Хронографія» Феофана Сповідника (бл. 760-818). Про цього історика відоме те, що він народився в знатній сім'ї в Константинополі. Був соратником Льва IV Хозарина (775-780). Почавши кар'єру з нижчих військових чинів (стратора і спафарія), Феофан близько 780 р. залишив службу і постригся в ченці в монастирі Сигріана, що належав його батьку. Феофан не приховував своєї прихильності до іконошанування, через що був ув'язнений і засланий на острів Самофракію, де і помер. З передмови до літопису Феофана відомо, що Георгій, вмираючи, попросив свого друга продовжити перерваний ним твір, і заповів йому зібраний матеріал². Розповідь Феофана починається там, де зупинився Георгій, – з 284 р., тобто від правління Діоклетіана, і доходить до 813 р., тобто до часу вступу на престол Льва V. Праця Феофана є рідкісним для візантійської історіографії прикладом введення принципу оповідання по роках.

У його «Хронографії» вказується рік, потім слідують перерахування подій, що відбулися в цей рік, зчеплення яких носить випадковий, за одиничними виключеннями, характер. В один розділ потрапляють війни, скинення імператорів, землетруси, різні астрономічні явища, церковна боротьба, засухи, весілля, притчі про мінливість людської долі, будівництво палаців, церков, лазень, посольства, інформація про варварські набіги і т. д. В цілому «Хронографія» позбавлена будь якої сюжетної структури і композиції [4, с. 90-91].

Кажучи про сприйняття Скилицею традицій Георгія Сінкела і Феофана Сповідника, слід зазначити, перш за все, спільність їх методу вивчення і обробки історичних праць. Згідно з перекладом відповідного фрагмента «Хроніки» Георгія Сінкела, виконаного французькими візантінознавцями Б. Флюзеном і Ж.-Кл. Шейне, цей автор повідомляє, що склав резюме джерел і використовує по відношенню до свого твору термін *synopsis*. За відомостями цих же французьких авторів, які переклали відповідний фрагмент «Хронографії» Феофана, останній, крім матеріалів, які йому заповів Георгій Сінкел, розшукав історичні книги для того, щоб проводити серед них відбір [8, р. IX]. Скилиця намагається наслідувати цих авторів в стилі викладу «*простою і без вигадливостей, прагнучому до самої суті подій*» («...ἀφελῆ καὶ ἀπεριέρρω, μονονοχὶ δὲ τῆς οὐσίας αὐτῆς ἐφαπτομένο τῶν πεπραγμένων») [9, с. 3.10-11]. Йдеться про розповідь, в якій автор піклується про ясність і доступність викладу для читача.

У другій і третій групі істориків, виділених Скилицею, знаходяться автори, чії спроби продовжувати праці і спосіб історіописання Георгія Сінкела і Феофана Сповідника визнані ним незадовільними. Він пред'являє до цих груп докори різного характеру. Так, про першу з них написано: «*Звичайно, деякі в цьому [у написанні історичного резюме – І.Г.], випробували себе, як [наприклад] сицилійський шкільний вчитель³ або, в нашу епоху, іпат філософів, інертім Пселл і ще інші; але оскільки вони не звернули на цю роботу тієї уваги, якої вона заслуговує, вони схилили браком точності, упускаючи велику частину знаменних фактів; твори їх даремні для нащадків, тому що вони задовольнялися тим, що перераховували імператорів і показували, хто тримав скіпетр після кого, і нічого більше*» («Ἐπεχείρησαν μὲν γὰρ τίνες, οἷον ὁ Σικελιώτης διδάσκαλος, καὶ ὁ καθ' ἡμᾶς ὑπατος τῶν φιλοσόφων καὶ ὑπέρτιμος ὁ Ψελλός, καὶ πρὸς τοῦτοις ἕτεροι, ἀλλὰ παρέργως ἀψάμενοι τοῦ ἔργου τῆς τε ἀκριβείας ἀπτοπεπτόκασι, τὰ πλείστα τῶν καιριωτέρων παρέντες, καὶ ἀνόνητοι τοῖς μετ' αὐτοῦς γεγόνασιν, ὀηταρίθμησιν μόνην ποιήσαντες τῶν βασιλέων καὶ διδάξαντες, τίς μετὰ τίνα τῶν σκήπτρων γέγονεν εὐκρατής, κα πλείον οὐδέν») [9, с. 3.17-23]. Михаїл Пселл, таким чином, признається Скилицею лідером даної групи, і саме до нього звернені головні звинувачення в недостатній

² «Но перед концом жизни, чувствуя, что не может совершить предпринятого дела, но, как мы уже сказали, доведя историю свою до времен Диоклетяна, при смерти, в православной вере отходя ко Господу, он – Авва Георгий – оставил нам, как искренним друзьям, недоконченную свою книгу, с усиленным прошением доверить недостающее» [13].

³ Однозначна атрибуція цього персонажа не виконана. Так, для А. Макропулоса [14, р.193]: «*Sikeliotēs 'didaskalos' is surely a phantom*», (сицилійський «вчитель» – це, безумовно, фантом). Тоді як Б. Флюзен та Ж.-Кл. Шейне [8, р. IX] вважають, що під «сицилійським вчителем» слід розуміти Феогноста – автора орфографічного трактату і загубленої історії, яка служила джерелом для Продовжувача Феофана.

увазі до праці історика. Отже, Скилиця не потрапляє під чарівність риторичних і художніх прийомів Пселла. Навпаки, він вважає його «Хронографію» разом з іншими, не названими творами, шкідливою для читачів: «І навіть, якщо вони, як здається, згадали деякі події, то, оскільки це зроблено не за правилами, то вони далекі від того, щоб бути корисними читачеві, і є шкідливими навпроти» («εἰ γὰρ καὶ τίνων δοκοῦσιν ἐπιμνησθῆναι πράξεων, ἀλλὰ καὶ ταύτας οὐκ ἐστοχασμένως συγγραφέμενοι βλάψαν τοὺς ἐντυγχάνοντας, οὐκ ωφέλησαν») [9, с. 3.26]. Питання про причини такої думки Скилиці не могло не зацікавити дослідників. Деякі з них приходять до висновку про те, що Скилиця не був знайомий з «Хронографією» Пселла. Так, вже згадувані візантіноведи Б. Флюзен і Ж.-Кл. Шейне, висловлюючи подив щодо низької оцінки творчості Михаїла Пселла Скилицею, пишуть: «...у такої блискучої й такої особистої «Хронографії», якою

ми зобов'язані цьому авторові, немає аніскільки сухості, в якій він [Скилиця – І.Г.] йому [Пселлу – І.Г.] дорікає, і ми припускаємо, щоб вийти з утруднення, що він має на увазі тут інший твір Пселла, «Коротку Історію» (Ἰστορία σύντομος)⁴, яка, здається, краще відповідає вказівкам прологу» [8, р. IX-X]. Подібну думку ще раніше висловив Я.М. Любарський [1, с. 406]. Нам, проте, цей висновок не здається остаточним. Скилиця, швидше за все, був знайомий саме з «Хронографією», і саме через цей твір, незвичайного для візантійської історичної традиції, такого, що порушує правила історіописання, Пселл і отримав докори в свою адресу. Підтвердженням знайомства Скилиці з «Хронографією» Пселла може бути той факт, що початкові рядки опису царювання Василя II в «Огляді історії» схожі з початком «Хронографії»:

М. Пселл «Хронографія»	І. Скилиця «Огляд історії»
<p><i>Ὁ μὲν οὖν βασιλεὺς Ἰωάννης ο Τζιμισκής. [14, с. 3] От так розлучився з життям імператор Іоанн Цимісіях</i></p>	<p><i>Τό μὲν οὖν Ἰωάννου τέλος. [6, с. 314.49] Таким був кінець Іоанна [Цимісіях – І.Г.]</i></p>

Невипадковою представляється схожість у виборі порядку описуваних подій: обидва автори починають свою розповідь про царювання Василя II із заколотів Варди Фоки і Варди Скліра. Створюється враження, що слідуючи вибраному ним методу, Скилиця почав переписувати вибрані абзаци з «Хронографії», проте далі за першу фразу він не просунувся, швидше за все, через незгоду з творчим і історичним методом Пселла. В усякому разі, таке припущення здається цілком імовірним.

Пселл не дарма отримує від нащадків в особі Скилиці звинувачення в порушенні норм історіописання. Його свобода у викладі історичного матеріалу – це усвідомлений вибір. В «Хронографії» Пселл пише: «Ведь ты, самый мне дорогой из людей⁵ не требовал от меня исторического сочинения по всем правилам... поэтому я умолчал о многих значительных событиях, не распределил материал своей истории по олимпиадам⁶, не разделил, подобно Историку по временам года... и избрал средний путь между теми, кто повествовал о владычестве и деяниях старшего Рима⁷ и теми, кто составляет летописания в наши дни...» [16, с. 90, LXXIII]. Історіографічний метод Пселла, поза сумнівом, оригінальний, він був сформований в синтезі історичного пізнання і художнього віддзеркалення дійсності. Розповідаючи про події історії і вчинки людей, Пселл завжди намагається вникнути в їх загальнолюдський сенс, уловити «філософію» історії, що розкривається ним зазвичай в узагальнюючих сентенціях, які складають

окремі епізоди розповіді. Ніколи не переходячи у філософські міркування, залишаючись в рамках жанрової стилістики твору, вони розкриваються паралельно і за допомогою літературних прийомів, самим ходом оповідання, майстерною побудовою розповіді, яка підкреслює причинно-наслідковий зв'язок явищ. Наприклад, ось яким чином Пселл висловлює свою думку про Македонську династію: «Я не знаю другого рода столь же любезного Богу, и, думая об этом, удивляюсь, как могло случиться, что корень их дерева утвердился и возрос не по закону, но кровью и убийствами, само же древо пышно расцвело и дало прекрасные побеги, каждый с царским плодом, несравненным по красоте и величине» [16, с. 69, I]. Оцінюючи сучасні йому політичні і соціальні умови, Пселл описує поступове руйнування держави і уподібнює його розвитку хвороби в людському організмі [16, с. 155-157, LIII-LVII]. В особі Пселла історіограф є і ритором, і театральним режисером, і психологом, і художником, що створює неповторні за своєю глибиною образи героїв. Твердження ним індивідуального відчуття і індивідуального уявлення про прекрасне і погане, принципова настанова на свободу від стереотипу, як ми бачимо, не знайшли схвалення у окремих сучасників і навіть спонукали деяких з них на прокламацію повернення до витоків, до традицій «стародавніх».

Для визначення причин неприйняття Скилицею методу Пселла слід враховувати й історичний контекст,

⁴ «Коротка історія» є перерахуванням імператорів, починаючи із засновників Риму і, по суті, підручником з всесвітньої історії, що був складений Пселлом для свого учня майбутнього імператора Михаїла VII. В сучасній історіографії склалась думка, що новели, з яких складається «Коротка історія» є скоріше твором художньої літератури, аніж історичним твором [5, с. 154].

⁵ Питання про те, кого має на увазі письменник, до цих пір не з'ясовано. Зазвичай, вважається, що це Костянтин Ліхуд [17, с. 3-4], хоча висловлюється думка, що їм міг бути й Іоанн Мавропод [18, с. 236].

⁶ Відлік періодами в 4 роки, від одних Олімпійських ігор до інших був введений в грецьку історіографію Тімеєм у 264 р. до н. е., і роком першої олімпіади визнавався 776 р. до н. е. Цікаво, що незвичними в «Хроніці» Георгія Сінкела, в порівнянні з іншими візантійськими хроніками, були хронологічні обчислення – відлік років згідно з старогрецькими олімпіадами. Скилиця між тим не наслідує цей метод, а Пселл взагалі усвідомлено відходить від таких традицій.

⁷ Пселл, швидше за все, має на увазі Діонісія Галікарнаського, грецького історика I ст. до н. е., що жив в Римі і присвятив один з своїх творів Римській історії. В інших творах Пселла можна виявити численні запозичення із Діонісія.

і ступінь політичної тенденційності обох авторів. Скилиця, як втім і Михаїл Пселл, зміг досягти високого соціального положення завдяки власному інтелекту, не будучи представником знатного роду. Займаючи високу посаду великого друнгарія вігли (головного судді Константинополя) Скилиця був виразником інтересів імператора Олексія Комніна, час правління якого припав на складний і напружений період. Кінець XI століття – це час боротьби декількох впливових провінційних сімей, які досягли такого рівня могутності, що ставили під сумнів і оспарювали дії правлячого імператора⁸. Метою Скилиці було написання твору, який нагадав би цим «кланам» про подвиги предків і про те, яка доля спіткала бунтівників, або ж яка нагорода чекала тих, хто підтримував трон. Наприклад, замість того, щоб писати про *ges gesta* Василя II під час його Балканських кампаній, ми читаємо в *Synopsis Historiarum* про подвиги генералів Ксифія і Феодорокана. «Хронографія» Михаїла Пселла – поганій помічник Скилиці в цих його політичних цілях. Адже цей твір є не стільки стандартним для візантійської історіографічної традиції фактологічним описом, скільки зіставленням образів, виявленням характерів вершителей і жертв історичних доль. Хоч і «Хронографія», і «Огляд історії» за своєю суттю «імператорські хроніки», тобто оповідання, які замкнуті на описі діянь конкретних імператорів, Пселл приносить те нове, що не могло влаштувати Скилицю – критику імператора, уявлення про нього, як про особу з численними недоліками. Таку, наприклад, оцінку дає Пселл Костянтину IX Мономаху, якому в «Хронографії» відводиться найбільше місце: «*Этот самодержец не постиг природы царства, ни того, что оно род полезного служения подданным и нуждается в душе, постоянно бдящей о благом правлении, но счел свою власть отдыхом от трудов, исполнением желаемого, ослаблением напряжения, будто он приплыл в гавань, чтобы уже не братья больше за рулевое весло, но наслаждаться благами покоя; он передал другим попечение о казне, право суда и заботы о войске, лишь малую толику дел взял на себя, а своим законным жребием счел жизнь, полную удовольствия и радостей...*» [16, с. 83, XLVII]. Природно, що для Скилиці, який залишався в руслі традиційної візантійської історіографії, влада законного імператора носила божественний характер і пселлівська

характеристика володаря була для нього абсолютно неприйнятна.

Повернемося, проте, до третьої групи письменників, які, на думку Скилиці, також не змогли належним чином написати історичні твори. Вона представлена авторами, атрибуція більшості з яких досить важка. Це: Феодор Дафнопат (Δαφνοπάτης Θεόδωρος)⁹, Нікита Пафлагон (Νικήτας ο Παφλαγών)¹⁰, Йосиф Генесій (Ἰωσήφ Γενέσιος)¹¹, Мануїл Візантієць (Μανουήλ ο Βυζάντιος)¹², Никифор, диякон Фригійський (Νικηφόρος διάκονος ο Φρύξ)¹³, Лев Асійський (Ἀσιανός Λέων)¹⁴, Феодор із Сіди (Θεόδωρος ο της Σίδης)¹⁵, Феодор Севастійський (Θεόδωρος ἐν Σεβαστεία)¹⁶, Дмитрій з Кизікоса (Δημήτριος ὁ της Κυζίκου)¹⁷ та монах Іоанн Лід (μοναχὴ Ἰωάννης ὁ Λυδός)¹⁸. Своє ставлення до цих авторів Скилиця висловлює таким чином: «...[вони – І.Г.] взяли кожен свою власну тему, наприклад, похвалу імператора, хулу патріарха, похвалу друга, і кожен розвинув свою тему в творі, який не був історичним, і форма якого, його манера були такі, що вони абсолютно віддалилися від образу думок людей, яких надихнув Бог, з яких, як я говорив, все починалося. Оскільки вони обговорювали в своїх історичних працях події власної епохи або тієї, яка незадовго їй передувала, писали історії згідно із своїми симпатіями або антипатіями, через люб'язність або навіть слідувачі наказам, які вони отримали, то вони розрізняються в розповіді про одні і ті ж події, і тому вони занурили читачів у замішання і тривогу» («...οἰκείαν ἕκαστος ὑπόθεσιν προσηγάμενοι, ὁ μὲν ἐπαινον φέρε εἰπεῖν βασιλέως, ὁ δὲ ψόγον πατριάρχου, ἄτερος δὲ φίλου ἐγκόμιον καὶ ἐν ιστορίας σχήματι τὸν εαυτοῦ ἕκαστος ὀποπληροῦντις σκοπτόν πόρρω τῆς των εἰρημένων θεοφόρων ἀνδρῶν ἀποπεπτόκασι διανοίαις. ἀποτάδην γὰρ τα κατὰ τοὺς αὐτῶν χρόνους συνενεχθέντα, καὶ μικρόν ἀνωθεν, ἱστορικῶς συγγραψάμενοι, καὶ ὁ μὲν συμπαθῶς, ὁ δ' ἀντιπαθῶς, ὁ δὲ καὶ κατὰ χάριν, ἄλλος δὲ καὶ ὡς προσετέτακτο, τὴν εαυτοῦ συνθεῖς ἱστορίαν καὶ πρὸς ἀλλήλους ἐν τῇ των αὐτῶν ἀφηγήσει διαφερόμενοι ἰλίγγου καὶ ταραχῆς τοὺς ακροατάς ἐμπλεψήκασιν») [9, с. 4.32-39].

Відносно одного із згаданих авторів в сучасній науковій літературі існують помітні розбіжності. Мова йде про Лева Асійського. Ряд істориків однозначно ототожнюють його з автором добре вивченої і займаючої помітне місце у візантійській історіографії «Історії» – Левом Дияконом [наприклад,

⁸ Боротьба почалася після смерті останньої візантійської імператриці Феодори у 1056 р. Суперництво переросло в громадянську війну в період 1071 і 1081 рр. між династіями Дук, Комнінів, Діогенов, Вотаніатов і Врієнів. Боротьба ця закінчилася перемогою Комнінів, але і інші сім'ї залишалися достатньо сильними [19, р. 203].

⁹ Імовірно, автор однієї з шести книг Продовжувача Феофана [14, р. 193].

¹⁰ Письменник і ересиарх кінця IX – початку X ст. Можливо, укладач «хули на патріарха» Фотія [3, с. 109]. Аргументом для такої ідентифікації, хоч і непрямым, може послужити зроблена Скилицею аллюзія в пролозі до «Огляду історії», коли він говорить про «порицання, направлене проти патріарха» («ψογος πατριάρχου») [9, с. 4.32].

¹¹ На думку О.П. Каждана його тотожність з автором відомої «Книги царів» викликає деякі сумніви [3, с. 109].

¹² Можливо, його можна ідентифікувати з автором біографії в 8-ми книгах Іоанна Куркуаса (візантійський полководець X ст.), якого цитує Продовжувач Феофана [14, р. 193]. Можливо, його має на увазі Скилиця, коли говорить про «прославлення друга» («άτερος δὲ φίλου») [9, с. 4.32].

¹³ Автор залишається невідомим.

¹⁴ Питання про атрибуцію автора не вирішено.

¹⁵ Твір цього автора не зберігся.

¹⁶ Дуже мало відомо і про цього сучасника Василя II: три уривки, що збереглися від його твору, описують правління Василя II, прославлення якого, мабуть, і була присвячена його праця [3, с. 109].

¹⁷ Автор декількох теологічних трактатів [14, р. 193].

¹⁸ Автор залишається невідомим.

14, р. 193]. Проте авторів даної статті представляється гідною особливої уваги точка зору М.Я. Сюзюмова [6], який вважає, що Скилиця під Левом Асійським не має на увазі Лева Диякона. Справа в тому, що у вступі до «Історії» Георгія Кедрина, який майже дослівно копіював Скилицю, перераховані ті ж чотирнадцять істориків, в повній відповідності з Скилицею, але замість Лева Асійця згаданий Лев Карієц. Кедрин використовував ранній рукопис Скилиці, що не дійшов до нас. Але вступ Скилиці зберігся тільки в пізнішому рукописі – Куаленовому 136. Цей рукопис початку XII ст. у багатьох місцях дозволяє стилістично виправити і доповнити той, який служив прототипом для Кедрина. У подальших рукописах (наприклад, у Віденському) цих виправлень і доповнень немає. Особливо важливо, що в рукопис 136 включено дві дослівні великі вставки з «Історії» Лева Диякона – опис зовнішності імператорів Никифора і Цимісіхія. Звідси напрашується висновок: Куаленовий рукопис не можна вважати первинним. Основний рукопис – той, який використовував Кедрин. У Куаленовому ж рукописі переписувач сміливо робить виправлення і вставки. Це може означати, що слова «Лев Асійський» є правка писаря рукопису 136, що вніс їх замість слів «Лев Карійський». Чому ж зроблена така правка? Причина може бути наступною: у Скилиці не використаний Лев Диякон, і Лев Карійський нічого спільного з Левом Дияконом не має. У Куаленовому ж рукописі вже є вставки з Лева Диякона, і тому замість незнайомого для переписувача Лева Карійця внесено ім'я Лева Асійця, яке, безумовно, означало Лева Диякона. Таким чином, появою Лева Диякона в переліку авторів Скилиці ми зобов'язані переписувачу.

На закінчення торкнемося питання про те, чому в першій групі критикованих Скилицею авторів конкретно вказаний лише Пселл, тоді як в другій

групі Скилиця називає всіх авторів поіменно? Для відповіді на нього, необхідно було б провести порівняльний аналіз творів всіх приведених вище авторів. Проте більшість з них не збереглася до наших днів. Тому ми можемо лише припускати, що «Хронографія» Михайла Пселла була настільки популярна в Візантії XI ст., що однієї її згадки було досить, щоб зрозуміти, про який напрям історіописання йдеться. Для другої групи авторів такого явного лідера, мабуть, не знайшлося і тому Скилиця дає список авторів в надії, що його читач знайомий хоча би з деякими з них.

XI та XII сторіччя були часом істотних культурних зрушень в житті візантійського суспільства. Це був, перш за все, час підйому освіченості й зростання наукових знань. Виразником цих тенденцій став Михайл Пселл, який своєю творчістю затверджував принципи пошани до розуму, дослідження факту, прагнення знайти причину подій, відкидання сліпої віри, заснованої на авторитеті або аналогії. Багато в чому його історичний твір – це відхід від канонів, традицій візантійської історіографії. Природно, що новаторство Пселла викликало у відповідь негативну реакцію деяких з його сучасників. Саме таку реакцію і прагнення повернутися до закріплених правил історіописання продемонстрував Іоанн Скилиця. Незважаючи на популярність твору Скилиці у сучасників і подальшого покоління візантійських істориків, з того часу, як у візантійському історіописанні з'являється такий твір, як «Хронографія», провідною тенденцією епохи стає поступове згасання жанру монументальної всесвітньо-історичної хроніки і становлення мемуарних, особово забарвлених творів з творчим затвердженням основних принципів середньовічного історизму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Любарский Я.Н. Михаил Пселл: личность и творчество. К истории византийского предгуманизма // Две книги о Михаиле Пселле. – СПб., 2001.
2. Карышковский П.О. Балканские войны Святослава в византийской исторической литературе // Византийский временник. – 1953. – Т. 6. – С. 36-71.
3. Каждан А.П. Из истории византийской хронографии X века // Византийский временник. – 1961. – Вып. 20. – С. 106-128.
4. Библиков М.В. Развитие исторической мысли // Культура Византии. Вторая половина VII-XII в. – М.: Наука, 1989. – С. 108-109.
5. Черноглазов Д.А. Хроника Иоанна Зонары и ее источники (IX-XI века) // Византийский временник – 2004. – Вып. 63 (89). – С. 137-154.
6. Лев Диакон. История / Пер. М.Я. Сюзюмова. – М., 1988. – С. 110-117. Електронна публікація: <http://www.hrono.info/dokum/0900dok/suzumov.html>.
7. Thurn I. Ioannes Skylitzes, Autor und Werk, Berolini; Novi Eboraci, 1973.
8. Flusin V., Cheynet J.-Cl. Récrire l'histoire: la Synopsis Historiôn de Jean Skylitzès, Paris, 2003.
9. Ioannis Skylitzae Synopsis Historiarum / rec. I. Thurn, Berolini; Novi Eboraci, 1973.
10. Georgii Syncelli chronicon. Vol. I-II / ed. L. Dindorf, Bonnae, 1829.
11. Theophanis Chrographia. Vol. I-II / rec. I. Classeni, Bonnae, 1839.
12. Покровская В.Ф. Византийская историческая литература (в переводах XI – начала XIII века) // История русской литературы: В 10 т. – Т. I. Литература XI – начала XIII века. – М.: Л., 1941. Електронна публікація: <http://feb-web.ru/feb/irl/il0/il1/il121142.htm>.
13. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта / Пер. В.И. Оболенского и Ф.А. Терновского. – М., 1884. Електронна публікація: <http://www.kodges.ru/library/view/24230/page/1.htm>.
14. Markopoulos A. Byzantine history writing // Byzantium in the year 1000, Leiden, Boston, 2003.
15. Μιχαήλ Ψέλλος. Εκατόνταετηρίς Βυζαντινῆς ἱστορίας (976-1077) // Μεσαιωνικῆς βιβλιοθηκῆς. Τ. Δ (4) / επ. Κ. Σάθα. – Παρίσι, 1874.
16. Михайл Пселл. Хронография / Пер. Я.Н. Любарского – М.: Наука, 1978.
17. Скабаланович Н.А. Византийское государство и церковь в XI веке. – СПб., 1884.
18. Любарский Я.Н. Историограф Михайл Пселл // Хронография. – М.: Наука, 1978.
19. Holmes C. Basile II and the governance of the Empire (976-1025), Oxford, 2005.

Рецензенти: Радзиховська О.О., к.і.н., доцент, Одеський національний університет ім. І.І. Мечнікова;
Дарієнко В.М., д.і.н., професор, Херсонський економіко-правовий інститут.

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті розглянута історіографія історії розвитку промислової кооперації УРСР у повоєнний період, яку можна поділити на два етапи. Для першого, радянського етапу, характерна відсутність самостійних досліджень з проблеми, притаманна ідеологічна заданість. На другому етапі сучасна історіографія поповнилася ґрунтовними розробкам з історії повоєнних часів.

Ключові слова: історіографія, промислова кооперація, повоєнний період.

В статье рассмотрена историография истории развития промышленной кооперации СССР в послевоенный период, которую можно разделить на два этапа. Для первого, советского этапа, характерно отсутствие самостоятельных исследований по проблеме, присуща идеологическая заданность. На втором этапе современная историография пополнилась основательными разработками по истории послевоенного времени.

Ключевые слова: историография, промышленная кооперация, послевоенный период.

The history historiography of industrial cooperation development in the post-war period USSR was examined in the article, and it can be divided into two periods. For the first, Soviet period, the absence of individual researches on the problem is typical, as well as ideological ground. During the time of the second period, the modern historiography was filled with substantial work outs on the post-war history.

Key words: historiography, industrial cooperation, post-war period.

Вчення про кооперацію та історія кооперативного руху поступово привертає все більшу увагу, дослідниками та істориками були закладені теоретичні основи вивчення розгортання на теренах країни різних видів кооперації. Хоча слід відмітити, що історіографія історії саме розвитку промислової кооперації є недостатньо розвинутою. Питання, пов'язані з її діяльністю практично не виділялися із загального контексту досліджень економічної історії України.

Актуальність даної статті посилюється тим, що суспільно-економічний розвиток країни вимагає пояснення глибинних процесів, які відбуваються в українській економіці. За таких обставин неминуче зростає інтерес до кооперативного руху взагалі і, зокрема, до промислової кооперації.

Мета даної статті – розкрити домінуючі тенденції розвитку історіографії розвитку промислової кооперації України та виокремити наукові проблеми, що з тих чи інших причин залишилися поза увагою дослідників.

У вивченні теми здійснення партійно-державної політики у промисловій кооперації УРСР слід виділити кілька етапів. Критеріями виділення цих етапів є досягнення вчених у розробці теми, а також зміни політичного становища у державі.

Впродовж першого, радянського етапу (до середини 1980-х рр.) проблема промислової кооперації розглядалася не як самостійна тема, а у зв'язку з

дослідженнями питань індустріалізації, колективізації, зміцнення союзу робітничого класу з селянством. Дослідження 1960-1970-х рр., що містили матеріали про промислову кооперацію, представлені у працях: «Розвиток народного господарства Української РСР 1917-1967» [1], «Экономика Советской Украины 1945-1975» [2], «Экономическая история СССР» [3]. В цих працях промислова кооперація розглядається побіжно, як складова частина «ленінського кооперативного плану». У радянський період виходили й такі дослідження, як колективна праця «Партійне керівництво розвитком промисловості України» [4] та робота Р.А. Білоусова [5], в яких вчені зверталися до участі та ролі партійних організацій у здійсненні економічної політики. У той же час для цих праць притаманна ідеологічна заданість радянської науки, що закликала не аналізувати, а озвучувати партійні рішення. І хоча промислова кооперація авторами цих праць не розглядалася як окрема тема, тим не менш, вони дозволяють вивчити особливості організації державної влади та дослідити економічну політику держави у даний період. Для висвітлення проблеми та кращого розуміння післявоєнної епохи важливе значення набуває використання праці першого секретаря Л.І. Брежнєва [6], присвячена його спогадам про труднощі повоєнного відновлення господарства країни.

Другий етап (з середини 1980-х рр. – 2000-ні рр.) був переломним моментом у вітчизняній історіографії. Багато авторів тих років ще погоджувалися з радянською ідеологією, дозволяючи собі лише у дрібницях розійтися з офіційною точкою зору в питаннях функціонування кооперації як частини народногосподарського механізму. Прикладом може бути робота «Історія народного господарства Української РСР» [7].

Необхідно відмітити, що керівництво держави по-новому почало оцінювати роль та значення промислової кооперації у народному господарстві країни. На січневому пленумі ЦК КПРС у 1987 р. М.С. Горбачов назвав ліквідацію промкооперації, здійснену у 1960 р., помилковою. Вже незабаром змінюється й оцінка офіційної історіографії. Так, у дослідженні «История советского рабочего класса» [8] була зроблена примітка про те, що ліквідація виявилася не зовсім оправданою і, як свідчила наступна практика, потенційні можливості промкооперації не були використані до кінця.

Типовими були погляди, розміщені у праці В.Г. Венжера «Как было, как могло быть, как стало, как должно быть» [9], в якій автор намагався розглянути соціалізм у світлі ленінських поглядів на кооперацію та висував положення про те, що кооператив, якщо він охоплює усе суспільство, і є соціалізм.

Важливість соціальних функцій кооперації, яка забезпечує пряму участь членів в усіх сторонах життя кооперативу, досліджено у монографії історика І.Н. Буздалова «Возрождение кооперации» [10].

У статті В.А. Тихонова [11] автор також достатньо стримано аналізує діяльність кооперативних організацій в СРСР та висловлює думку про передчасність ліквідації промислової кооперації.

Однак, переважно в цих роботах стосовно ліквідованої системи автори займали нечітку позицію, хоча подібна невизначеність та суперечливість була наприкінці 1980-х рр. характерною в цілому і для керівництва країни.

У цей же час з'являються ґрунтовні роботи з історії кооперації у промисловості. Слід відмітити дослідження «Кооперативы по производству товаров и оказанию услуг» [12], в якому вчені простежили як відбувався розвиток кооперації в промисловості, її форми діяльності та функціональну структуру. Робиться й висновок, що причиною її ліквідації було те, що держава, коли було взято курс на побудову комунізму, не могла допустити існування іншого виду власності крім соціалістичного, а кооперація такою не уявлялася.

В іншій праці «Социалистическая кооперация: история и современность» [13] дослідники присвятили один із розділів вивченню досвіду розвитку кооперації у промисловості в СРСР. Автори наголошували, що державна система промислової кооперації в радянські часи розвивалася виключно під впливом централістсько-бюрократичним, саме державний тиск визначав темпи, характер, зміни у формах промислової кооперації.

Впродовж 1990-2000-х рр. сучасна історіографія поповнилася ґрунтовними розробками з історії повоєнних часів. Це монографії істориків Є.Ю. Зубкової [14] та О.Л. Лейбовича [15], в яких автори, використовуючи обширну джерельну базу та спираючись на мето-

дологію соціальної історії, вивчають умови та фактори розвитку післявоєнного радянського суспільства. Предметом їх аналізу виступає суспільна думка, яка в той період характеризувалася підвищеними сподіваннями та вимагала від влади реалізації гнучкої політики щодо реалізації інтересів різних категорій населення.

Вийшли статті Р.О. Піхоя [16], А.В. Пижикова [17], Н.В. Романовського [18], автори яких досліджують зміни у внутрішньополітичному курсі, які сталися по завершенні війни та аналізують прагнення сталінського керівництва підтримати розвиток тих галузей народного господарства, що займалися випуском товарів широкого вжитку. Значна увага приділяється й фігурі Й.В. Сталіна, який у повоєнні часи продовжував шукати нові підходи до структури управління створеної ним держави та її економіки.

У статтях вчених В.Т. Попова [19], О.В. Хлевнюк [20] вивчаються внутрішньопартійні дискусії у другій половині 1940-1950-х рр. про моделі, за якими має розвиватися економіка країни, звертається увага на суспільні настрої на покращення умов життя як рушійну силу цих пошуків. Монографія дослідниці Т.М. Тимошиної [21] також розглядає фактори, що визначали соціально-економічний розвиток держави у повоєнні роки. Автор розкриває економічні наслідки Великої Вітчизняної війни для радянської держави, показує розвиток народного господарства СРСР та процеси, що відбувалися в державі та суспільстві протягом 1945-1950-х рр.

Промислова кооперація в усіх цих роботах не є предметом дослідження, проте ці дослідження є корисними для розуміння соціально-психологічної картини того часу, на фоні якої партійно-радянське керівництво шукало нові методи впливу на суспільство та державу. У цих дослідженнях представлений також механізм функціонування державної влади на місцях.

Уже на сучасному етапі в Росії виходить кілька праць, присвячених досліджуваному періоду. У працях вчених Є.А. Паршакова [22] та Л.Є. Файна [23] аналізуються причини ліквідації промислової кооперації, вказується, що це сталося внаслідок нерозуміння керівництвом її значення для розвитку економіки країни. Важливим є і розуміння вченими кооперації як елемента ринкового господарства, демократичної організації, покликаної захищати економічні інтереси своїх членів, що не вписувалося з тим ідеалом соціального устрою, що нав'язувався радянському суспільству командно-адміністративною системою. Автори розглядають роль цієї форми кооперації не лише у виробництві товарів та наданні послуг, а й у вирішенні проблеми зайнятості населення, навчання професійним навичкам.

Цінною є стаття історика В.М. Єгорова [24], в якій автор розглядає промислову кооперацію як форму концентрації дрібного виробництва, яка є закономірною при переході до індустріального суспільства. Підкреслюється, що радянська влада використала цю форму кооперації для протиставлення капіталізму, а коли необхідність в ній відпала – ліквідувала її.

У 1990 рр. з'явилися цікаві дослідження зарубіжних істориків: Д. Хоскінга [25] та Н. Верта [26]. На думку авторів, в СРСР головна увага була зосереджена на соціально-політичних аспектах розвитку суспільства.

Післявоєнний період розглядається як час посилення тоталітарних тенденцій в управлінні країною, що продемонстрував поразку прагнень та очікувань партійних кіл на зміни у внутрішньополітичному та економічному розвитку.

У роки незалежності серед українських дослідників намітився помітний інтерес до повоєнної історії України. Слід відзначити праці В.К. Барана [27] та В.М. Литвина [28]. Автори комплексно аналізують економічний та суспільно-політичний розвиток країни у повоєнні роки. Підкреслюється, що обраний екстенсивний шлях розвитку вкотре продемонстрував нездатність та небажання партійного керівництва вирішувати нагальні потреби людей. Промислова кооперація тут не розглядається, однак, дані праці важливі для розуміння того, як формувала та втілювалася загальнодержавна політика на Україні.

Помітно зростає зацікавленість українських вчених і в розробці тем, пов'язаних з історією розвитку різних форм кооперативного руху на Україні. Можна відмітити колективну монографію «Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти»

[29] та працю С.Д. Гелей [30]. У них автори відстоюють твердження про надзвичайну вагу кооперації у соціальному, економічному розвитку України, яка, проте, стала жертвою налагодженої сталінської моделі стандартизованої індивідуальної поведінки.

Особливе місце в українській історіографії належить науковій праці Л.В. Нізової «Промислова кооперація на Україні в 20-30 роки» [31]. І хоча часові рамки роботи не відповідають обраній темі, корисним є те, що дослідниця продемонструвала як змінювалося ставлення влади до артільників і до кустарів-приватників, їх роль у забезпеченні населення продовольчими та промисловими товарами.

Завершуючи історіографічний огляд з теми, необхідно відмітити, що рівень дослідження проблеми розвитку промислової кооперації в УРСР у повоєнні роки залишається недостатнім. Отже, ця проблема в подальшому потребує комплексного та об'єктивного наукового дослідження. Подальшої розробки також потребують питання, пов'язані з аналізом діяльності рядових робітників промкооперації, їх соціально-побутових умов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Развитие народного хозяйства Украинской РСР 1917-1967: В 2 т. – Т. 2. Завершения строительства социализма та переход до комунізму (1938-1967 рр.). – К.: Наукова думка, 1967. – 499 с.
2. Экономика Советской Украины 1945-1975 / Ред. А.С. Емельянов. – К.: Вища школа, 1975. – 407 с.
3. Экономическая история СССР / Под ред. И.С. Голубничего. – М.: Мысль, 1967. – 503 с.
4. Партійне керівництво розвитком промисловості України (1917-1975). – К.: Вища школа, 1976. – 343 с.
5. Белоусов Р.А. Исторический опыт планового управления экономикой СССР / Р.А. Белоусов. – М.: Мысль, 1983. – 319 с.
6. Брежнев Л.И. Возрождение / Л.И. Брежнев. – М.: Политиздат, 1980. – 48 с.
7. Історія народного господарства Української РСР: У 3 т. – Т. 3. Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938-1980 рр.). – Кн. 1. / Ред. Т.І. Дерев'янкін. – К.: Наукова думка, 1987. – 439 с.
8. История советского рабочего класса. – Т. 4. Рабочий класс СССР в годы упорочения и развития социалистического общества. 1945-1960 гг. – М., 1987.
9. Венжер В.Г. Как было, как могло быть, как стало, как должно стать / В.Г. Венжер. – М.: Наука, 1990. – 107 с.
10. Буздалов И.Н. Возрождение кооперации / И.Н. Буздалов. – М.: Экономика, 1990. – 173 с.
11. Тихонов В.А. Социализм и кооперация // Дон. – 1989. – № 2. – С. 119-132.
12. Кооперативы по производству товаров и оказанию услуг. – М.: Экономика, 1991. – 318 с.
13. Социалистическая кооперация: история и современность / Ред. Л.В. Никифоров. – М.: Наука, 1989. – 224 с.
14. Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность 1945-1953 / Е.Ю. Зубкова. – М.: РОССПЭН, 1999. – 229 с.
15. Лейбович О.Л. В городе М. Очерки социальной повседневности советской провинции в 40-50-х гг. / О.Л. Лейбович. – М.: РОССПЭН, 2008. – 295 с.
16. Пихоя Р.О. Внутриполитическая борьба в советском руководстве 1945-1958 гг. // Новая и новейшая история. – 1995. – № 6. – С. 3-4.
17. Пыжиков А.В. Амплитуда экономического развития СССР (1953-1964 гг.) // Вопросы экономики. – 2002. – № 4. – С. 136-145; Его же. Советское послевоенное общество и предпосылки хрущовских реформ // Вопросы истории. – 2002. – № 2. – С. 33-43.
18. Романовский Н.В. Социология позднего сталинизма // Социологические исследования. – 1997. – № 2. – С. 69-76.
19. Попов В.Т. Сталин и советская экономика в послевоенные годы. 1940-1950 гг. // Отечественная история. – 2001. – № 3. – С. 61-76.
20. Хлевнюк О.В. Советская экономическая политика на рубеже 1940-1950 гг. // Отечественная история. – 2001. – № 3. – С. 77-89.
21. Тимошина Т.М. Экономическая история России: Учеб. пособие для студ. вузов, обучающихся по экон. спец. / Московский гос. ин-т международных отношений (университет) МИД России / М.Н. Чепурин (ред.). – 9-е изд., перераб. и доп. – М.: Юридический дом «Юстицинформ», 2003. – 412 с.
22. Паршаков Е.А. Экономическое развитие общества. Концепция кооперативного социализма: Ист. исследование / Е.А. Паршаков. – Запорожье: Дикое поле, 1997. – 264 с.
23. Файн Л.Е. Отечественная кооперация: Ист. опыт / Ивановский ун-т. – Иваново, 1994. – 276 с.; Его же. Советская кооперация в тисках командно-административной систем / Л. Файн // Вопросы истории. – 1994. – № 9. – С. 35-44.
24. Егорова В.М. Место и роль кооперации в цивилизованном пространстве / В.М. Егорова // Вопросы истории. – 2005 – № 4. – С. 87-98.
25. Хоскинг Джеффри. История Советского Союза. 1917-1991 / Джеффри Хаскинг. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Вагриус, 1995. – 512 с.
26. Верт Н. История Советского государства. 1900-1990 / Н. Верт. – М.: Инфра, 1998. – 544 с.
27. Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті рр.) / В.К. Баран, В.М. Даниленко – К.: Альтернатива, 1999. – 304 с.
28. Литвин В.М. Україна у першому повоєнному десятилітті (1945-1955) / В.М. Литвин. – К.: Лі-Терра, 2004. – 272 с.; Його ж. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965) / В.М. Литвин. – К.: Лі-Терра, 2004. – 272 с.
29. Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. – Л.: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – 224 с.
30. Гелей С.Д. Теорія та історія кооперації / С.Д. Гелей. – К.: Знання, 2006. – 514 с.
31. Нізова Л.В. Промислова кооперація на Україні в 20-30 роки / Л.В. Нізова – Черкаси, 1993. – 124 с.

Рецензенти: Бушин М.І., д.і.н., професор, Черкаський державний технологічний університет;
Дарієнко В.М., д.і.н., професор, Херсонський економіко-правовий інститут.

ДОСЛІДЖЕННЯ В. САРБЕЄМ ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ

У статті розглянуто особливості концепції національного відродження України в інтерпретації В. Сарбея. У 1990-х роках він продовжував активно займатися дослідженням історії України XIX – початку XX ст. й запропонував власне бачення цього процесу. Предметом аналізу є сутність поняття національного відродження, етапи, поширення в часі й просторі, соціальна база та ін. у працях В. Сарбея.

Ключові слова: В. Сарбей, історія України XIX – початку XX ст., національне відродження України.

В статье рассмотрены особенности концепции национального возрождения Украины в интерпретации В. Сарбея. В 1990-х годах он продолжал активно заниматься изучением истории Украины XIX – начала XX в. и предложил собственное видение этого процесса. Предметом анализа является сущность понятия национального возрождения, этапы, распространение во времени и в пространстве, социальная база и др. в работах В. Сарбея.

Ключевые слова: В. Сарбей, история Украины XIX – начала XX в., национальное возрождение Украины.

The Ukraine national revival concept features in V. Sarbey's interpretation are considered in article. In 1990th he continued to be actively engaged in studying of Ukraine history XIX – early XX c. and has offered own vision of this process. The analysis subject is the gist of national revival concept, stages, distribution in time and in space, a social base, etc. in V. Sarbey's works.

Key words: V. Sarbey, history of Ukraine XIX – early XX c., Ukraine national revival.

Дослідження історії України XIX – початку XX ст. залишаються важливими і пріоритетними для науковців сьогодні. Особливий інтерес викликає проблематика, пов'язана із формуванням національної самосвідомості, становлення і консолідації української нації, вивчення якої в Україні розпочалося у 1990-х рр. Серед істориків, які в цей час зайнялися даною тематикою був Віталій Сарбей. Більше того, він, безумовно, був одним із перших, хто в пострадянській Україні розпочав розробку національного аспекту в історії України XIX – початку XX ст.

Низку праць В. Сарбея 1990-х рр. присвячено висвітленню національного відродження України [10-12; 17; 20; 22; 23]. Підсумком його роботи у цьому напрямі стала монографія «Національне відродження України» (К., 1999). За структурою, основними положеннями, змістом ця робота є аналогічною до підручника для дев'ятого класу, вперше виданого у 1994 р. Якщо порівняти монографію та підручник, видно, що відбулася зміна назв першого і другого розділів, багатьох підрозділів (або уточнення), деякі глави об'єднані чи не розміщені у монографії. Втім

зміст лишився незмінним. Найбільший інтерес викликає вступ монографії, який розкриває основну сутність бачення В. Сарбеєм «національного відродження» України. Дослідник розглядав поняття «національне відродження», його зміст, історіографію проблеми, географічні та хронологічні межі.

Прагнучи переглянути, оновити марксистську концепцію української історії, знайти відповіді на не вирішені питання, оптимальний варіант, науковець звертався до теорій відомих українських та діаспорних істориків (М. Грушевського, Д. Багалія, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, І. Лисяка-Рудницького, З. Когута, О. Пріцака, Дж. Решетара, П. Магочія). Поняття «українське національне відродження» у В. Сарбея – це комплекс подій в історії України кінця XVIII – початку XX ст., пов'язаних із поширенням масового національного самоусвідомлення, пошквалюванням і піднесенням українського національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців [13, с. 357; 16, с. 18;], що свідчило про активізацію становлення і консолідацію на основі українського етносу нації [24, с. 30].

Зміст українського відродження XIX ст., в інтерпретації В. Сарбея, складають два взаємопов'язаних процеси: 1) соціотворчий – формування української національно-свідомої інтелігенції, яка очолила національний рух; 2) націотворчий – перетворення етнічно-мовної спільноти на самосвідому політичну й культурну спільноту [16, с. 22]. Історик використав відповідно ідеї З. Когута та І. Лисяка-Рудницького, які, вважає, найбільш емко розкривають українське національне відродження.

Разом із тим, дослідник розширював зміст національного відродження України. Він наголошував, що при висвітленні цього процесу необхідно зосереджуватися на національно-етнічній, соціально-економічній, політичній, духовно-культурній складових розвитку українського народу [16, с. 26]. І. Колесник, зважаючи на всі характеристики, зробила висновок про два сенси цього поняття у В. Сарбея: 1) в широкому смислі слова, як аналог українського історичного процесу XIX ст.; 2) у вузькому – як національно-визвольний, громадський рух, літературно-культурне відродження [5, с. 14].

Українське національне відродження – у висвітленні В. Сарбея – не однолінійний процес – це два потоки, що однакові за змістом, паралельні за напрямом, одночасні в певних хронологічних рамках, але розмежовані територіально. Він повністю сприйняв ідею М. Грушевського [13, с. 357]. Розглядаючи «рух» українського національного відродження у часі та просторі, дослідник фактично пропонує власну періодизацію цього процесу. Під час її побудови були використані схеми В. Леніна, М. Грушевського, І. Лисяка-Рудницького, О. Прицака, Дж. Решетара. Вже в 1992 р. В. Сарбей у контексті розгляду проблем формування української національної самосвідомості, запропонував такі етапи «загальноукраїнського національно-культурного відродження»: 1) дворянсько-шляхетський (з кінця XVIII до середини 40-х років XIX ст.): колискою українського національного відродження стала Слобожанщина та Лівобережжя після ліквідації там козацької автономії, охоплює Харків, Полтаву, Ніжин, досяг Перемишля, Львова, центрами поширення української національної самосвідомості також стали Москва та Санкт-Петербург; 2) різночинсько-народницький (від Кирило-Мефодіївського братства): відбувається політизація національного руху, поширюється на Наддніпрянщину; 3) загальнонародний (з 1890-х років до 1917 р.) – заключний етап формування української національної самосвідомості, найвпливовіший регіон на цьому етапі – Східна Галичина з центром у Львові [12, с. 11].

Надалі цю періодизацію історик застосовував до українського національного відродження. О. Караульна, розглядаючи етапи національного відродження виділені В. Сарбеем, вказує, що дослідник «визначальним критерієм назвав політичний чинник» [3, с. 104]. Втім у роботі, на яку посилається дослідниця, подібних даних немає. На нашу думку, в періодизації В. Сарбея був застосований не лише один критерій, а їх комплекс.

У своїй схемі дослідник поєднав декілька періодизацій. Він використав етапи загальноросійського визвольного руху В. Леніна, а також І. Лисяка-

Рудницького, основним критерієм періодизації якого був фактор належності проводу українського «територіального патріотизму» певному стану суспільства: 1) кінець XVIII ст. – 1840-ві рр. – шляхті; 2) 1840-1880-ті рр. – демократичній інтелігенції; 3) 1890-ті рр. – 1914-1918 рр. – соціально здиференційованій та політично самосвідомій модерній нації [7; 12, с. 11]. В. Потульницький, відзначив, що В. Сарбей перший із дослідників, хто помітив майже абсолютну тотожність цієї періодизації І. Лисяка-Рудницького схемі В. Леніна. В. Потульницький пояснює цю схожість їх спільною гегельянсько-марксистською основою [9, с. 33]. В. Сарбей також підкреслив подібність цим схемам, періодизації історії розвитку ідей націоналізму М. Грушевського: 1) провансальська до утворення Кирило-Мефодіївського братства – ідеалізація української минувшини, етнографічно-історичний інтерес інтелігенції; 2) діяльність «братчиків», соціалізація українства 1840-1870-х рр.; 3) з 1880-х рр. національний рух «переводить» українську справу на ґрунт реальних відносин на всій території українського народу [12, с. 11].

Використання схеми М. Грушевського, запропонованої в «Історії України-Руси», як вказує Н. Яковенко, з 1920-х рр. стало узвичаєним явищем. На неї спиралися радянські історики (оздоблюючи класовим аспектом) та їхні опоненти (наголошуючи «національні» чи «державницькі» аспекти), а також здебільшого історики в сучасній Україні [26, с. 180]. Я. Грицак пояснює застосування періодизації М. Грушевського у 1990-х рр. пошуком нової парадигми для написання історії. Так, у пострадянській Україні відбулося відродження національної парадигми, яка замінила марксистську класову [1, с. 51]. Більшість українських істориків визнали схему української історії М. Грушевського як абсолют [1, с. 52]. Ця схема, зазначає Я. Грицак, становить серцевину модерного українського національного міфу. Національна історія подавалася безперервною, одна українська держава після свого зникнення замінювалася іншою внаслідок боротьби українців проти чужоземного гніту.

Аналізуючи періодизацію українського національного відродження В. Сарбея, І. Колесник висловила думку, що вона зазнала певних перетворень, мала декілька варіантів. Першим дослідниця називає згадану нами схему (1992 р.) формування національної самосвідомості В. Сарбея (без уточнення територіального поширення процесу). Другим І. Колесник вважає періодизацію, запропоновану в 1996 р.: зауважує, що історик доповнив її фрагментами регіонального підходу, поширеного у розвідках О. Прицака та Дж. Решетара [5, с. 17]. Насправді ж обидві періодизації тотожні, у першому варіанті 1992 р. В. Сарбей уже використав регіональний підхід, лише не згадував прізвищ цих істориків.

Певна річ, розробляючи дану тематику, В. Сарбей звертався до досвіду багатьох науковців і таким чином поглиблював розуміння проблеми. Наприклад, слідом за М. Грушевським, «колискою» українського національного відродження визнавав Слобожанщину, другий етап пов'язував із Наддніпрянщиною (а також Петербургом), і на останньому центральне місце надавав Галичині [16, с. 24]. Аналізуючи історико-

регіональний підхід О. Прицака та Дж. Решетара, за яким дослідники виділили у національному відродженні України п'ять стадій, назвав його цілком виваженим. Втім не погодився із виокремленням Новгород-Сіверської та Женецької стадій. В. Сарбей у цілому сприймав ідею О. Прицака про існування шести культурних зон в українському національному відродженні (Слобідської України, Гетьманщини, Нової Росії, Правобережжя, Галичини та Буковини, Закарпаття), але зауважував, що автор не враховував хронологічної динаміки процесу [13, с. 359]. Помилковою дослідник вважав позицію П. Магочія про вирішальну роль у розвитку українського національного відродження українських земель під владою Австрійської імперії [8]. Її він повністю не сприйняв [16, с. 24]. Натомість імпонувала В. Сарбею версія І. Лисяка-Рудницького про співпрацю в справі піднесення української національної самосвідомості Наддніпрянської та Галицької України. До речі, його окремі роботи історик вважав класичними у методології українського відродження. В. Сарбей підкреслював, що всі регіони відігравали свою важливу роль у ході національного відродження України.

Розглядаючи процес розгортання українського національного відродження як рух у часі та просторі, особливу увагу науковець звертав на територіальне поширення. Він зазначав, що на середину XIX ст. більшість українських земель становила компактну територіальну цілісність, яка оформилась в основному на базі великих історико-географічних регіонів: Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщини, Степу (Новоросії) і згодом отримала назву Наддніпрянщини. Без цих земель, наголошував учений, вже не могла існувати українська народність та нація. Наддніпрянська Україна виступала об'єднавчим чинником у процесі становлення, консолідації української нації ще й тому, що своїм природним центром її вважало й українське населення Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття [24, с. 32]. В. Сарбей намагався приділити увагу розгляду різних регіонів, окремі публікації присвятив ролі Києва [14], Петербурга [18], Харківського університету [15], Півдня України [19; 24] в українському національному відродженні.

Необхідно детальніше зупинитися на окремих рисах періодизації національного відродження України В. Сарбеєм. Його рух історик відображав як висхідну. В першій половині XIX ст. лише окремі діячі інтелігенції виявляли інтерес до українського фольклору, в другій вже найширші кола прогресивної громадськості вивчали, популяризували зразки усної творчості та звичаї українського народу [21, с. 7], на початку XX ст. ці процеси набирали масового характеру. В даному випадку чітко простежується модифікація схеми М. Гроха: 1) академічна – розробка вузьким колом академічних інтелектуалів «самої категорії нація»; 2) культурна (культурницька), більш широка мережа патріотів гуртується, починає роботу з поширення в масах національної свідомості; 3) політична – ера масових національних рухів, виникнення національних політичних партій, початок широкої «мобілізації мас» [2, с. 164].

В. Сарбей зауважував, що на початковій стадії національну самосвідомість у концентрованій формі

виражали лише окремі індивіди, їх актуалізоване мислення знаходило відображення у творчому доробку, що сприяло її розвитку (в Україні – це поезія, белетристика, історичні праці), поступово ставало об'єктивною формою суспільної свідомості мас [12, с. 4]. Г. Касьянов подібну побудову називав однібічним процесом усе більшої самосвідомості: з'являється, передусім, серед інтелігенції, після цього передається масам. Даний підхід характерний для інших дослідників, зокрема М. Грушевського, Д. Дорошенка [4, с. 299]. Так, рушійною силою українського національного відродження, у викладі В. Сарбея, постає національно-свідома інтелігенція. Разом із тим, він називає «компонент», який забезпечує тяглість процесу націотворення – народні маси [16, с. 26].

Верхньою межею національного відродження України, за В. Сарбеєм, є 1917 р. – «початок Української національно-демократичної революції, що постала як логічне завершення та апогей усієї попередньої історії українського відродження» [16, с. 21]. Завершення національного відродження України революцією, як це визначав В. Сарбей, окремі історики називають свідченням телеологічного ставлення до революцій [5, с. 18]. Більше того, у роботах науковця помітним є телеологічне ставлення до держави. Про це свідчить, наприклад, розуміння істориком національної ідеї як засобу згуртування українського суспільства в ім'я остаточної мети у майбутньому – досягнення державної незалежності [16, с. 22], а також ставлення до державницьких традицій в історії України, до акту злуки 22 січня 1919 р. тощо.

На думку низки дослідників, у працях В. Сарбея найвиразніше представлена концепція переніалізму. В. Кравченко називає його роботи спробою поєднати народницьку риторіку української історіографії першої третини XX ст. із концептуальними здобутками І. Лисяка-Рудницького. Він зазначає, що в основу розуміння історії України кінця XVIII – початку XX ст. покладено класичну парадигму уярмленої та відродженої нації, складовими частинами виступають переніалістське трактування української нації, колоніальна концепція українсько-російських стосунків, розуміння національного відродження як телеологічного процесу, спрямованого на відродження державності. Історик наголошує, що доба перебування України у складі Російської імперії оцінюється В. Сарбеєм у дусі М. Драгоманова та М. Грушевського – як «пропащий час» [6, с. 132].

Сучасні дослідники вказують, що «історична схема, запропонована М. Грушевським, змушує представляти історію в категоріях лінійного і закономірного розвитку української нації на шляху здобуття державності. Такий спрощений підхід залишає за бортом масу важливих історичних явищ, які складають сутність національної історії [26, с. 182]. С. Світланко, аналізуючи сучасний стан інтелектуального життя українського суспільства, зауважив, що своє важливе місце має посісти нова історична свідомість – звільнена від імперських та радянських історичних стереотипів та міфологем; позбавлена комплексів меншовартості, провінційності та яничарства; заснована на багатомірному науковому усвідомленні української історії

як історії модерної нації і водночас як частини світової цивілізації [25, с. 448].

Модерністське розуміння проблеми національного відродження, на відміну від примордіалістської версії з ідеєю прадавніх коренів та «природності» сучасних націй [2, с. 85], спирається на здобутки західного українознавства останньої чверті ХХ ст., де поняття національного відродження було модернізоване завдяки конструктивістському розумінню нації, запереченню її цілісного, монолітного характеру. Модерністськими є версії Р. Шпорлюка, П. Магочія, З. Когута, Г. Грабовича, Я. Грицака, Г. Касьянова, які заперечують телеологічний підхід до розуміння українського

історичного розвитку імперської доби, зазначаючи, що творення модерної української нації та державності стало лише одним із можливих результатів, який не був наперед визначеним, детермінованим попередніми обставинами [6, с. 133-134].

В. Сарбей, безумовно, був одним із перших серед істориків пострадянської України, хто розпочав у 1990-х роках розробку національного аспекту в історії України ХІХ – початку ХХ ст. Він запропонував власне бачення процесу національного відродження України, поєднавши ідеї представників радянської і зарубіжної історіографії, що стало важливим етапом у вивченні даної тематики вітчизняними вченими.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грицак Я. Українська історіографія. 1991-2001: Десятиліття змін / Я. Грицак // Україна Модерна / Відп. ред. Я. Грицак, М. Крикун. – Київ; Львів: Критика, 2005. – Ч. 9. – С. 43-68.
2. Скељчик С.О. Український національний рух (замість післямови) / С.О. Скељчик // Нариси з історії українського національного руху: Колективна монографія. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1994. – С. 159-167.
3. Караульна О.М. Парадигма українського культурно-національного відродження в українській та зарубіжній науковій думці кінця ХІХ-ХХ ст. / О.М. Караульна // Наукові праці: Наук.-метод. журн. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – Т. 74. – Вип. 61. Історичні науки. – С. 101-106.
4. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: Монографія / Г.В. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
5. Колесник І.І. В.Г. Сарбей: портрет історика в інтер'єрі ХІХ ст. / І.І. Колесник // Сарбейські читання: тези виступів всеукраїнського «круглого столу» / Інститут історії України НАН України. – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – С. 14-18.
6. Кравченко В. Україна, імперія, Росія... Огляд сучасної української історіографії / В. Кравченко // Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 2004. – Вип. 10. – С. 115-154.
7. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1. – К.: Основи, 1994. – С. 145-171.
8. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура / Павло Магочий // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97-107.
9. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: на межі століть / В.А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 22-40.
10. Сарбей В. Етапи формування української національної самосвідомості / Віталій Сарбей // Історія України. – 1997. – № 3. – С. 4-5; № 4. – С. 4-5; № 5. – С. 8.
11. Сарбей В.Г. «Українське питання» в Російській імперії очима дослідників початку і кінця ХХ століття / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 35-46.
12. Сарбей В.Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1993. – № 7-8. – С. 3-16.
13. Сарбей В.Г. Історико-географічні регіони України в процесі національного відродження кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. / В.Г. Сарбей // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 357-361.
14. Сарбей В.Г. Місце і роль Києва в українському національному відродженні ХІХ – початку ХХ ст. / В.Г. Сарбей // Роль столиці у процесах державотворення: історичний та сучасний аспекти: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 28 лют. 1996 р.). – К., 1996. – С. 57-66.
15. Сарбей В.Г. Місце і роль Харківського університету у започаткуванні процесу українського національного відродження ХІХ – поч. ХХ ст. (причинки до історії та історіографії проблеми) // Категоріальний апарат історичної науки. Харківський історіограф. зб. – Харків, 1998. – Вип. 4. – С. 70-80.
16. Сарбей В.Г. Національне відродження України / В.Г. Сарбей. – Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
17. Сарбей В.Г. Національний рух на Україні в системі загально-визвольної боротьби // Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму. – Київ-Запоріжжя, 1991. – С. 118.
18. Сарбей В.Г. Петербург у контексті історії українського національного відродження кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. / В.Г. Сарбей // Історія України. – 1998. – № 37. – С. 2.
19. Сарбей В.Г. Південь України на початку українського національного відродження ХІХ ст. / В.Г. Сарбей // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 7. – С. 59-64.
20. Сарбей В.Г. Розвиток української національної самосвідомості / В.Г. Сарбей // Нариси з історії українського національного руху: Колективна монографія. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1994. – С. 30-43.
21. Сарбей В.Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині ХІХ ст. / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 3-16.
22. Сарбей В.Г. Становлення і консолідація української нації в другій половині ХІХ ст. / В.Г. Сарбей // Історія України. Від найдавніших часів до кінця ХІХ ст.: Курс лекцій. Навч. посіб. для студ. вузів. – Кн. 1. – К.: Либідь, 1991. – С. 561-571.
23. Сарбей В.Г. Становлення і консолідація української нації в період утвердження і розвитку капіталізму. – К.: Наук. думка, 1989.
24. Сарбей В.Г. Становлення української нації / В.Г. Сарбей // «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): [колективна наук. монографія у трьох частинах] / Відп. ред. Сарбей В.Г. – Ч. 1. – К., 1999. – С. 28-59.
25. Світланко С.І. Українська історична свідомість у контексті етнонаціонального поступу / С.І. Світланко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – Вип. ХХ. – С. 443-449.
26. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – К.: Київ, 2007. – 376 с.

Рецензенти: Дарієнко В.М., д.і.н., професор, Херсонський економіко-правовий інститут;
Сінкевич Є.Г., к.і.н., доцент, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили.

ВИДАННЯ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розглянута історія формування «земського відділу» науково-довідкової бібліотеки Державного архіву Херсонської області, визначено його склад на сучасному етапі. Автором здійснено огляд основних видів земських видань, доступних для користувачів архіву.

Ключові слова: земства, земські видання, науково-довідкова бібліотека, Державний архів Херсонської області.

В статье рассмотрена история формирования «земского отдела» научно-справочной библиотеки Государственного архива Херсонской области, определен его состав на современном этапе. Автором осуществлен обзор основных видов земских изданий, доступных для пользователей архива.

Ключевые слова: земства, земские издания, научно-справочная библиотека, Государственный архив Херсонской области.

«Zemstvo's section» forming history of the Kherson Region State Archives academic reference library is examined in the article, defined its structure at contemporary stage. The review of zemstvo's editions basic variety that is available for archives' users is made by the author.

Key words: zemstvo, zemstvo's editions, academic reference library, Kherson Region State Archives.

Важливе місце у комплексі джерел регіональної історії України належить документальним матеріалам земських установ. Їх ґрунтовне дослідження виступає необхідною передумовою повноцінної реконструкції культурно-господарського розвитку українських регіонів другої половини XIX – початку XX ст. Пошук, виявлення й систематизація документальної спадщини земств – одне з першочергових завдань дослідників джерел регіональної історії України.

В архівах та бібліотеках України зосереджено величезний за обсягом комплекс документальних матеріалів земських установ. Лише незначна частина архівної спадщини земських установ, яка збереглася і свого часу потрапила до фондів державних архівів України, нараховує близько 100 тисяч од. зб. Значно складніше встановити обсяг друкованої спадщини земств у бібліотеках України, враховуючи розпороченість примірників земських видань й недосконалість існуючого довідкового апарату бібліотек. Найкращі перспективи у цьому відношенні відкриваються у процесі вивчення складу фондів науково-довідкових бібліотек державних архівів України. Вивчення історії документальних зібрань земських установ в Україні доводить, що впродовж 1920-х рр. залишки земських бібліотек акумулювалися передусім у бібліотеках архівів. Тому «земські відділи» науково-довідкових

бібліотек сучасних державних архівів України найбільш повно репрезентують друковану спадщину земств.

Сталий інтерес до «земських відділів» бібліотек державних архівів України зароджується наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., обумовлений різким зростанням попиту на документну інформацію наукового і практичного значення і пов'язаною з цим активізацією робіт з упорядкування документальної спадщини земських установ. У більшості випадків саме наявність комплексу друкованих видань земств дозволяла оперативно задовольняти запити різних планово-господарських і науково-дослідних установ республіки. На сторінках фахових часописів з'являються публікації, покликані привернути увагу архівістів до земських видань, а також розробити рекомендації щодо їх використання в науково-практичних цілях [1-2]. Серед найважливіших пропозицій: здійснення карткового обліку й складання описів наявних у місцевих архівах примірників земських видань, їх докладне вивчення, концентрація дублетів у спеціальному «земському відділі» довідкової бібліотеки ЦАУ УСРР з утворенням обмінного фонду, підготовка загального покажчика земських видань у сховищах державних архівів України [1, с. 87]. У 1950-1970-х рр. наявність комплексів земських видань в архівних бібліотеках була зафіксована у відповідних описових

статтях путівників по фондах державних архівів УРСР. На початку ХХІ ст. в описових статтях нового покоління путівників за програмою «Архівні зібрання України» відмова від ідеологічних пріоритетів дозволила акцентувати увагу на вагому науково-інформаційному потенціалі видань дорадянської доби, у тому числі видань земських установ [3, с. 493-494]. У контексті зростання наукового інтересу до друкованої спадщини земства слід розглядати досить дискусійне в науковому відношенні дослідження херсонського архівіста Н. Кузовової, побудоване переважно на основі аналізу земських видань у фондах Державного архіву Херсонської області (ДАХО) [4]. Втім спеціальні дослідження історії та сучасного стану «земських відділів» науково-довідкових бібліотек держархівів України досі відсутні в українській історіографії, а ідея бібліографічного покажчика земських видань у фондах державних архівів далека від своєї реалізації.

У межах даної публікації здійснюється спроба реконструкції історії комплексу земських видань у складі фондів науково-довідкової бібліотеки Державного архіву Херсонської області, визначення його сучасного стану, характеристики різновидів земських видань, доступних для користувачів архіву.

Бібліотечне зібрання Державного архіву Херсонської області бере свій початок від фондів центральної бібліотеки Херсонської губерньського земства – одного з найбільших книжкових зібрань у Херсонській губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Формування бібліотеки для службовців Херсонського губерньського земства розгорнулося у другій половині 1860-х рр. при канцелярії земської управи. Її основу склали довідково-інформаційні видання, необхідні в роботі земської управи та її спеціалізованих служб. У подальшому фонди земської бібліотеки поповнювалися літературою різних галузей знань, отриманою в результаті видавничої діяльності губерньського земства, шляхом придбання, дарування чи обміну з іншими установами. Поряд із загальною бібліотекою при канцелярії земської управи окремі книжкові зібрання утворилися при відділеннях управи (статистичному, сільськогосподарському, санітарному, шкільному та ін.).

На зростання бібліотечних фондів суттєво впливала активність видавничої діяльності Херсонського губерньського земства. Важливою ознакою організації земського діловодства стала публікація найважливіших різновидів документації – управлінської, бухгалтерської, обліково-статистичної тощо. Процес видання й розповсюдження земських документальних матеріалів виступав необхідним атрибутом гарантування відкритості й прозорості земської діяльності, її контрольованості з боку місцевого населення. За відсутності власної типографії губерньське земство розміщувало замовлення у приватних типографіях м. Херсона (спочатку Н. Ващенко, а згодом О. Ходушиної та її спадкоємців). Упродовж 1865-1918 рр. систематично друкувалися матеріали роботи сесій губерньського земського зібрання, земської управи та її службових підрозділів, різних земських з'їздів і нарад. Серед них – журнали засідань зібрання, з'їздів і нарад, доповіді та звіти управи, річні кошториси

земства, статистичні довідники тощо. Непересічне значення для інформування суспільства про здобутки земської діяльності мало видання Херсонським губерньським земством власного періодичного органу «Сборника Херсонского земства» (1868-1906) – першого земського періодичного видання на території України. Вже з 1870-х рр. склалася практика вшанування ювілейних дат в історії земського самоврядування на Херсонщині підготовкою та публікацією узагальнюючих інформаційно-довідкових праць – «Систематических сводов постановлений» земських зібрань, історичних нарисів діяльності земства та ін. Обов'язкові примірники кожного видання Херсонського губерньського земства акумулювалися в земській бібліотеці. Вагоме місце серед нових надходжень займали видання повітових земств Херсонської губернії, а також земських установ інших губерній Російської імперії.

Спочатку завідування земською бібліотекою належало до обов'язків секретаря губерньської земської управи, а у 1890-х рр. в штаті канцелярії управи з'явилася окрема посада бібліотекаря. З 1899 р. і до часу ліквідації земства обов'язки бібліотекаря Херсонської губерньської земської управи виконувала Ольга Никифоровна Франжолі [5, с. 118]. З її активною діяльністю була пов'язана радикальна реорганізація бібліотеки губерньського земства. До початку ХХ ст. через брак належного приміщення й раціональної систематизації видань повноцінне користування бібліотекою було досить проблематичним. У 1905 р. зусиллями О. Франжолі усі спеціалізовані бібліотеки при відділеннях управи були об'єднані в єдиній центральній бібліотеці губерньського земства, розміщеній на першому поверсі земської будівлі та у флігелі. Для службових потреб у відділеннях були залишені тільки окремі довідкові видання. Всі друковані матеріали в земській бібліотеці були систематизовані у відповідності до профілю відділень управи, описані й обліковані, розпочалося складання загального каталогу бібліотеки [6, с. 148-149]. Каталог бібліотеки Херсонського губерньського земства не зберігся, тому про первинний обсяг і склад бібліотечного зібрання свідчать лише його залишки у фондах Державного архіву Херсонської області.

Серйозні випробування на долю бібліотеки Херсонського губерньського земства випали у період революційних подій 1917-1920 рр. на Херсонщині. В умовах військово-політичної нестабільності органи самоврядування залишалися гарантом нормальної життєдіяльності місцевого населення. Земські бібліотека та архів продовжували функціонувати, забезпечуючи земські установи необхідною інформаційною підтримкою. Втім подальше поглиблення революційної анархії та господарської руйни сприяло наростанню деструктивних процесів у земській діяльності. Руйнація документальних зібрань губерньського земства розпочалася навесні 1919 р., коли ліквідаційна комісія при Херсонському губвиконкомі здійснила першу спробу розподілу й передачі земського майна новим радянським установам [7]. Нетривала реанімація земств у часи денікінського режиму вже не могла відновити нормальне функціонування земської інфраструктури.

Після остаточного встановлення радянської влади на Херсонщині в січні-лютому 1920 р. відновився процес ліквідації старих органів місцевого самоврядування. Окремі функції колишніх земських управ перейшли до новостворених підрозділів місцевих ревкомів – відділів народної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, земельних відділів, рад народного господарства, особливих продовольчих комісій, статистичних бюро тощо. У Херсоні 17 лютого 1920 р. на засіданні ліквідаційної комісії при повітовому ревкомі було закріплено перехід окремих відділень і служб губернського земства у відповідні підрозділи Херсонського повітового ревкому [8, арк. 1-1зв.]. Розгорнувся активний процес розпорощення документального зібрання земства.

Величезна бібліотека губернської земської управи перейшла у завідування відділу народної освіти, й незабаром у значній мірі була перевезена у приміщення Педагогічного музею [9, арк. 255]. Втім частина бібліотеки й архів залишилися у старому приміщенні земської управи, в якому розмістилися служби Херсонського повітового раднаргоспу. Архів перетворився на об'єкт інтенсивної господарської експлуатації для потреб місцевої поліграфічної промисловості, а наукову бібліотеку планувалося перевезти до Миколаєва у розпорядження науково-технічного відділу губраднаргоосу [10, арк. 3-3зв.]. Свої плани на друковану спадщину земства мали й статистичні установи. За рішенням колегії Всеукраїнського центрального статистичного бюро від 8 вересня 1920 р. бібліотека Херсонського губернського земства мала бути розподілена між Одеським і Миколаївським губернськими статбюро [11, арк. 7]. Значна частина видань, вилучених зі складу земської бібліотеки, зрештою потрапила до губернських установ Одеси та Миколаєва.

Катастрофічні наслідки для залишків земських архіву й бібліотеки в Херсоні мало перебування в будинку колишнього губернського земства Штабу 6-ої армії Південного фронту восени 1920 р. – навесні 1921 р. Архівні справи та книги використовувалися червоноармійцями для опалення займаного приміщення [12, арк. 148].

Таким чином, вже на початку 1920-х років в Херсоні залишилися лише фрагменти величезних документальних зібрань Херсонського губернського земства, що перебували на відомчому зберіганні окремих місцевих радянських установ. Подальша доля архівно-бібліотечних надбань земства була тісно пов'язана зі становленням і розвитком державної архівної служби на Херсонщині.

Вперше питання про концентрацію й упорядкування залишків архіву та бібліотеки Херсонського губернського земства було поставлено на практичний ґрунт архіваріусом Херсонського окружного виконкому Луїзою Людвігівною Раппепорт у 1923-1925 рр. До 1926 р. саме архів Херсонського окрвиконкому виконував функції окружного архіву, у якому відкладалися не лише документи окрвиконкому, але й інших ліквідованих і діючих радянських установ [13, арк. 20]. Помітне місце у сховищі архіву було відведено різноманітним земським виданням, які широко використовувалися в інформаційно-довідковій

діяльності окрвиконкому та його відділів [13, арк. 18-18зв.]. За ініціативою Л. Раппепорт на засіданні Президії Херсонського окрвиконкому 17 лютого 1926 р. було ухвалено рішення про впорядкування бібліотеки колишнього Херсонського губернського земства. Для нагляду за роботою окрвиконком призначив комісію у складі секретаря окрвиконкому (О. Савченко), вченого секретаря окрплану (В. Сутуло) та завідувача окрстатбюро (Ф. Головцов). Витрати на впорядкування бібліотеки передбачалося здійснювати за рахунок продажу матеріалів, що «не мають бібліотечно-наукової цінності» [14, арк. 31зв.]. Таким чином, у 1926 р. на основі залишків земської бібліотеки зусиллями співробітників окрвиконкому було започатковано формування сучасної науково-довідкової бібліотеки Державного архіву Херсонської області.

У серпні 1926 р. практичну роботу розгорнуло Херсонське окружне архівне управління. Його пріоритетним завданням стало виявлення, реєстрація й концентрація в історичному архіві залишків документальних матеріалів ліквідованих дореволюційних і радянських установ. Першими серед них на зберігання в архівосховище були прийняті друковані видання бібліотеки Херсонського губернського земства загальною вагою близько 1,5 тисячі пудів [15, арк. 3зв.]. Враховуючи постійний попит на документну інформацію земських установ, херсонські архівісти вже восени 1926 р. розгорнули оперативне розбирання та описування бібліотеки губернського земства. Водночас було налагоджено пошук, виявлення та видавання у тимчасове користування за межами архіву необхідних для практичної діяльності різних радянських установ (окрмісцгоспу, окрплану, окрстатбюро та ін.) земських документальних матеріалів. Значний інтерес до друкованої спадщини земства виявили науково-дослідні установи, навчальні заклади, представники науково-педагогічної інтелігенції не лише м. Херсона та його округи, але й багатьох інших регіонів УСРР. Серед перших дослідників земських видань в архіві був відомий вчений-грунтознавець, професор Херсонського сільсько-господарського технікуму Дмитро Іванович Сідері, який використав отриману інформацію у своїх наукових дослідженнях у галузі ґрунтознавства й агрохімії [16, арк. 60-62].

Новий імпульс до опрацювання документальної спадщини Херсонського губернського земства надала розгорнута в республіці кампанія активізації використання архівних матеріалів для потреб народного господарства. Міжвідомча нарада представників центральних планово-господарських органів УСРР (31 грудня 1929 р.), на якій розглядалися шляхи практичного застосування матеріалів різних архівних фондів, в тому числі й земських установ, констатувала необхідність налагодження системи оперативного інформування планово-господарських органів архівними установами про можливості використання конкретних документів для практичних потреб народного господарства УСРР [17, арк. 2-3зв.]. Звідси до річних планів роботи архівних установ республіки обов'язково включалися тематичне виявлення архівної інформації та ініціативне інформування різних

радянських установ про наявні архівні матеріали. У Херсонському окружному архівному управлінні (з вересня 1930 р. – Херсонському місцевому архівному управлінні) за відсутності значних архівних фондів дореволюційних адміністративно-господарських установ звернення до видань колишньої бібліотеки Херсонського губернського земства дозволило оперативно зреагувати на потреби радянського будівництва [18, арк. 90].

Упродовж першої половини 1930-х років зусиллями співробітників Херсонського державного історичного архіву розбирання й описування бібліотеки колишнього Херсонського губернського земства було загалом завершено. У її складі лише видання Херсонського губернського земства склали 4 750 примірників [19, арк. 19], не враховуючи масиву земських видань інших губерній Російської імперії. Матеріали практичного значення було взято на картковий облік [19, арк. 47-48]. Немісцеві земські видання та дублетні примірники склали основу обмінного фонду бібліотеки архіву, а також резерв для забезпечення планових показників чергових макулатурних кампаній. У другій половині 1930-х рр. «земський відділ» бібліотеки Херсонського державного історичного архіву поповнювався за рахунок надходжень відповідних друкованих видань з інших архівних установ УРСР та СРСР [20, арк. 4-13, 30-33]. Отже, у 1930-х рр. друкована спадщина місцевих земств стала доступною для широкого кола користувачів архіву, ставши важливим джерелом ретроспективної інформації про розвиток Півдня України в другій половині XIX – на початку XX ст.

У роки Другої світової війни науково-довідкова бібліотека Херсонського державного історичного архіву зазнала серйозних втрат. На 1 серпня 1944 р. у бібліотеці архіву налічувалися 5 295 примірників книг і брошур, 32 220 примірників періодичних видань [3, с. 8]. Встановити частку власне земських видань у зазначеному комплексі досить складно через відсутність відповідних облікових документів.

У 2003 р. за даними путівника по фондах ДАХО до складу науково-довідкової бібліотеки входили 8 593 книги та брошури (1825-2002), 705 річних комплектів журналів (1913-2002) і 3 873 окремих примірники журналів (1907-2002), 567 річних комплектів газет (1863-2002) [3, с. 494]. Ревізія бібліотечного фонду архіву впродовж 2005-2008 рр. дозволила встановити загальний обсяг примірників земських видань, внести уточнення до наявних інвентарних описів.

На сучасному етапі більше третини бібліотечного фонду ДАХО складають друковані видання земств Херсонської і Таврійської губерній. Найбільшу кількість примірників земських видань у бібліотеці архіву становлять видання Херсонського губернського земства (понад 2 300 од. зб.) [21] та Херсонського повітового земства (понад 530 од. зб.) [22]. Відносно невеликою кількістю примірників представлено видання інших повітових земств Херсонської губернії (понад 100 од. зб.) [21; 22], а також Таврійського губернського (60 од. зб.) і Дніпровського повітового (17 од. зб.) земств [23; 24]. Враховуючи наявність численних конволютів, що інколи об'єднують до

десятька одиниць друкованої продукції земства, можна впевнено стверджувати, що загальний обсяг окремих земських видань значно перевищує враховані за описами три тисячі назв.

Провідне місце в комплексі земських видань займають публікації матеріалів чергових і позачергових сесій земських зібрань Херсонської і Таврійської губерній: стенограми, журнали, протоколи засідань земських зібрань (1865-1917), звіти та доповіді земських управ, їх службових підрозділів, інших земських установ (лікарень, притулків, училищ, дослідних станцій та ін.) (1865-1917), кошториси земських прибутків і витрат (1867-1917), а також численних земських з'їздів та нарад з питань народної освіти, медицини, ветеринарії, агрономії, статистики, страхової справи тощо. Матеріали офіційного земського діловодства вміщують цінну інформацію про різнопланову діяльність земських установ, а також найважливіші проблеми й досягнення культурно-господарського розвитку регіону загалом. Дослідницьку працю з діловими матеріалами земства значно спрощують представлені у бібліотечному фонді архіву «Систематические своды постановлений» земських зібрань Херсонського губернського земства (у 4-х т., 1888-1918), а також Ананьївського (1889), Одеського (1894), Олександрійського (1889), Херсонського (у 2-х т., 1894-1909) повітових земств.

Помітну групу земських видань становлять статистичні матеріали, які публікувалися у формі серійних видань, щорічників, окремих монографічних праць. Результати подвірних переписів населених пунктів та оціночно-статистичних описів різних місцевостей Херсонської і Таврійської губерній знайшли відображення у багатотомних серійних працях – «Материалы для оценки земель Херсонской губернии» (у 6-ти т., 1883-1890), «Материалы для оценки земель Херсонской губернии по закону 8 июня 1893 года» (у 8-ми вип., 1901-1911), «Материалы для оценки городов Херсонской губернии по закону 8 июня 1893 года» (у 3-х вип., 1905-1909), «Херсонская губерния. Свод цифровых данных» (у 2-х вип., 1910-1912), «Сборник статистических сведений по Таврической губернии» (т. 2, 1886) та ін. Підсумки та перспективи розвитку різних галузей земського господарства в регіоні дозволяють визначити опубліковані у формі щорічників матеріали поточної статистики – «Статистико-экономический обзор Херсонской губернии» (1888-1915), «Статистико-экономический обзор Херсонского уезда» (1896-1917), «Народное образование в Херсонской губернии» (1894-1898, 1907, 1912), «Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии» (1899-1906, 1908-1912), «Земская медицина и санитарное состояние Херсонского уезда» (1897-1914), «Врачебно-санитарный обзор Елисаветградского уезда» (1904-1907), «Сборник по текущей статистике за 1887-1888 гг.» Таврійської губернії (1888) та ін.

У «земському відділі» бібліотеки ДАХО сконцентровані фундаментальні наукові праці земських службовців (статистиків, агрономів, лікарів та ін.), підготовлені на основі статистичних даних: «Опыт статистики движения населения Херсонской губернии» (у 2-х вип., 1882-1883) І. Ястржембського, «Сельско-

хозяйственные рабочие вообще и пришлые в частности в Херсонской губернии в санитарном отношении» (1891), «Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии» (1896) М. Тезякова, «Дифтерит в Херсонской губернии» (1897) М. Рашкович, «Пожары в Херсонской губернии за 1868-1894 гг.» (1900) Ф. Василевського, «Положение рабочих в сельском хозяйстве в санитарном отношении» (1901) В. Хижнякова, «Оспенные эпидемии и положение оспопрививания в Херсонской губернии» (1901) П. Лебедева, «Общие черты агрономической техники и сельскохозяйственной экономики крестьянских хозяйств Херсонского уезда» (1902) В. Арнольда, «Опыт изучения влияния неурожая на благосостояние населения» (1902), «Ремесла и промыслы Херсонской губернии» (1905) Ф. Василевського та ін.

В окрему групу можна виділити оглядово-інформаційні видання земств, передусім історичні нариси земської діяльності загалом та її окремих галузей (медицина, народна освіта, агрономія, ветеринарія, статистика та ін.) зокрема. Подібні публікації, як правило, були присвячені підведенню проміжних підсумків роботи земських установ з нагоди ювілейних дат в історії земського самоврядування. Найбільш раннім узагальнюючим оглядово-інформаційним виданням Херсонського губернського земства слід вважати «Отчет Херсонской губернской земской управы о девятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии. 1865-1874» (1875), а найбільш ґрунтовним за обсягом і змістом – «Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1899 гг.» (у 3-х вип., 1904-1906). Останнє видання виявилось незавершеним, оскільки проєктований земцями четвертий випуск праці, присвячений науковому дослідженню Херсонської губернії, так і не побачив світ через фінансові проблеми земства. Втім навіть у незавершеному вигляді вказане видання становить справжню енциклопедію земської справи на Херсонщині, не маючи аналогів на території інших українських губерній. У бібліотеці ДАХО представлено також не менш цінні історичні нариси окремих напрямів земської діяльності або ж окремих земських установ, підготовлені відповідними земськими спеціалістами. Серед них – «Исторический очерк развития Херсонской земской сельскохозяйственной статистики» (1890) й «Исторический очерк 25-летней деятельности Херсонского земского сельскохозяйственного училища. 1874-1899 гг.» (1900) Л. Падалки, «Краткий исторический очерк земской медицины в Херсонском уезде. 1865-1895 гг.» (1896) П. Кудрявцева, «Исторический очерк организации сельскохозяйственной помощи населению Херсонской губернии» (1901) О. Зинов'єва та ін. Вони підпорядковувалися практичним цілям земської діяльності, орієнтувалися на популяризацію земських здобутків у різних напрямках культурно-господарського розвитку регіонів. Дослідникам варто враховувати ювілейну спрямованість оглядово-інформаційних видань, налаштованість авторів на забезпечення позитивного іміджу земства. Втім джерельне значення синтетичних праць не можна применшувати з огляду на загалом невисокий

рівень збереженості комплексу джерел з історії земських установ на Херсонщині.

Специфічну групу земських видань у фондах ДАХО складає земська періодика. Земства Херсонської і Таврійської губерній видавали цілу низку періодичних видань як універсального, так і спеціального змісту. Їх загальною рисою виступає практична спрямованість на потреби функціонування земського господарства, а звідси – обмеженість накладу й відсутність широкої читачької аудиторії.

У бібліотеці ДАХО зберігається найповніший комплект «Сборника Херсонского земства» (1868-1906) – провідного періодичного видання Херсонського губернського земства (майже 700 од. зб. разом із дублетами). Проєктований земцями у формі бюлетеня офіційної інформації про діяльність земств Херсонської губернії, «Сборник Херсонского земства» поступово перетворився на багатопрофільне науково-практичне видання. На його сторінках були представлені офіційні урядові документи, діловодні матеріали земських установ, різнопланові наукові дослідження, земська хроніка, оголошення [25, с. 201-206]. Своєрідним доповненням «Сборника Херсонского земства» стала спеціалізована земська періодика – «Сельскохозяйственная хроника Херсонской губернии» (щомісяця, з 1889 р.), «Ветеринарная хроника Херсонской губернии» (щомісяця, з 1891 р.), «Врачебная хроника Херсонской губернии» (раз на два тижня, з 1892 р.), «Осадки в Херсонской губернии» (щомісяця, з 1914 р.). Їх неповні комплекти представлені в бібліотеці ДАХО.

Закриття губернським земським зібранням у лютому 1906 р. «Сборника Херсонского земства» стало поштовхом для започаткування повітовими земствами Херсонської губернії власних періодичних видань – щотижневих газет «Известия Александровского уездного земства» (з 1909 р.), «Известия Ананьевского уездного земства» (з 1910 р.), «Известия Херсонского уездного земства» (з 1914 р.), «Вестник Одесского земства» (з 1916 р.). Їх форма та зміст відображали тенденцію до популяризації земських періодичних видань, набуття ними виразного громадсько-політичного звучання. У фондах ДАХО збереглися окремі примірники «Известий Херсонского уездного земства» за 1917 р. разом із офіційним додатком «Приложение к «Известиям Херсонского уездного земства».

Інтелектуальний доступ до земських видань бібліотеки ДАХО забезпечує відповідний науководовідковий апарат, представлений чотирма інвентарними описами – «Херсонське губернське земство», «Херсонське повітове земство», «Таврійська губернська земська управа», «Дніпровська повітова земська управа» [21-24]. У процесі ревізії бібліотечного фонду в 2005-2008 рр. перші два описи були перероблені й доповнені, решта – залишилися без змін. Інвентарні описи побудовано за змішаною схемою систематизації земських видань, яка поєднує галузеву, номінальну й хронологічну ознаки. Так, у найбільшому за кількістю облікованих видань інвентарному описі «Херсонське губернське земство» налічується 24 розділи, з яких майже половина відображає номінальну ознаку видань («Журнали засідань земського зібрання», «Доповіді

зібранню губернської управи», «Звіти губернської земської управи, кошториси прибутків і витрат», «Збірник Херсонського губернського земства» та ін.), інша частина – їх галузеву належність («Народна освіта», «Охорона здоров'я», «Сільське господарство», «Зоотехніка», «Статистика», «Страхування», «Метеорологія» та ін.). Нерозподілені видання складають останній розділ «Різна література» (понад 20 од. зб.). Якісний рівень наявних інвентарних описів земських видань вимагає їх подальшого удосконалення в напрямі уточнення відомчого походження конкретних видань (зокрема, відокремлення неземських видань – «Пам'ятних книжок», «Списків населених місць», «Оглядів Херсонської губернії» та ін.), їх галузеві належності, найменувань, авторства, часу видання тощо.

Джерельне значення друкованих видань земських установ Херсонської губернії, акумульованих у бібліотеці ДАХО, за якісними ознаками істотно перевищує цінність документальних матеріалів самих фондів земських установ в архіві. У фондах № 5 «Херсонська губернська земська управа» (79 од. зб.), № 6 «Херсонська повітова земська управа» (157 од. зб.), № 20 «Херсонська земська фельдшерська школа»

(20 од. зб.), № 189 «Херсонське земське середнє сільськогосподарське училище» (879 од. зб.), № 240 «Дніпровська повітова земська управа» (30 од. зб.), № 293 «Херсонська губернська земська лікарня» (2 од. зб.) та № Р-1900 «Херсонська губерніяльна народна рада» (2 од. зб.) міститься 1 169 од. зб. переважно особових справ та ділового листування з другорядних питань [3, с. 24-25, 52, 54, 55-56, 62]. Понад 90 % архівних документів земських установ загинули після ліквідації земського самоврядування у регіоні в умовах «архівного нестроєння» пост-революційної доби [26, с. 122-124]. Тому вивчення друкованої спадщини земств у фондах ДАХО набуває першорядної ваги в процесі дослідження історії Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Отже, сучасна науково-довідкова бібліотека Державного архіву Херсонської області сформувалася на основі бібліотечного зібрання Херсонського губернського земства. Земські видання у фондах архіву відображають увесь спектр друкованої продукції земств. Їх ґрунтовне дослідження відкриває значні перспективи у вивченні культурно-господарського розвитку Півдня України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Комарницький М. Більше уваги книжковим фондам (порядком обговорення) // Радянський архів. – 1931. – Кн. 4-5. – С. 86-87.
2. Сальніков К. Завдання архівів у галузі концентрування й використання старих друкованих видань // Архів Радянської України. – 1932. – Кн. 4-5. – С. 412-414.
3. Державний архів Херсонської області: Путівник. – К., 2003. – 736 с.
4. Кузовова Н.М. Земські видання як джерело з історії Херсонщини та чинник розвитку її духовного життя // Наукові записки / Херсонський краєзнавчий музей. – Херсон, 2005. – С. 88-100.
5. Смета губернских земских расходов Херсонской губернии на 1900 год. – Херсон, 1900. – 156 с.
6. Общий административный и хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы о деятельности земских учреждений в 1904/1905 годах // Сборник Херсонского земства. – 1906. – № 2. – С. 136-149.
7. Известия Херсонского губернского исполнительного комитета и губкома КП(б)У. – 1919. – 31 июля.
8. Державний архів Херсонської області, ф. р-411, оп. 1, спр. 48, 45 арк.
9. Там само, ф. р-37, оп. 1, спр. 3а, 345 арк.
10. Там само, ф. р-37, оп. 2, спр. 30, 228 арк.
11. Там само, ф. р-434, оп. 1, спр. 203, 13 арк.
12. Там само, ф. р-1887, оп. 3, спр. 188, 266 арк.
13. Там само, ф. р-2, оп. 1, спр. 783, 53 арк.
14. Там само, ф. р-2, оп. 1, спр. 296, 212 арк.
15. Там само, ф. р-733, оп. 1, спр. 2, 213 арк.
16. Там само, ф. р-733, оп. 1, спр. 16, 138 арк.
17. Там само, ф. р-733, оп. 1, спр. 62, 76 арк.
18. Там само, ф. р-734, оп. 1, спр. 6, 147 арк.
19. Там само, ф. р-735, оп. 1, спр. 36, 78 арк.
20. Там само, ф. р-735, оп. 1, спр. 201, 43 арк.
21. Херсонское губернское земство. 1865-1917: Инвентарная опись / Государственный архив Херсонской области. – Херсон, б.г. – Машинопись. – 93 с.
22. Херсонське повітове земство. 1865-1917: Інвентарний опис / Державний архів Херсонської області. – Херсон, б.р. – Машинопис. – 26 арк.
23. Таврическая губернская земская управа: Инвентарная опись / Государственный архив Херсонской области. – Херсон, б.г. – Рукопись. – 2 л.
24. Днепровская уездная земская управа: Инвентарная опись / Государственный архив Херсонской области. – Херсон, б.г. – Рукопись. – 2 л.
25. Земская хроника // Сборник Херсонского земства. – 1897. – № 1. – С. 201-227.
26. Макієнко О.А. Архів Херсонського губернського земства: формування, склад, історична доля // Архіви України. – 2009. – № 6. – С. 116-128.

Рецензенти: Дарієнко В.М., д.і.н., професор, Херсонський економіко-правовий інститут;
Сінкевич Є.Г., к.і.н., доцент, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили.

© Макієнко О.А., 2010

Стаття надійшла до редакції 19.02.2010 р.

ОДЕСЬКИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ СХОДОЗНАВЦЯ В.В. ГРИГОР'ЄВА

У статті розглянуто одеський період діяльності відомого історика-сходознавця В. Григор'єва. Виділено його роботу в Одеському товаристві історії і старожитностей. Показано головні напрями наукових пошуків вченого, зокрема дослідження історії Криму та ярликів ханів Золотої Орди.

Ключові слова: *сходознавство, історія, ярлик, Крим, Одеське товариство історії і старожитностей.*

В статье рассмотрено одесский период деятельности известного историка-востоковеда В. Григорьеве. Выделена его работа в Одесском обществе истории и древностей. Показаны главные направления научных поисков ученого, в частности исследование истории Крыма и ярлыков ханов Золотой Орды.

Ключевые слова: *востоковедение, история, ярлык, Крым, Одесское общество истории и древностей.*

The Odesa activity period of a known historian-orientalist V. Grigor'ev is examined in the article. The heed is given to his work in Odesa Society of History and Antiquities (OSHA). Scholar's main directions of scientific searches are shown, in particular – the research of Crimea history and Gold Horde khans' labels.

Key words: *orientalism, history, label, Crimea, Odesa Society of History and Antiquities.*

В останні роки в українській історичній науці приділяється увага розробці наукової біографістики. Особливо важлива роль належить біографіям відомих діячів. Вони є не лише першорядними джерелами до вивчення відповідних персоналій, а й атмосфери епохи, в якій жив і творив той чи інший діяч. Важливою методологічною проблемою сучасної історичної науки є вивчення значущих подій в історії через призму біографічного бачення.

Метою нашої статті є спроба прослідкувати, як за допомогою біографії відомого історика В. Григор'єва можна дослідити певну частину діяльності сходознавчої школи в Одеському товаристві історії та старожитностей (ОТІС).

Діяльність Одеського товариства історії і старожитностей стала предметом дослідження В. Хмарського [1; 2], И. Тунікіної [3], І. Симоненка [4]. Особистість кримознавця В. Григор'єва знайшла своє відображення в ряді публікацій А. Непомняшого [5; 6]. Однак діяльність сходознавця В. Григор'єва в Одесі та ОТІС не знайшла належного висвітлення в сучасній українській та російській історіографії. Заповнити цю прогалину і планує автор статті.

Василь Васильович Григор'єв народився 15 березня 1816 р. у Санкт-Петербурзі. Одержавши домашню освіту, 15-літній юнак став студентом історико-філологічного факультету С.-Петербурзького університету, де він обрав своєю спеціальністю східні мови. Наставником В. Григор'єва в університетських

заняттях став професор Сенковський. Після закінчення університетського курсу Василь Васильович впродовж півтора років служив у навчальному відділенні східних мов при Міністерстві закордонних справ, де велику частину часу витрачав на практичне вивчення різних мов [7, с. 650]. У цей час він активно співпрацював у «Енциклопедичному лексиконі» А. Плюшара, для якого написав значну кількість довідкових статей з історії, географії і літератури мусульманського сходу, брав участь у різних періодичних виданнях. Саме практичний досвід роботи у відділенні східних мов стали основою для майбутньої діяльності сходознавця. Перші історичні дослідження В.В. Григор'єва звернули на нього увагу наукової еліти С.-Петербурга. Рекомендації змінити дипломатичну кар'єру на наукову цілком збіглися з його бажаннями. Так, В. Григор'єв знову з'явився в столичному університеті, але вже в ранзі викладача перської мови [8, с. 85-86]. Одночасно він вивчав історію і географію Азії. Проте, новаторські ідеї молодого дослідника не завжди знаходили розуміння у його колег. Конфлікт із науковим наставником, професором Сенковським, спонукав В. Григор'єва прийняти пропозицію щодо переїзду до Одеси [9, с. 216].

30 вересня 1838 р. в Одеському Ришельєвському лицей, зрівняному у правах з університетом, Василь Васильович одержав місце професора східних мов, а затверджений на цій посаді він був 18 грудня 1842 р. [8, с. 85-86]. Одеський період життя і творчості

вченого, що продовжувався близько 6 років, є для нас особливо цікавим, тому що саме в ці роки В. Григор'єв сформувався як вчений-сходознавець, відомий своїми працями про Крим.

22 квітня 1839 р. В. Григор'єв був прийнятий у дійсні члени Одеського товариства історії і старожитностей, у роботі якого він взяв найактивнішу участь. Історик став головним редактором першого тому «Записок Одесского общества истории и древностей», де були надруковані два з його кримознавчих досліджень, присвячених нумізматиці середньовічного Криму [10] і джерелам з історії Кримського ханства [11]. В. Григор'єв надавав великого значення пам'яткам офіційної писемності Кримського ханства, які до того часу залишалися зовсім незнайомими світовій науці. Він відзначав, що ні у вітчизняній, ні в європейській орієнталістиці дотепер ніхто не займався розшуком, збором і виданням дипломатичних, юридичних і іншого роду актів, «які існували в ханствах тюркських, що вже зникли або ще продовжували своє буття» [12, с. 1]. Обидва ярлики були подані в літографованих знімках відомого московського художника К. Тромоніна. Переклад був зроблений першим драгоманом татарської мови Азіатського департаменту МЗС Я. Ярцовим.

Раніше невідому для біографів В. Григор'єва інформацію про його поїздки, пов'язані з вивченням Криму, під час перебування на посаді професора Ришельєвського ліцею надають матеріали з особистого фонду вченого, виявлені А. Непомнящим в Російському державному історичному архіві та опрацьовані ним же в статті «Сходознавчі студії в історичному кримознавстві в першій половині XIX століття» [8].

23 липня 1839 р. керівництво ліцею прийняло рішення про відрядження В. Григор'єва до Туреччини для практичного вивчення турецької мови. Крім того, історик було доручено придбати в Туреччині східні рукописи, що стосувалися історії Криму, «які знайде такими, що заслуговують на увагу», на що Василю Васильовичу було виділено 500 рублів.

26 березня 1843 р. попечитель Одеського учбового округу Д. Княжевич писав до В. Григор'єва: «...зважаючи за потрібне перевірити успіхи в класах татарської мови в училищах Таврійської губернії, доручаю Вам негайно туди вирушити... і доповісти мені особисто про успіхи викладання в татарських класах при училищах, що Вами будуть оглянуті» [8, с. 86-87]. У повідомленні В. Григор'єва про ревізію кримськотатарських навчальних закладів дано різноманітну інформацію про стан освіти в Криму в 40-х роках XIX ст. З цього документа витікає, що В. Григор'єв відвідав татарське відділення Сімферопольської гімназії, парафіяльні училища в Бахчисараї й Карасубазарі, повітові училища в Саках і Сарабусі. Інспектор вказав на відсутність підручників і методичної літератури для вчителів, низький рівень викладання і знань учнів [8, с. 86-87].

У 1842 р. у Московському університеті В. Григор'єв захистив магістерську дисертацію «Про вірогідність ярликів, даних ханами Золотої Орди російському духівництву». Показником зрілості наукових узагальнень, зроблених 26-літнім магістром, її значимості для науки є оцінка цієї праці, складена провідним

німецьким орієнталістом Шоттом, який вважав, що це дослідження «безперечно належить до кращих монографій наукового змісту, які коли-небудь написані російськими вченими» [8, с. 86-87].

Робота В. Григор'єва не втратила актуальності і в наш час. Адже сучасне юридичне сходознавство виділяє наступні види ярликів:

- 1) укази – доповнення до основного законодавства (закони та адміністративні розпорядження);
- 2) жалувані грамоти (засвідчували судовий і податковий імунітет; дарували землі за військову службу; вводили на посаду; визначали недоторканність дипломатів і купців; давали дозвіл завідування казенними підприємствами);
- 3) договори (з рівноправними государями, з васалами, з государями-сюзеренами);
- 4) ярлики-послання (васалам і рівноправним правителям) [13, с. 135-136].

Перелічені види показують, що тематика, піднята В. Григор'євим стосовно ярликів, що надавалася російському духовенству, до цього часу не знайшла належного вивчення в сучасних сходознавчих працях.

На жаль, молодий талановитий вчений В. Григор'єв не бачив у провінційній Одесі можливостей для свого подальшого наукового росту. Він докладав усіх зусиль, щоб працювати в Московському університеті. Однак турботи про переведення в Москву, що тривали майже два роки, не увінчалися успіхом. Не бажаючи далі залишатися в провінції, В. Григор'єв у 1844 р. вийшов у відставку і переселився до С.-Петербурга, де незабаром зміг одержати посаду чиновника для особливих доручень при департаменті духовних справ іноземних сповідань в Міністерстві внутрішніх справ (1845-1851). Посада не обтяжувала В. Григор'єва, і він додатково взяв на себе обов'язки помічника редактора «Журнала Министерства внутренних дел» (ЖМВД). Редактором цього журналу був М. Надеждин, з яким В. Григор'єв близько зійшовся в Одесі. Набутий на журналістській ниві авторитет дозволив В. Григор'єву згодом заснувати свій журнал «Северное обозрение», який, не зустрівши зацікавленості широкого загалу, проіснував недовго [14, с. 126].

Безпосередній інтерес вченого до минулого Криму проявився в підготовці для «ЖМВД» оглядів археологічних досліджень, що у цей період активно проводилися на півострові А. Ашиком і Д. Карейшею. У статті «Про археологічні пошуки в Керчі» [16] В. Григор'єв докладно зупинився на дослідженні А. Ашиком Золотого кургану й описі знахідок. У висновку він помістив хронологію найбільш значимих археологічних відкриттів на Керченському півострові. Опис новорозкопаних пам'яток В. Григор'єв запропонував у публікації «Про древні статуї, знайдені останнім часом у Керчі» [17]. Обидві названі роботи були надруковані без підпису. Атрибувати їх можна лише за фундаментальною монографією М. Веселовського «Василь Васильович Григор'єв за його листами і працями, 1816-1880», що до сьогодні є найдетальнішим дослідженням життєвого і творчого шляху сходознавця.

Авторитет вченого у світовій науці тих років підкреслюється його обранням у члени Московського археологічного товариства, Паризького азійського

товариства, Лейпцігського товариства німецьких орієнталістів. Впродовж декількох десятиліть В. Григор'єв був співробітником Російського географічного товариства, у періодичному виданні якого він помістив ряд матеріалів про різні народи Російської імперії [15].

Істотним доповненням до загального огляду кримознавчої спадщини сходознавця, вважає А. Непомнящий, є неопубліковані наукові дослідження В. Григор'єва, що збереглися в його особистому фонді у РДІА. Усі вони не датовані. У статті «Про ярлики» розкривається їхнє значення в зовнішньополітичному і внутрішньому житті Золотої Орди, а потім і в Кримському ханстві. Загальний огляд історії півострова представлений у збереженому автографі вченого «Історичний огляд Криму», що готувався як публічна лекція. У роботі велика увага приділена мовному впливу різних народів Криму й Отаманської Порти. Цікаві статистичні дані були зібрані й узагальнені вченим у неопублікованому рукописі «Про населення татар і ногайців у Криму». Частина розрізнених рукописних записів вченого з цієї проблеми збереглася у вигляді чернеток. Ці наукові дослідження В. Григор'єва, раніше не введені

до наукового обігу, становлять значний інтерес для сучасних істориків і етнографів Криму і всього сходознавства [8, с. 86-88].

У 1878 р. Василь Васильович перестав викладати в університеті за станом здоров'я, а у 1880 р. він пішов у відставку зі своєї останньої посади – керуючого справами друку, яку він займав з 1874 р. Останні свої дні він розраховував провести у спокої, присвятивши їх науці, закінчити задумані праці. Але здійснитися цим планам, на жаль, не пощастило. Улітку 1881 р. В. Григор'єв занедужав, а 19 грудня 1881 р. помер [15].

Як публіцист, В. Григор'єв частково примикав до слов'янофілів; як учений, він виявив глибоке знання історії Сходу, вивчення якого, особливо середньоазіатського, далеко просунуто ним вперед. Саме новаторські ідеї вченого часто приводили його до конфліктів з колегами. Тому В. Григор'єв часто змінював роботу та місце проживання. Проте це не завадило йому стати одним із найвідоміших сходознавців ХІХ століття. Свої перші кроки на ниві сходознавства і кримознавства В. Григор'єв зробив в одеський період своєї діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хмарський В. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – Одеса: Астропринт, 2002. – 400 с.
2. Хмарський В. Відновлення археографічної діяльності Одеського товариства історії та старожитностей (1856-1860) // Историческая память. Историко-краеведческий ежегодник. – 2000. – Вип. 2. – С. 95-101.
3. Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.). – СПб., 2002. – 675 с.
4. Симоненко І. Пам'яткоохоронна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 1999. – № 2. – С. 19-32.
5. Непомнящий А.А. Крымоведческие исследования в Одессе в середине XIX – начале XX века // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 7. – С. 101-118.
6. Непомнящий А.А. Библиографический аспект историко-краеведческих исследований в Одессе у XIX ст. // Библиотечный вестник. – 2000. – № 5. – С. 35-41.
7. Коссович К.А. Об ученых трудах профессора Григорьева // ЖМНП. – 1868. – Ч. 140. – С. 649-656.
8. Непомнящий А.А. Сходознавчі студії в історичному кримознавстві в першій половині ХІХ століття // Схід. – Донецьк, 2003. – № 6. – С. 84-89.
9. Веселовский Н.И. Григорьев Василий Васильевич // Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского С.-Петербургского университета за истекшую третью четверть века его существования, 1869-1894. – СПб., 1896. – Т. 1. – С. 216-218.
10. Григорьев В.В. Монеты Джучидов, генуэзцев и Гиреев, битые на Таврическом полуострове и принадлежащие Обществу // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. 1. – Отд. 1. – С. 301-314.
11. Григорьев В.В. Ярлыки Тохтамыша и Сеадет-Гирея // ЗООИД. – Одесса, 1844. – Т. 1. – Отд. 2. – С. 337-346.
12. Григорьев В.В. Ярлыки Тохтамыша и Сеадет-Гирея в литографированных снимках работы К.Я. Тромонина, с транскрипцией переводом Я.О. Ярцова, с введением и примечанием В.В. Григорьева. – Одесса, 1844. – 10 с.
13. Почаев Р.Ю. Ярлыки ханов Золотой Орды как источник права и как источник по истории права // КодексInfo. – 2004. – Январь-февраль. – С. 134-145.
14. Историческая записка о деятельности императорского Московского Археологического общества за первые 25 лет существования. – М., 1890. – 308 с.
15. Григор'єв Василь Васильович // <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
16. [Григорьев В.В.] Об археологических поисках в Керчи // ЖМВД. – 1845. – Декабрь. – С. 426-449.
17. [Григорьев В.В.] О древних статуях, найденных в последнее время в Керчи // ЖМВД. – 1851. – Ноябрь. – С. 297-308.

Рецензенти: Котляр Ю.В., д.і.н., професор, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили;
Дарієнко В.М., д.і.н., професор, Херсонський економіко-правовий інститут.

© Скрипник В.В., 2010

Стаття надійшла до редакції 14.12.2009 р.

АНАЛІЗ ОСОБИСТОГО ФОНДУ ПЕТРА ЄВГРАФОВИЧА КОВАЛЕВСЬКОГО (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МІЖНАРОДНОГО ІНСТИТУТУ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ)

У статті проаналізовані документи, що зберігаються в Міжнародному інституті соціальної історії. Документи розкривають різні аспекти життя Петра Євграфовича Ковалевського.

Ключові слова: документи, Міжнародний інститут соціальної історії, еміграція, російська діаспора.

В статье проанализированы документы, которые хранятся в Международном институте социальной истории. Документы раскрывают разные аспекты жизни Петра Евграфовича Ковалевского.

Ключевые слова: документы, Международный институт социальной истории, эмиграция, русская диаспора.

In the article were analysed documents from International Institute of Social History. The documents show different aspects of Peter Evgrafovich Kovalevskiy life.

Key words: documents, International Institute of Social History, emigration, Russian Diaspora.

Хвилі еміграції, що регулярно відбувалися на теренах Російської, потім радянської імперії, а далі – пострадянського простору, мали відмінні передумови, причини та характер. Проте всіх їх поєднує одна спільність – емігрували талановиті, інтелегентні люди, роль та суспільний внесок багатьох з них досі ще недостатньо висвітлені в історіографії.

В даній статті ми маємо на меті проаналізувати особистий фонд Петра Євграфовича Ковалевського, який нині зберігається в Міжнародному архіві соціальної історії (м. Амстердам, Королівство Нідерланди). Названа наукова установа заснована у 1935 р. зусиллями Ніколаса Посфумуса (Posthumus) з метою збереження та захисту документів від потрапляння їх до рук нацистської влади. Проте після вторгнення Гітлера до Нідерландів, інститут призупинив свою діяльність і роботу було поновлено лише після завершення Другої світової війни [1].

Наша увага до постаті Петра Ковалевського пояснюється неординарністю цієї особистості.

Ковалевський Петро Євграфович народився 16 грудня 1901 р. в родині відомого гірничого інженера, Томського губернатора (1830-1836), а з 1858 по 1861 рр. – міністра народної освіти Євграфа Петровича Ковалевського. Батько Петра Ковалевського походив з с. Ярошівка, Харківського повіту. Молодого Петра доля також неодноразово пов'язувала з

Україною. Отримавши середню освіту в училищі при Реформатських церквах в Петербурзі, він працював в храмах Воронежської губернії, а згодом виконував **послушання** в Покровському монастирі м. Харкова (1918-1919) та у Спаській церкві м. Сімферополя.

В 1920 р. Петро Євграфович змушений був емігрувати до Франції. Від жовтня 1920 р. до липня 1922 р. він був студентом історико-філологічного факультету Паризького університету. Ініціював створення християнських та православних студентських гуртків у Парижі. З 1921 р., за дорученням архієпископа Волинського Євлогія (Георгієвського), опікувався освітою архієрейського штату та був висвячений в іподиякони [2].

З 30-х років ХХ ст. Руська православна архієпископія в Західній Європі перебувала під юрисдикцією Вселенського патріарха та об'єднувала навколо себе близько 50 тис. членів. Консолідуючим підґрунтям для прихильників «Паризької юрисдикції» виступав Свято-Сергієвський богословський інститут, який засновано в 1925 р. Професорами інституту були протоієрей Сергій Булаков, Антон Карташев, Кассіан Безобразов, Павел Євдокимов.

Активісти з руської діаспори в 1937 р. об'єдналися в Католицько-православну церкву Франції. Своїм лідером вони обрали колишнього римо-католицького священника Луї-Шарля Віннера, якого в 20-х роках

XX ст. було висвячено в єпископи Ліберальної католицької церкви.

Луї-Шарль захопився єкуменістичним рухом і його підтримали професори Свято-Сергієвського інституту. Проте Константинопольський Патріарх не дав згоди на прийняття цієї общини, оскільки вона не була зареєстрована як канонічне об'єднання віруючих. Від Віннера навіть вимагали зречення єпископського сану та заборонили служити всі літургії за виключенням літургії Іоанна Златоуста.

За підтримки Євграфа Ковалевського о. Віннер звернувся до Московського Патріарха. По завершенні перемовин, в грудні 1936 р. община Віннера отримала дозвіл на приєднання до Московського Патріархату. А згідно з Особливим рішенням місцеблюстителя патріаршого престолу митрополита Сергія, цій конфесії було дозволено зберегти західний обряд. Впродовж 1937 р. Луї-Шарль Віннер розлучився з дружиною та прийняв чернечий постриг. Проте в березні 1937 р. він помер, а керівництво общиною перейшло до Євграфа Ковалевського.

У 1943 р. Ковалевський створив Богословський інститут імені Святого Діонісія. Склад викладачів був доволі репрезентативним – члени Православної місії у Франції, французькі професори. З 1948 р. ця установа отримала назву «Православна місія у Франції». Священнослужителі зобов'язувалися бути французькими громадянами. Служби проводилися французькою мовою та за галльським обрядом. Церква видавала французький православний журнал *Contacts*, який виходить і до сьогодні.

Разом з тим, існувало чимало проблем. Насамперед – поверхове ставлення до sacramентальних моментів – причастя інославних, неканонічні вінчання, повторне рукопокладення тощо, зумовили конфліктні ситуації між Православною місією у Франції та Московським Патріархатом. Ковалевський лобював ідею про вихід з-під юрисдикції як Московського Патріархату, так і Вселенського Константинопольського Патріархату.

За галльським обрядом служили по всій середньовічній Європі. Почиталися Свято всіх святих, поминання покійних першого та другого листопада, цикл чотирьох постів, попільна середа на початку другого тижня Великого Посту, святкування Різдва 25 грудня – всі ці норми були встановлені римськими папами, але для православних ці постанови не завжди були прийнятними.

Петро Євграфович Ковалевський дослідив літургійні особливості, з метою повернення до доксиматичних традицій. В травні 1945 р. він вперше відслужив у Парижі літургію за давньогалльським обрядом (за джерело літургійних текстів слугували листи Святителя VI ст., які віднайшли у XII ст.).

Літургійна реформа Ковалевського привернула до себе увагу багатьох російських емігрантів, які вважали свою метою духовно збагатити Захід.

Петро Євграфович, будучи непересічною особистістю, вів широке листування з представниками різних віросповідань, відомими на той час громадськими, суспільними та церковними діячами.

Переписка Петра Євграфовича Ковалевського ілюструє весь спектр взаємовідносин між представниками діаспори.

Повертаючись до характеристики особистого фонду Ковалевського, хочемо відмітити нетипову (для українського дослідника) традицію збереження документів. Загальний перелік листів розміщено на сайті Міжнародного інституту соціальної історії [3]. Ми можемо відзначити, що замість традиційного (у нашому розумінні) архівного реєстру, ми зустрічаємо список адресатів Ковалевського. Всі документи зберігаються у коробках (загальна їх кількість – 181). Документи не пронумеровано, не прошито в загальну справу. Перебираючи листи, ми зустрічаємо офіційно-ділову та глибоко особисту переписку: від листів відомих діячів (митрополита Української Автокефальної Православної церкви Володимира Вишневецького, протоієрея Михаїла Астроза) до листівок з краєвидами південнофранцузьких курортів – вітань та поздоровлень від друзів.

Мовою документів є, переважно, російська, але зустрічаємо листи українською, французькою та англійською.

У попередніх публікаціях ми вдавалися до аналізу окремих листів [4; 5], проте вони стосувалися міжособистісних та міжконфесійних взаємовідносин, що, нажалі, не зовсім відображає всю багатогранність діяльності Петра Євграфовича Ковалевського.

Наряду з суто церковними питаннями, які поглинали левову частину життя Петра Ковалевського, актуальними для нього залишалися справи політичні. Особливу увагу Петра Євграфовича привертала подія на його батьківщині, яка перебувала в пеклі «строительства нового мира...». Він неодноразово консультував представників російської діаспори щодо подій, які відбувалися в Радянському Союзі. До Петра Ковалевського зверталися як до авторитетного фахівця з питань історії та сучасної політики.

Наведемо два невеликі листи, які відбивають наскільки глибоко та болісно переймався Петро Ковалевський подіями, що відбувалися на території Радянського Союзу.

Листи датуються 1932 роком – тобто початком розквіту більшовицької бруталності. Документи подаємо мовою оригіналу, зі збереженням орфографії.

12 апр. 1932 г.

Дорогой Петр Евграфович!

Несколько слов, так как очень спешу. Очень прошу ответить мне срочно (так в тексте – I.Ш.) на следующие вопросы:

На чем основывается точно (так в тексте – I.Ш.) утверждение, что большевики расстреляли больше двух миллионов?

Верно ли, что население России убыло на 30 миллионов с установления большевистской власти и в каком соотношении стоят эти 30 милл. в Польше, Прибалтике с Бессарабией?

Можно ли точно указать церкви, обращенные в увеселительные заведения или клубы в совдепии?

Дайте мне точные сведения относительно федорцев. Места и числа судов и расстрелов.

Автор устроивал в Париже публичные лекции о большевиках и поэтому нуждался в сведениях в знак подтверждения своих слов, а в русском клубе ничего не ответили.

V. Bachst [6]

Conhe

17 апреля 1932 г.

Дорогой Петр Евграфович!

Спасибо за сведения, но не можете ли Вы дать мне указания на источник статистики расстрелов, переселения на принудительные работы и ссыльных. Ведь эти господа, если им не сунуть указания на № и страницу, скажут, что это выдумки. О Федоровцах Вы мне показывали № «Сов. Огонька», не помните ли за какой месяц и год? Какой собор заступился за кадета? Брошюры я вам верну дня через два – через три, если это Вас не стесняет...

В. Бахст [6]

Робота Ковалевського над суспільними та політичними питаннями знайшла узагальнення у першій частині його праці назвою «Исторический путь России», що була віддрукована у 1939 р. та розіслана всім фахівцям з російської історії.

В роки Другої світової війни Ковалевський залишався в Парижі та продовжував читання лекцій в Православному Богословському інституті. Також він займався переглядом курсу російської історії з урахуванням даних історії мови, літератури, мистецтв, археології, співвідношення окремих етапів історії Росії з подіями, що відбувалися на Заході.

Влітку 1944 р. виходить у світ друга частина «Исторического пути России», що являла собою бібліографічний довідник. Після війни книгу було допрацьовано і перевидано (всього з 1939 по 1949 рр. вийшло 5 видань).

Ковалевський завершив виклад історії Росії подіями громадянської війни, відзначивши, що становлення СРСР представляє собою ще незакінчений історичний період. Щодо зарубіжної Росії, то вона, на думку автора, є продовженням передреволюційного

етапу російської історії і може розглядатися як його завершення. В основі еволюції Росії, вважав Ковалевський, лежить боротьба одвічної самотності із західництвом, оскільки Росія спрадавна знаходилася на рубежі двох світів і двох світобачень, які вона синтезувала. Нахил в бік суто західної державності і церковності або до національної відособленості завжди призводив Росію до ухилення від історичного шляху. На протигагу євроазійцям, Ковалевський підкреслював, що Росія завжди була країною озерно-річковою та лісовою, а не степовою, і степ був для неї руйнівником. У цій схемі автор знайшов місце і еміграції: культурне поширення Росії після об'єднання при Катерині II пішло в XIX ст. через літературу, в XX ст. – через мистецтво і, нарешті, через розсіяння.

У повоєнний час Ковалевський не припинив активної громадської та наукової роботи. Ним були видані «Краткая история русского рассеяния и его культурной роли» (1951, французькою); «Краткая история рода Ковалевских» (1951-54, російською та французькою мовами); «Культурный и исторический атлас России и славянских стран» (1961, французькою та німецькою); «История Церкви. (Общая и русская)» (1958, російською мовою); «Св. Сергий и религиозная жизнь русского народа» (1958, 1969, французькою та іспанською); праця з історії православного чернецтва (Лозанна, 1969).

Одночасно Петро Ковалевський розгорнув активну діяльність, спрямовану на реформування церковного устрою.

Втім, у 1970 р., після багаторічної хвороби туберкульозу Петро Євграфович Ковалевський пішов з життя, а його приватний архів був переданий до фондів Міжнародного інституту соціальної історії, де і зберігається нині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Nicolaas Wilhelmus Posthumus //en.wikipedia.org/wiki/Nicolaas_Wilhelmus_Posthumus.
2. Ковалевский Петр Евграфович //mirslouvrei.com/content_his/KOVALEVSKIJ-PETR-EVGRAFOVICH-32113.html.
3. International institute of Social History //www.iisg.nl/.
4. Шугальова І. До історії взаємовідносин православного духовенства в діаспорі // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Кн. 1. – Львів: «Логос», 2009. – С. 668-672.
5. Шугальова І. Невдала спроба реформ православної церкви в новітню добу // Історія релігій в Україні і світі: збірник наукових праць. Серія «Історичне краєзнавство». – Острого: Вид-во Національного університету «Острозька Академія», 2009. – Вип. 1. – С. 262-267.
6. Association pour la Conservation des Valeurs Culturelles Russes ArchivesPeriod: 1864-1957. KOVALEVSKIJ, PETR EVGRAFOVICH. 95-96. Letters to P.E. Kovalevskij from Russian Orthodox, Old Catholic, Protestant and Anglican clergymen. 2 boxes (=9 folders) // International institute of Social History.

Рецензенти: Дарієнко В.М., д.і.н., професор, Херсонський економіко-правовий інститут;
Сінкевич Є.Г., к.і.н., доцент, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили.

© Шугальова І.М., 2010

Стаття надійшла до редакції 02.11.2009 р.

À³ò÷èçí ýí à

òà ãñãñâ³òí ý ³ñòî ð³ý

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ В ОРГАНІЗАЦІЇ НОРИЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ

На підставі аналізу нових історичних джерел досліджено діяльність та роль українського руху опору в організації Норильського повстання 1953 р. Проаналізовано зв'язок членів ОУН і УПА, що потрапили до ГУЛАГу за свої політичні переконання, з організацією Норильського повстання та його керівництвом. Науково обґрунтовано провідну роль українців у Норильському повстанні, яке було одним із найсильніших в історії ГУЛАГу, що спричинило його реформування.

Ключові слова: український рух опору, Норильське повстання, ОУН, УПА, ГУЛАГ.

На основании анализа новых исторических источников исследовано деятельность и роль украинского движения сопротивления в организации Норильского восстания 1953 г. Проанализировано связь членов ОУН и УПА, которые попали в ГУЛАГ за свои политические убеждения, с организацией Норильского восстания и его руководством. Научно обосновано ведущую роль украинцев в Норильском восстании, которое было одним из самых сильных в истории ГУЛАГа, что привело к его реформированию.

Ключевые слова: украинское движения сопротивления, Норильское восстания, ОУН, УПА, ГУЛАГ.

Based on new historical sources and documents analysis, the activities and role of the Ukrainian resistance movement in the organisation of Norilsk uprising in 1953 was examined. It was analysed the connection of the OUN and UPA members, – who were taken to the Gulag for their political convictions, – with Norilsk uprising organisation and its leadership. It is evidence-based the Ukrainian central role in Norilsk uprising, which was one of the strongest in the history of the Gulag, and resulted its reformation.

Key words: Ukrainian resistance movement, Norilsk uprising, OUN, UPA, GULAG.

Роль українського руху опору в організації Норильського повстання – тема малодосліджена, оскільки свідків і учасників подій щороку стає менше, а до архівних документів, що зберігаються у Державному архіві Російської федерації (м. Москва), українським дослідникам останнім часом доступ обмежений. З українських істориків лише Ю. Киричук оглядово торкнувся цієї теми у дослідженні українського національного руху 40-50-х років [6]. Російська дослідниця Норильського повстання Алла Макарова у своїх публікаціях виразноє український рух опору як такий, що був найактивнішим у час повстання і мав керівну роль, проте вважає повстання стихійним, спровокованим жорстокою поведінкою табірної влади [10; 11]. Американська дослідниця історії ГУЛАГу Енн Епплбом у своєму дослідженні користувалася переважно російськими джерелами, тож тема українського руху опору у її праці лише згадана без детального розгляду [5].

Метою цієї статті є дослідження українського руху опору в таборах Норильська, визначення його

ролі в організації Норильського повстання. У публікації наведено свідчення учасників про існування українського підпілля в таборах Норильська і підготовку ними рішучого опору владі, а також факти про провідну роль українців в час повстання, що підтверджують й архівні документи, наведені у цій статті.

Повстання політичних в'язнів у Норильську (травень 1953 р.) було першим серед трьох найбільших – Норильського, Воркутинського, Кенгирського, що потрясли систему ГУЛАГу. Норильське повстання поєднало різні форми протесту – голодування, відмову від роботи, бунт, збройне повстання. Через велику кількість учасників, складний характер подій та широкий розголос воно набуло наймасштабнішої популярності серед в'язнів інших таборів.

Норильська група концтаборів розташовувалася у Таймирському (Долгано-Ненецькому) національному окрузі Красноярського краю. Відділення цієї групи були у Норильську, Дудінці, Ігарці, Волочанці, Усть-Порту, Діксоні, Хатанзі, Північній Землі. Головне управління табірної групи, що числилася у ГУЛАГу

під номером 384, знаходилося у Норильську. Норильському управлінню таборів були підпорядковані всі промислові підприємства Таймирського округу. Всього в районі Норильська нараховувалося близько 35-40 таборів. Загальна кількість ув'язнених лише в районі міста Норильськ складала не менше 50 тисяч осіб [15, с. 152-153].

До весни 1953 р. в Норильську було 35 табірних відділень і 14 табірних пунктів виправно-трудоного табору (ВТТ), а також 6 табірних відділень Горлагу (*Гірничого табору – Л.Б.*). В'язнів у ВТТ було у 3,5 рази більше, ніж у Горлазі. Кількість в'язнів, за різними оцінками, сягала 30-40 тисяч осіб [10, с. 68]. У документах зазначено, що станом на 1 липня 1953 р. у Горлазі перебувало 19 545 в'язнів. З них пожиттєво засуджено 3 особи, на 25 років – 4 264, на 20 років – 2 330, на термін від 11 до 15 років – 2 586, від 6 до 10 років – 10 358, не звільнені інваліди – 9 [3, арк. 98]. За свідченням політв'язня І. Кривуцького, у Норильську, крім зон в'язнів, засуджених за побутові злочини і з полегшеним режимом (ВТТ), було шість зон із політичними в'язнями, де українці переважали – від 60 до 80 % в'язнів. Зоною № 1 був рудник «Медвежка»; № 2 – Каєркан, вугільні шахти; № 3 – каторжанська зона, з якої ув'язнені працювали на хлорно-кобальтовому заводі № 25. Зону № 4 складала спецрежимна зона, створена 1948 р., в'язні якої працювали на будові міста («Горстрой») і мідного заводу; тут у 1949 р. була найвища смертність. № 5 – зона, з якої в'язні працювали на деревообробному комбінаті (ДОК), на цегельному заводі, пізніше на «Горстрой»; № 6 – жіноча зона, складалася із близько 500 каторжанок і біля 4 000 жінок, засуджених за побутові злочини. 5 і 6 зони межували з деревообробним комбінатом [9].

Горлаг утворений у Норильську у серпні 1948 р. Його попередником був каторжний табір. Засуджували на каторжні роботи терміном від 10 до 20 років. За найменшу провину каторжан кидали в карцер. Робочий день тривав 10 годин, але через затримки у дорозі часто затягувався до 12-14 годин. Їхня праця до 1947 р. не оплачувалася, а в інших таборах, зокрема у Караганді, робота політв'язнів не оплачувалася до 1952 р. Заліки робочих днів на каторжників не розповсюджувалися, заборонялося отримання посилок, листів, грошових переказів від рідних. У 1953 р. каторжною у Норильську була лише зона № 3 [4, с. 674].

Із серпня 1948 р. у норильські концтабори переводили засуджених за статтями 58-1а, 58-1б, 58-10, 58-11 та ін. пунктами статті 58, частіше всього учасників національно-визвольних рухів із України, Білорусі, Прибалтики, зарубіжних громадян із Франції, Чехословаччини, Польщі, Югославії, оstarбайтерів, що втекли із фашистських концтаборів і потрапили до радянських партизан, емігрантів із радянської Росії у пореволюційний період. Багато засуджених належало до депортованих народів – чеченців, греків, кримських татар, німців Поволжя та ін. [10, с. 70-71].

Про умови перебування в'язнів Норильська політв'язень Оксана Юрчук згадує: «У нашому таборі № 6 був дуже суворий режим, украй важка

праця і нестерпні умови проживання. Нас розмістили на тому місці, де згодом виріс Норильськ, жили в палатках. Вночі волосся примерзало до брезенту. Одягали в недоноски з фронту. На військовій одежі були дірки від куль та осколків, засохла кров. Загризли воші. Не вистачало води. Її добували з снігу. Їсти давали два рази на день. З житньої муки варили рідку баланду, до якої додавали гнилу кільку. Хліба отримували мізерну кількість, і то з якимись домішками. На нас страшно було дивитися. Робота каторжна, працювали в кар'єрах по 12 годин, жінкам відводили ту саму норму виробітку, що й чоловікам. Дозволялося писати додому тільки два листи на рік. Нашим здоров'ям ніхто не цікавився, натомість на кожному кроці – зневага, нещасні випадки. Люди божеволіли» [14].

Вкрай нелегке становище політичних в'язнів Норильська змусило їх гуртуватися, утворювати підпільні організації для самозбереження. «Образливо було і соромно, що нас, бувших вояків УПА, б'ють і зневажають ті мерзотники, незважаючи на те, що нас більше від них у десятки разів... Їм дано право знущатися над нами. Ми самі дали їм те право, своєю безоборонністю, своєю недружністю, своєю неорганізованістю. Ми повинні, обов'язково повинні були відняти у них те «право». Треба розвинути почуття особистої гідності до такої міри, щоб воно перемогло страх, щоб воно стало найбільшою цінністю, за яку людина готова іти на смерть», – згадував політв'язень Д. Шумук [13, с. 44]. «Ми пам'ятали наказ Проводу ОУН: продовжувати боротьбу за волю України й інших поневолених народів скрізь і за будь-яких обставин», – стверджує політв'язень С. Семенюк [12].

В'язні 3-ї каторжної зони утворили осередок ОУН та Самопомогову організацію. Осередок ОУН очолював С. Семенюк (справжнє прізвище Драницький), який до арешту і концтаборів був провідником ОУН Луцької округи на Волині, суспільно-політичним референтом обласного проводу і груп «Турів» і «Тютюнник» Військової округи УПА-Північ та суспільно-політичної референтури ОУН північно-західних українських земель (ПЗУЗ) [12]. Він був ув'язнений під чужим прізвищем як рядовий повстанець, хоча у таборі було кілька осіб, які його знали з волі, ніхто не зрадив. Самопомогову організацію очолював вояк УПА з Волині Д. Шумук, колишній підлеглий С. Семенюка. В УПА Д. Шумук прийшов після розпуску і переслідування КПЗУ, у лавах якої він був.

С. Семенюк з'явився у Норильському таборі пізніше Д. Шумука. «Пізно восени 1949 р. до нашого табору прислали останній етап каторжників, приблизно 20 осіб, які за визначенням НКВС належали до чорного табору. Серед цих людей був мій перший зверхник із ОУН (у той час він був округовим провідником). Це був досить розумний чоловік, і я на нього покладав неабиякі надії. Я ріс разом із ним від округи аж до краю. В організаційних справах він не дуже був сильним, але міг писати статті, а для нас це було дуже важливо», – пише Д. Шумук у своїх спогадах [13, с. 238]. Через притаманну С. Семенюку підозрілість він не відгукнувся на пропозицію

Д. Шумука активно включитися до творення підпільної організації. Спілкування між ними було напруженим. С. Семенюк почав створювати свою підпільну українську націоналістичну організацію, а Д. Шумук продовжував діяльність Самопомогової організації, яку він утворив 1948 р. Із прізвиськ політичних в'язнів, які називають у своїх спогадах Д. Шумук і С. Семенюк, зрозуміло, що осередок ОУН і Самопомогова організація – одне підпільне утворення каторжної зони № 3 Норильського табору, поділене між авторитетами двох лідерів, які у різний спосіб робили одну справу. С. Семенюк творив свою підпільну групу зверху до низу – згідно з правилами ОУН, Д. Шумук знизу доверху – згідно з його табірним досвідом. «Як правило, – згадує Д. Шумук, – завжди і всюди основоположниками всіх організацій була інтелігенція. І все йшло згори донизу. Так, творилися і організаційні мережі у таборах. Центр передавав директиви до низу. А в нас, у 3-му каторжному, в Норильську, вийшло навпаки: організація творилася на низах, серед простих каторжників із зовсім іншою структурою та конспіративними правилами» [13, с. 45].

Окрім Д. Шумука у Самопомогову організацію входили члени ОУН Яків Сушкевич і Михайло Орос. Як згадує Кость Король, для конспірації трійка назвала себе Самопомоговою організацією або Координаційним центром [7, с. 112]. Із 1948 р. до 1950 р. організація охопила близько 50 осіб. Нових людей залучали після ретельного вивчення; новачка брав під опіку старший підпільної клітини і за згодою трьох осіб – центру організації. Основними засобами виховання членів організації були написані від руки обіжники і бесіди зверхників зі своїми підлеглими. Обіжники були директивного, інформаційного й виховного характеру. Окрім них, центр писав брошури суто виховного змісту. Підпільна література поширювалася від однієї організаційної клітини до іншої, від одного бараку до другого згідно з установленим графіком. Порушень дисципліни і конспірації майже не було. За допомогою інформаційних записок-обіжників й особистих контактів, члени Самопомогової організації зобов'язувалися давати відсіч за найменші прояви свавілля адміністрації, захищати не лише себе, а завжди і всюди захищати всіх скривджених. «Тільки той є повноцінним українцем і повноцінною людиною взагалі, хто мужньо захищає не лише сам себе й свою особисту гідність, але ще і дружньо стає на допомогу всім, кому лише діється якась кривда, без огляду на національність», – зазначив у своїх спогадах Д. Шумук [13, с. 238].

У 1951 р. у концтаборах введено оплату праці в'язнів за спеціальними ставками зарплати для ув'язнених. Відтоді члени Самопомогової організації заснували спільну касу, куди кожен добровільно вносив якусь частку зарплатні. Ці кошти (від 500 до 700 карбованців) витрачали на допомогу хворим і гнобленим по штрафних бригадах, а також ізольованим в'язням. Центр організації вчасно реагував і рятував в'язнів від провокацій табірної адміністрації, спрямованих на виявлення активних і непокірних в'язнів.

Про друге крило українського руху Опору в 3 каторжній зоні – осередок ОУН – Степан Семенюк у своїх спогадах пише, що напередодні Норильського повстання, осередок ОУН каторжної зони № 3 обіймав понад 1 500 осіб, тобто біля близько половини всіх в'язнів табору, у нього входило також 350 інвалідів, що також там перебували. В'язні видавали листівки, бюлетені, обіжники, більшість яких писав С. Семенюк. Архів матеріалів цієї організації напередодні початку повстання член центру Самопомогової організації Яків Сушкевич у присутності активіста осередку ОУН Романа Загоруйка знищив. Це не дало можливості владі у майбутньому виявити усе членство руху опору. Як стверджує С. Семенюк, на зустрічі «Карпа» і «Петра» на будові 25-го було визначено початок страйку на найближчу неділю, але непередбачені події випередили їх [12].

Існують відомості й про підпільні організації політв'язнів в інших зонах Норильська. Зокрема, Микола Юречко, родом з Мельниці Борівського району на Тернопільщині, який сидів у 4 зоні, свідчить, що навесні 1947 р. він утворив серед ув'язнених Організацію українців Заполяр'я (ОУЗ). Очолював ОУЗ комітет із одинадцяти осіб, які представляли 1, 2, 4, 5, 6 зони. «Навіть у недосягну для нас каторжанську зону № 3 нами був направлений політв'язень Микола Фалінський, псевдо «Сагайдачний», на зв'язок з колишнім відомим районним провідником ОУН Миколою Папчуком», – згадує М. Юречко [8, с. 138].

Згодом для конспірації і надання організації статусу інтернаціональності ОУЗ було перейменовано в Організацію українських боротьбистів (ОУБ). У комітет підпілля входили: з 4 зони – Микола Романій («Ярема»), Іван Козак («Мартин»), Мирон Мелень («Борунда»), Ілля Тарас, Микола Юречко («Бистрий»), з 2 зони – Василь Стрільців, Ярослав Скавінський («Сокіл»), з 5 зони – «Роман», з 6 зони – Стефа Коваль («Марія»), Ганна Мазепа, Ганна Дмитрів. Підпільники випускали часопис «Боротьбист», який оформляв художник з Волині Володимир Омелянюк, підтримували в'язнів морально і матеріально, організували серед в'язнів відзначення 140-річчя від дня народження Тараса Шевченка. Активістами у 4 зоні були: Юхим Кравчук, Олександр Данилей, Кость Колодій («Зелений»), Ярослав Томашівський, Ярослав Телок, Василь Сеньків, Кирило Чепіга, у 6 зоні – Дарія Розумна, Марія Горошко та інші [8, с. 138-140].

Триває дискусія дослідників про те, чи було Норильське повстання заздалегідь підготовлене, чи спровоковане безпричинно жорстокістю охорони. Аналіз фактів засвідчує, що політичні в'язні у таборах були готові до повстання, проте звичка конспірації і діяльності у підпіллі відтягувала момент консолідованого спротиву. А безпричинна жорстокість табірної влади, що посилювалася з різних причин у 1953 р., стала приводом до початку заворушень, що перейшли у повстання.

Про існування українського підпілля і підготовку ним повстання вже йшлося вище. Особливим підкріпленням моральних сил підпілля став етап із 1 200 в'язнів, який прибув у Норильськ в жовтні

1952 р. із Піщаного табору у Казахстані. Більшість новоприбульців була засуджена за повстанську діяльність у районах Західної України і прибалтійських республік. Ці в'язні були вивезені за організацію масових заворушень, прояви непокори табірній адміністрації, втечі з табору та інші порушення режиму. Їх розташували у п'яти табірних відділеннях: 500 чоловік направили на Медвежку, по 350 у п'яте і четверте табірні відділення [3, арк. 162]. Новоприбульців використовували тільки на найважчих роботах: на бетоні, мерзлоті, мулярські й теслярські роботи.

Сучасний відомий грузинський письменник Чабуа Амiredжібі – колишній політв'язень і учасник повстання в Норильську вважає, що «Норильське повстання було повстанням українців, литовців та кавказців проти російських імперіалістів». У травні 1953 р. в Норильськ привезли етап політичних в'язнів із Караганди (Казахстан), це був так званий карагандинський етап. Табірна влада вивезла бунтарів, що сіяли дух непокори. Але саме таким чином і поширила повстанський дух у норильські табори: «хвороба переросла в епідемію». Як згадує Ч. Амiredжібі, Карагандинський етап – це була добре організована сила, надійно законспірована і сповнена бійцівського духу. «Ціною страйків, бунтів, життів багатьох із нас, ми добилися «волі в ув'язненні», і саме за це опинилися в Заполяр'ї. У царство сваволі привезли нас, багатонаціональну, але міцну єдність людей, що поставили перед собою мету підняти загальне повстання рабів», – розповідає Ч. Амiredжібі [1].

Учасник Норильського повстання І. Кривуцький також відзначає радикальні зміни, що настали у житті в'язнів Норильська після прибуття Карагандинського етапу: «Люди перестали боятися будь-якого начальника. Працювали нормально – не відмовлялися, але вимагали належної платні, особливо землекопи. Після приїзду карагандинців змінилося ставлення до в'язнів на всіх рівнях. Почали навіть приходити декому листи від рідних з волі, розуміється, через цензуру. Хворих на роботу не виводили, навіть якщо ліміт звільнень був вичерпаний, хоч це залежало переважно від лікарів. Після смерті Сікорського ніхто вже не наважувався «забрати владу в бандерівців», як радив Власов – начальник табору. Насправді владу ніхто ні в кого не забирав, тільки був наведений нормальний порядок. Репутація наших «бандерівців» чи «западників» в очах представників інших народів різко зросла. Була ліквідована чи обмежена в діях жменька бандитських злочинних елементів, яка допомагала чекістам та тримала в постійному страху кількатисячний колектив» [8, с. 145-146]. Через кілька тижнів і місцеві в'язні почали проявляти ініціативу в організації опору. Передусім вони позбавили привілеїв «стукачів», бригадирів-садистів, і як наслідок, – припинилися знущання над в'язнями, обкрадання пайків, зарплати, закрили БУР. Уся внутрішня табірна адміністрація залишилася на місцях, тільки почали дотримуватися законного порядку.

Після смерті Сталіна бунтівний дух в'язнів значно піднявся. У таборі чекали послаблення режиму і перегляду справ засуджених. Але амністію наприкінці березня дали лише кримінальникам і ув'язненим із малими термінами позбавлення волі – до 5 років,

а таких в'язнів у Горлазі було дуже мало. Це викликало гнів, образу і посилювало бажання боротьби. Важкі умови утримання і сваволя адміністрації стали причинами масової непокори.

25 травня 1953 року у 4 зоні норильського концтабору Горлаг розпочалося Норильське повстання. 26 травня повсталих підтримали в'язні 5 зони. «Ув'язнені з числа українських і литовських націоналістів, скориставшись випадком неправильного застосування зброї сержантом охорони Дятловим, який випустив автоматну чергу по групі в'язнів, організували масовий саботаж і непокору в'язнів табірній адміністрації», – йдеться у документах слідства [2, с. 125]. 27 травня на роботу відмовилося вийти усе жіноче табірне відділення № 6 – 3 015 осіб. Цього ж дня ув'язнені 4, 5 і 6 табірних відділень, вимагаючи приїзду московської комісії, оголосили голодування, яке припинили 31 травня [3, с. 163-164]. Близько 10 тисяч в'язнів цих трьох зон майже одночасно відмовилися працювати і вимагали приїзду комісії із Москви. 1 червня до повсталих приєдналися 1 400 в'язнів табірної відділення № 1. Працюючи на Руднику, вони припинили роботу і відмовилися повертатися у житлову зону, де ув'язнені також повстали і перестали пускати в зону представників адміністрації [2, с. 125]. 4 червня 1953 р. каторжани 3 зони Норильська оголосили про повстання. Як свідчать документи, 5 червня 1953 р. в Горлагу 6 табірних відділень припинили роботу і виявили масову непокору табірній адміністрації у п'яти табірних відділеннях, де утримувалося 16 378 ув'язнених [3, с. 162].

У кожній посталій зоні в'язні утворили комітет і висунули ряд вимог, які обговорювали з табірною владою і комісією з Москви, приїзд якої не дав очікуваних результатів. Для розправи адміністрація вирішила тимчасово ліквідувати бунтівні табірні відділення. 1 липня у 5 зоні оголосили про ліквідацію табору, вивели за зону й ізолювали 1 500 осіб. Понад 1 400 українських і прибалтійських націоналістів відмовилися виходити. До них ввели війська, які придушили опір. 11 в'язнів було вбито, 14 важко поранено, з них 12 померло, 22 особи легко поранені. Серед вбитих і поранених – активісти повстання [3, с. 167-168]. 4 липня у 4 зоні адміністрація змусила повсталих припинити опір, поставивши ультиматум: вихід за зону або розстріл. Щоб уникнути кровопролиття і зберегти людей, керівник повстання 4 зони Євген Грицяк прийняв рішення вивести людей за зону. У 6 жіночій зоні заклики припинити повстання не подіяли. Тоді комісія МВД вирішила розсіяти ув'язнених жінок водою із трьох пожежних машин під сильним тиском, услід було введено війська, які придушили опір. Таким чином, 1, 4, 5, 6 зони остаточно припинили повстання і вийшли на роботу. Із всіх підкорених табірних відділень виділили 2 920 активістів, з яких 45 осіб заарештовано як організаторів, 365 активістів посадили в тюрму, 1 500 перевели у Береговий табір у Магадан. Решту 1 010 осіб ізолювали у нових табірних пунктах [3, с. 176].

Остаточно повстання було придушено 4 серпня 1953 р. у 3 зоні, куди було введено 7 автомашин з озброєними солдатами. На штурм табору мобілізували

цивільних осіб – комуністів і комсомольців Норильська, керівників підприємств і цехів. Загальна кількість загиблих при придушенні Норильського повстання приблизно 100-150 осіб, їхні тіла захороненні на цвинтарі під горою ім. Шмідта біля Норильська [10, с. 101-102].

Перші результати Норильського повстання в'язні відчували ще 1953 р. Пом'якшено режим, повернено права, які відібрали в Горлагу. «Нікого не можна було вгамувати, в'язні почали вимагати полегшень – і влада вимушена була хоч частково, але виконати те, що люди гадали. І для мене це в якійсь мірі – еталон вільної людини, людини, що відірвалася від каторги і побачила, що з цією владою можна воювати», – зазначає С. Семенюк [12].

Під час ліквідації Горлагу в 1954 р., в Норильськ приїхала комісія для перегляду справ політв'язнів. Якщо у 1953-1954 рр. звільнення стосувалося лише вчених, партійних і комсомольських функціонерів, крупних господарників, то в 1955-1956 рр. звільнення прийшло до абсолютної більшості колишніх в'язнів Горлагу. Після XX з'їзду КПРС цей процес було завершено, а Норильський комбінат перейшов на вільнонайману робочу силу. Це був один із найголовніших результатів Норильського повстання, адже було підірвано міцний фундамент репресивно-каральної системи ГУЛАГу – зникла рабська праця тисяч в'язнів, за рахунок яких економічно процвітав СРСР.

Політичні вимоги ув'язнених згодом таки були частково виконані: через півроку ліквідували Особливу

Нараду, розпочався перегляд справ політв'язнів, зібрані для відправлення за кордон іноземці, вивезені інваліди та інші. Політичні в'язні Норильська своїм повстанням доказали, що навіть у найважчих умовах пригноблення можна боротися з тоталітарним режимом. Тут найбільш потрібними були не зброя, а слово пропагандистів і агітаторів, звернення до широкої громадськості. Як відомо, саме постійне пояснення мети Норильського повстання за допомогою листівок, листів, звернень забезпечило йому підтримку деяких табірних відділень ВТТ (страйкували у 9 табірному відділенні, в 20-му та інших), співчуття частини вільнонайманого населення (в результаті частина документів була передана у Москву, а інформація про Норильське повстання з'явилася у зарубіжній пресі і прозвучала по американському радіо – радіостанція «Голос Америки» повідомила, що в Норильську бастують до 20 тисяч політв'язнів).

Норильське повстання довело, що навіть у найважчих умовах пригноблення можна боротися з тоталітарним режимом, причому не методами терору, які суперечать людській природі і законам демократичного суспільства, а легальними методами колективного протесту. Для цього ідеї повстання повинні були підтримати маси людей, які відкинули багаторічний страх перед системою. Основна роль в організації цього повстання належала українському руху опору, утвореному політичними в'язнями ГУЛАГу, які в минулому були членами ОУН і УПА.

ЛІТЕРАТУРА

1. Амирэджібі Чабуа. Первый этап нашей борьбы предполагал достижение «свободы в заключении» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memorial.krsk.ru/memuar/Kasabova/07/Amirj.htm>.
2. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.8131. Прокуратура СРСР. 1924-1991. – Оп.32 (продовження) за 1953 р. – Д.3025. Представления и письма в МВД и МГБ СССР, ГУЛАГ и Тюремное управление МВД СССР по вопросу нарушения законности режима и условий содержания заключенных в местах заключения, 27.03.1953 г. – 5.02.1954 г. – 264 л.
3. ГАРФ. – Ф.9413. Тюремный отдел Министерства внутренних дел СССР. 1938-1959. – Оп.1. – Д.159. Материалы о ликвидации массового неповиновения в Горном лагере МВС. – 28 мая 1953 г. – 20 января 1954 г. – 312 л.
4. ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917-1960 / Под ред. акад А.Н. Яковлева; сост. А.И. Кокурин, Н.В. Петров. – М.: МФД, 2000. – 888 с. – (Россия. XX век. Документы).
5. Епллбом Е. Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А. Іщенко / Енн Епллбом. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 511 с.
6. Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років XX століття: ідеологія та практика / Юрій Киричук. – Львів: Добра справа, 2003. – 464 с.
7. Король К. Моя Голгофа / Кость Король. – Чернівці: Троянда, 2000. – 212 с.
8. Кривуцький І. За полярним колом / І.Кривуцький. – Львів-Полтава: Духовна вість, 2001. – 375 с.
9. Кривуцький Іван. Спогади, 18 жовтня 2002 р. Оригінал, автограф (з приватного архіву Л. Бондарук).
10. Макарова А. Норильское восстание / Алла Макарова // Воля. – 1993. – № 1. – С. 68-108.
11. Макарова А.Б. «Восстали наши души» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://memorial.krsk.ru/Articles/Makarova/0.htm>.
12. Семенюк Степан. Спогади. Червень 1998 р., травень 2001 р., лютий 2008 р. Оригінал, автограф (з приватного архіву Л. Бондарук).
13. Шумук Д. Пережите і передумане: Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921-1981 рр.) / Данило Шумук; Ред. О.П. Веремійчик. – К.: Видав. ім. Олени Теліги, 1998. – 431 с.
14. Юрчук Оксана. Лист до Лесі Бондарук, 20 грудня 2001 р. Оригінал, автограф (з приватного архіву Л. Бондарук).
15. Яковлев Б.А. Концентрационные лагеря СССР / Ин-т по изучению истории и культуры СССР (Мюнхен) / Б.А. Яковлев. – Мюнхен, 1955. – 253 с. (Исследования и материалы: Сер. 1; Вып. 23.)

Рецензенти: Гаврилук О.Н., к.і.н., доцент, Волинський національний університет ім. Лесі Українки;
Пронь С.В., д.і.н., професор, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили.

© Бондарук Л., 2010

Стаття надійшла до редакції 06.02.2010 р.

ОСОБЛИВОСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ УКРАЇНЦЯМИ РЕСПУБЛІКИ БАШКОРТОСТАН У 90-Х РОКАХ ХХ СТ.

Українці західної і східної діаспори (у тому числі в Республіці Башкортостан) роблять вагомий внесок у розвиток культури, науки, мистецтва, літератури як українського народу, так і народів країн, у яких вони проживають. З урахуванням невідкладної потреби опрацювання цілісної концепції державотворення, всебічне вивчення як позитивного, так і негативного досвіду функціонування українських спільностей за кордоном має велике значення для становлення України, як модерної національної європейської країни. Зростаючий інтерес до різних аспектів життя української діаспори з боку науковців, політиків, громадських діячів, всіх, хто цікавиться історичною наукою, зумовлює необхідність заповнення й досі існуючих прогалів в історії української діаспори.

Ключові слова: діаспора, етнічна самосвідомість, Республіка Башкортостан, національно-культурне відродження, етнічна акультурація, асиміляція.

Украинцы западной и восточной диаспоры (в том числе в Республике Башкортостан) вносят весомый вклад в развитие культуры, науки, искусства, литературы как украинского народа, так и народов стран, в которых они проживают. С учетом неотложной необходимости разработки целостной концепции государства, всестороннее изучение как позитивного, так и негативного опыта функционирования украинских обществ за границей имеет большое значение для становления Украины как современной национальной европейской страны. Растущий интерес к различным аспектам жизни украинской диаспоры со стороны ученых, политиков, общественных деятелей, всех, кто интересуется исторической наукой, предопределяет необходимость заполнения до сих пор существующих пробелов в истории украинской диаспоры.

Ключевые слова: диаспора, этническое самосознание, Республика Башкортостан, национально-культурное возрождение, этническая аккультурация, ассимиляция.

Ukrainians of Western and Eastern Diasporas (including in Bashkortostan Republic) make a significant contribution to the development of culture, science, art, literature of Ukrainian nation same as nations in the countries of which they live. Taking into consideration the urgent necessity of the state integral conception development, comprehensive study of both positive and negative experience of Ukrainian communities functioning abroad has a great importance for Ukraine development as a modern national European country. The growing interest to various aspects of the Ukrainian Diaspora life shown by scholars, politicians, public figures, anyone interested in history, causes the necessity to fill existing gaps in the history of Ukrainian Diaspora.

Key words: Diaspora, ethnic identity, the Bashkortostan Republic, national and cultural revival, ethnic culture, assimilation.

Етнічна свідомість особи – сукупність уявлень, знань, установок, спрямувань, сприйнятих особою в процесі етнізації, накопичених з досвіду власного життя чи своєї етнічної групи про культуру, традиції, цінності, усвідомлення себе членом етносу, а також

бачення місця свого народу серед інших. В етнічну свідомість входять ідеологічні та психологічні, раціональні й емоційні, буденні та наукові, усталені та динамічні елементи. Етнічна свідомість особи має досить складну структуру, характер якої як у цілому,

так і через окремі елементи здійснює суттєвий вплив на її соціальну поведінку. Складовими елементами структури етнічної свідомості особи є етнічний (національний) характер, етнічний «темперамент», етнічні звички, етноцентризм, етнічні почуття, етнічна самосвідомість, етнічна самоідентичність тощо. Кожен з названих елементів у свою чергу є досить складним психологічним явищем із власною структурою, формами прояву, закономірностями функціонування. Між цими елементами існують певні типи взаємозв'язку і взаємовідносин [1].

У системі всіх умов і чинників, що впливають на характер і динаміку відносин між представниками різних національних об'єднань, особливе місце посідають специфічні етнічні причини, серед яких значну роль відіграють ті, що своєрідно пов'язані з ростом етнічної самосвідомості, що зумовлює необхідність вивчення цього феномену.

Свого часу соціологічний і соціально-філософський аналіз етнічної самосвідомості здійснювався однобічно, під кутом зору класового підходу. Ця методологічна вада поглиблювалася недостатністю конкретного емпіричного матеріалу. В наслідок цього недооцінювалася значимість етнічної самосвідомості в етнічній свідомості та в суспільній свідомості і духовному житті суспільства.

Поняття етносу (етнічної спільності) неоднозначне і надзвичайно широке: нація, або етносоціальний організм (населення України), етнічна група, або етнікос (українці за її межами), етнографічна група, або субетнос (частина народу); всі вони відрізняються між собою ступенем соціально-економічного розвитку та іншими ознаками. За цих умов найважливішого значення набуває етнічна самосвідомість: поки зберігається вона, існує народ. Саме за ознакою етнічної самосвідомості визначається національний склад населення більшості країн [2, с. 254].

Не ототожнюючи українців різних країн у соціально-політичному плані, не можна не помітити, що у них історично склалося багато спільних рис, які, однак, не залишаються незмінними: мова (принаймні у сфері сімейного побуту), окремі риси національної психології, певні особливості культури, етнічна самосвідомість. Їх об'єднує прихильне ставлення до надбань своєї культури, прагнення зберегти їх і примножити, намагання зміцнювати зв'язки зі своєю прабатьківщиною.

Природа етнічної самосвідомості розкривається в усвідомленні історичного минулого та сьогодення, в уявленнях про спільність національного походження про належність до рідної землі, мови, культури в цілому, до етнічної спільності [3, с. 176-187]. Природа етнічної самосвідомості значною мірою має характер оцінного ставлення до національного господарсько-культурного устрою, духовного життя етносу. Етнос виділяє себе із середовища подібних у результаті взаємодії з ними в ході пізнання спільного, особливого, поступово закріплюючись у своєрідності культури та інших компонентах етносу [4, с. 7]. Сутність та природу етнічної самосвідомості неможливо зрозуміти без усвідомлення тих умов та чинників, під впливом яких вона виникла. Етнічна самосвідомість, як і взагалі самосвідомість, може скластися лише

при наявності певного рівня соціального і культурного життя суспільства і міжнаціонального спілкування. Чим більше населення включено до соціально-культурного життя суспільства, тим більша кількість людей може стати виразником етнічної самосвідомості. Однак було б помилкою обмежити її лише рамками відношення до свого етносу. Очевидно, що людина не може усвідомити свою належність до певного етносу без співвіднесення своїх національних ознак зі схожими ознаками представників інших етносів. Отже, формування етнічної самосвідомості зумовлене так чи інакше наявністю міжнаціональних контактів, формуванням певних уявлень про національну визначеність не тільки своїх, але й інших народів [4, с. 8]. І. Кон справедливо зазначає: «Національна самосвідомість завжди передбачає – усвідомлене чи неусвідомлене – співвіднесення якостей із якостями когось іншого» [5, с. 148].

Зростання етнічної самосвідомості на сучасному етапі – прогресивний процес. Він є потужним імпульсом відродження і розвитку етносів, їхньої духовної культури. Цей процес переважно спричиняє поліпшення взаємодії етносів, гармонізацію міжнаціональних відносин. Взаємини етносів стають більш рівноправними, посилюється їх взаємоповага. При правильній науковій, справедливій політиці та практичній діяльності зростання етнічної самосвідомості виступає чинником зміцнення дружби народів, оптимізації міжнаціональних відносин і не призводить до міжнаціональних конфліктів. До зони явищ, які потребують національного «озвучення», залучаються ті, які раніше були індиферентними в національному відношенні. Це спричиняє активізацію усіх або кількох компонентів національної самосвідомості, яка звичайно відбувається в умовах різкого зламу життя етносу. Як зазначає М. Крюков, «зміни в структурі самосвідомості, зміни в значущості окремих компонентів та їх смисловій наповненості відображають головні зміни в долі етносу» [6, с. 62].

Етнічна самосвідомість не обмежується мовною та етнокультурою сферами. Запроваджуючи поняття бази національної самосвідомості, Л. Дробіжева підкреслює, що у ній присутня реалія територіальної цілісності. Навіть в умовах розмивання етнокультурної специфіки, під впливом міжетнічних інтеграційних процесів, інтенсивність уявлень про рідну землю не повинна слабшати. Якщо «етнокультурні особливості втрачають консолідуюче значення, то ознака «рідна земля» виявляється в числі ідентифікаторів першої значущості» [7, с. 9]. Більше того, оновлення суспільства, зорієнтовуючи національні спільноти на отримання статусу повноправного, а отже, відповідального суб'єкта історичного життя, сприяє акцентуванню цього структурного елементу етнічної самосвідомості.

Виходячи з вищесказаного, слід зазначати, що особливості збереження етнічної самосвідомості українців Башкирії, як і інших народів, вирішальним чином залежать від етнічних процесів. Етнічні процеси українського населення Республіки Башкортостан визначаються низкою факторів. Вони залежать від соціально-політичного ладу країни, давності перебування в іноетнічному середовищі, чисельності та

характеру розселення (компактне чи дисперсне), ступеня урбанізації. Не останню роль відіграє близькість (етногенетична чи соціальна) культури народів, що контактують [2, с. 256].

На різних етапах історії українців у Башкирії в їхньому середовищі відбувалися різновекторні етнічні процеси, які зумовлювалися різноманітними соціально-економічними, соціально-політичними та культурно-мовними чинниками. В кінці XIX – першій чверті XX ст. у середовищі українців, які переселилися до Приуралля з різних губерній України і принесли з собою локальні особливості в матеріальній та духовній культурі, в мові, історичного значення набували процеси внутрішньоетнічної консолідації. Вони виявлялися в нівелюванні культурно-мовних відмінностей. Поступово відбувалося стирання діалектних особливостей мови різних груп, вироблявся загальний місцевий діалект української мови, всередині якого можна було виділити локальні говори. Їх особливостями є переважання (залежно від місця виселення) того чи іншого українського діалекту: північного, південно-східного чи південно-західного [8, с. 243].

В селах із національно-змішаним населенням еволюція етнічної культури українців проходила в двох напрямках – зближення локальних культур між собою та їх злиття й одночасна інтеграція з культурою місцевих народів. Процес консолідації виявлявся також у тенденції до інтеграції українців регіону в відносно згуртовану етнічну групу, інколи в прагненні до відокремленості, яка виражалася в переважанні числа ендогамних шлюбів (в межах етносу).

Переселившись на нові землі, українці прагнули створити моноетнічні поселення. В 1926 р. із 529 населених пунктів, у яких проживали українські переселенці, однопонаціональними були 438, або 82,33 %. До того ж, по можливості, вихідці із однієї губернії селилися в одних і тих самих населених пунктах. У випадку, коли такої можливості не було, вони заселяли околиці в українських селах, які вже існували раніше. На нових місцях українці засновували поселення гніздами, при цьому утворюючи невеликі ареали, в яких переважало українське населення.

Вихідців з України об'єднувало прихильне ставлення до своїх традицій, обрядів, прагнення зберегти їх, намагання зміцнювати зв'язки зі своєю прабатьківщиною. Свідченням цього, зокрема, є величезна кількість топонімів, які пов'язані з Україною. Топоніміка виступає в ролі етнічної пам'яті і є виявленням прагнення до внутрішньоетнічної консолідації. Назву українських населених пунктів Республіки Башкортостан можна умовно розділити на декілька груп.

1. Географічні назви, які запозичені з топонімії і гідронімії рідного краю. В Давлеканівському районі українські населені пункти Рублівка, Софіївка, Ляшковка, в Альшеївському – Нефорощанка, в Чишмінському – Санжарівка, Кахнівка названі за однойменними селами на Полтавщині. В Белебеївському районі с. Парафіївка має аналог у Чернігівській губернії. В назвах українських поселень Ново-Степанівка, Мар'янівка, Караваївка, Терешківка Аургазинського району збережені назви однойменних сіл у Харківській, Полтавській та Київській губерніях. Поселення

Черкаси [9, с. 93] в Давлеканівському, Чишмінському районах, села Уманка в Міякінському, Бахмут у Кумертауському районі названі відповідно на честь міст Черкаси, Умань, Бахмут, із околиць яких виселились жителі цих сіл. Населені пункти Україна Белебеївського, Ново-Українка Хайбулінського району, Дніпровка Буздякського району отримали найменування в пам'ять про колишню батьківщину переселенців.

2. Другу групу складають топоніми в Башкирії, які типові для України: Яблунівка Стерлітамацького, Тихомирівка Міякінського, Писарівка Альшеївського, Співаківка Давлеканівського районів тощо. Не виключено, що вони також названі в пам'ять про прабатьківщину.

3. Назви українських поселень, які отримані від найменувань головних церковних свят: Казанка і Воздвиженка Альшеївського району, Троїцький, Покрівка Благоварського району і под. Зазвичай ці дні є храмовими для вказаних населених пунктів [10, с. 102-103].

4. Групу назв українських поселень склали топоніми, які утворилися від прізвищ видатних українських діячів культури та мистецтва: с. Голоківка Федорівського району, Шевченківська сільська рада Мелеузівського району тощо. В 1930-1940-х роках колгоспи ім. Т.Г. Шевченка були в Альшеївському, Белебеївському та інших районах.

5. Деякі українські поселення отримали назву на честь їх засновників або від прізвищ колишніх власників землі: Бойківка Стерлітамацького, Сердюки Белебеївського, Бабенка Іглінського району і т. ін.

6. Ще одна група назв є загальнослов'янською, яка походить від антропонімів: Олександрівка Кармаскалінського, Олексіївка Туймазинського, Корніївка і Макіївка Стерлібашівського району та ін. Можливо, вони також названі в пам'яті про села на колишній батьківщині або на честь їх засновників.

7. Однак постійні контакти з місцевим населенням, в тому числі тюркським, призводять до того, що ряд українських сіл отримує тюркські назви: с. Макан (від арабського «обжите місце, господарство») [10, с. 103] Хайбулінського, с. Верхній Кульчуг Єрмекіївського районів і т. ін.

8. До наступної категорії топонімів слід віднести назви українських населених пунктів, які утворені в результаті «соціалістичних перетворень» на селі: Успіх Міякінського, Радуга Белебеївського, Першотравневий Уфимського районів та ін.

9. Невелику групу становлять топоніми, які характеризують місцевість або ставлення жителів до неї: Ключі Єрмекіївського, Веселий Стерлітамацького, Зелений Клин Альшеївського районів т. ін. [10].

Українці прагнули підтримувати родинні, культурні, господарські зв'язки з колишньою батьківщиною. Однак консолідаційні процеси серед українців Башкирії виявилися незавершеними. Цьому заважали дисперсне розселення значної частини українського населення на величезній території краю, слабкість економічних та культурних зв'язків між їх різноманітними групами, послаблення зв'язків із батьківщиною – Україною і, навпаки, зміцнення зв'язків із місцевим населенням.

Потрапивши в інші природнокліматичні умови, українці прагнули адаптуватися в них, що наклало

відбиток на їхній етнокультурний розвиток ще на першому етапі проживання в регіоні. Процес зближення українців із російським та іншими народами республіки який постійно зростає, став головним напрямом їх етнічного розвитку. Уже в 1920-х рр. складаються передумови для етнотрансформаційних процесів. Найбільш суттєвою передумовою було розселення українців в одних і тих самих населених пунктах із представниками інших народів району, особливо з росіянами. В 1926 р. у 91 (17,2 %) населеному пункті українці жили разом з іншими національностями [11]. Розселення в містах та робітничих селищах було, природно, ще більш змішаним. Близькість мов та культури українців та росіян була суттєвим фактором, який активізував їх культурно-мовну інтеграцію. В 1926 р. із 76 710 українців рідною мовою назвали українську 59 335 осіб (77,35 %), російську – 19 260 осіб (22,57 %), інші мови – 60 осіб (0,08 %) [12, с. 121].

У різних сферах побуту (житло, їжа, одяг) цей процес характеризувався утворенням змішаних комплексів. У них, поряд із традиційними українськими компонентами, дедалі помітнішу роль відіграють елементи культури місцевих народів – російського, башкирського, татарського та ін.

З кінця 1920-х до середини 1940-х рр. продовжувався процес подальшого зближення українців з росіянами та іншими народами краю, якому сприяв розпад існуючої господарсько-побутової замкнутості в ході колективізації сільського господарства та промислового розвитку республіки, поширення білінгвізму, завдяки чому полегшувалося міжнаціональне спілкування, засобом якого виступала російська мова. Це призвело до етнокультурної та мовної адаптації українців у Башкирії. В окремих груп українців ця адаптація настала ще в кінці 1930 – на початку 1940-х рр. По суті проходило культурно-мовне змішування українців із росіянами, освоєння та сприйняття як власних, великої кількості елементів російської культури, при збереженні етнічної самосвідомості й окремих форм національної культури, які продовжували виконувати етнодиференційовану роль.

Як відомо, мова є найбільш яскравим показником рівня збереження або втрачання національної культури, етнічної самосвідомості. Характеризуючи сучасну етномовну ситуацію серед українського населення республіки, слід зазначити, що з 75 тис. українців за переписом 1989 р. тільки 41,1 % назвали рідною мовою українську, тоді як у 1979 р. – 44,62 %, у 1970 р. – 48,52 % [13, с. 58]. Неухильно зростає частина тих, хто вважає, що їхньою мовою є мова російська. Так, у 1970 р. таких українців було 51,37 %, в 1979 р. – 54,94 %, в 1989 р. – вже близько 58 %. Літературною мовою володіють далеко не всі з тих, хто назвав рідною мовою українську. Переважно це тільки ті, хто закінчили школу в Україні або навчилися писати та читати самотужки. Українська мова інтенсивно вилучається не тільки з громадського життя, науки, освіти, культури, але вона виходить і з родинного побуту. Молодь, діти – майбутнє народу – української мови майже зовсім не знають. Цьому сприяла відсутність українських шкіл, книжок, газет,

радіо, телебачення та зв'язків з Україною. Тільки українська пісня звучить ще на широких башкирських просторах, але і вона вже співається на російській лад. Якщо у 1921 р. у Поволжі, а у 1933 р. в Україні йшов голодомор фізичний, то ці процеси можна назвати голодомором духовним.

Мовна асиміляція призводить до національної асиміляції. Українська самосвідомість перетворюється на російську. Багато є і таких українців за походженням, які не тільки відчують себе росіянами, але ще цим і пишуться. З 1939 до 1989 р. кількість українців у республіці зменшилася більш як на 20 % [14, с. 156].

Соціальна проблема є не менш гострою. Внаслідок політики, яку проводило компартійне керівництво, українські села, переважна більшість яких була оголошена неперспективними, були приречені на знищення. Звідси були переведені всі сільськогосподарські підприємства. І сьогодні з 529 українських сіл, які налічувалися у 1926 р., залишилося менше 50. Разом із тим немає зараз жодного села, яке було засноване українцями, щоб там жили тільки українці. Сіл, де переважна частина населення складається з українців, у всій республіці налічується менше 20. Якщо в 1926 р. на селі жило 97 % українського населення, то сьогодні залишилося менш як 20 % [14, с. 157]. Завдяки такому демографічному стану асиміляційні процеси швидко прискорюються. Особливо це стосується молоді, яка майже повністю знаціоналізована.

Як відомо, в етнічних процесах важлива роль належить міжнаціональним шлюбом. Характеризуючи етнічний розвиток українців республіки, слід зазначити, що сформульоване положення для цієї етнічної групи є також актуальним, хоча на різних етапах історії проживання українців у Башкирії місце та значення національно-змішаних шлюбів було неоднаковим. Для українських переселенців у кінці XIX – на початку XX ст. в основному характерні ендегамні (в межах етносу) шлюби. Шлюбні зв'язки з башкирами й татарами не практикувалися, рідкісними були шлюби з росіянами, білорусами. Переважно вони мали місце в тих населених пунктах, у яких поряд з українцями проживали росіяни чи білоруси, або в тому випадку, коли українське село було відносно ізольованим від інших українських поселень. У процесі після революційних змін була знищена господарсько-побутова замкнутість, посилювалися міжетнічні контакти, що призвело до постійного збільшення числа національно-змішаних шлюбів. Так, по республіці їх число в 1933 р. склало 41,28 %, в 1939 р. – 67,62 %, в 1949 р. – 71,82 %, в 1959 р. – 70,96 %, в 1970 р. – 80,29 %, в 1979 р. – 88,81 % всіх шлюбів, які уклали українці [8, с. 203]. Це свідчить про те, що на сучасному етапі різко зростає чисельність етнічно-змішаних шлюбів. Переважна частина всіх міжнаціональних шлюбів, які уклали українці, припадає на росіян та білорусів: при виборі шлюбного партнера по відношенню до них українці себе не протиставлять. Це відображає процес зближення і поступового злиття українців із російським етносом. Особливо яскраво виражені ці процеси в Белебеївському, Міякінському,

Хайбулінському та інших районах. Зростання чисельності шлюбів українців із башкирами, татарами, чувашами та іншими народами характеризує процес міжетнічної інтеграції, яка постійно зростає. Більш інтенсивно цей процес відбувається в Альшеївському, Аургазинському, Чишмінському та деяких інших районах. У зв'язку з цим можна виділити шлюби українців із росіянами та білорусами в групу міжнаціональних шлюбів першого порядку, з татарами та башкирами – другого, з чувашами, мордвою – третього, німцями та іншими народами, які населяють Башкирію, – четвертого порядку [8, с. 208]. Слід зазначити, що збільшення чисельності національно-змішаних шлюбів і сімей відображає не тільки культурно-побутове зближення українців із народами регіону, а стає активним фактором цього зближення.

Все ж, незважаючи на перелічені чинники, почуття національної самосвідомості в українців Башкирії, порівняно з іншими регіонами, розвинуто високо, що в першу чергу знаходить своє відображення в показниках всесоюзних переписів. Свідченням чіткого вираження етнічної самосвідомості є посилення зацікавленості, і перш за все молоді, історією, культурою українського народу як на основній етнічній території, так і на новій батьківщині. В багатьох сім'ях, особливо в сім'ях інтелігенції, є художня література українською мовою, пісенники, записи українських пісень, в інтер'єрі використовуються предмети українського декоративно-прикладного мистецтва. Студенти, українці за походженням, пишуть курсові та дипломні роботи, які присвячені історії та етнографії українських переселенців у Башкирії, історичним та культурним зв'язкам України та Башкирії.

Підтримці етнічної самосвідомості українців сприяють їх різноманітні контакти з Україною, особливо сьогодні, на етапі національного становлення Української держави.

Відмічаючи досить високий ступінь етнічної самосвідомості українців у Башкирії, слід зазначити, що вона існує на двох рівнях:

- по-перше, усвідомлюється належність до українців взагалі,
- по-друге, довгострокова ізоляваність, відрив від основного етносу призвели до формування нового поняття про свою етнічну незалежність.

Багато українців говорять, що вони не чисті українці, а «хохли». Так стара, майже забута етнічна назва у свідомості українців Башкирії, особливо у старшого покоління, перетворилася на етнонім, при цьому втративши свій початковий зміст. Подібне явище характерне для українців, які проживають і в інших регіонах [15, с. 24].

У багатонаціональних державах зовсім природно бувають особи, яким зручно з більш ніж однією «національною» лояльністю або свідомістю [16, с. 102]. В середовищі української діаспори Республіки Башкортостан є значний відсоток осіб, які вважають себе водночас і українцями, і росіянами.

Сьогодні українці перебувають на стадії акультурації, однак посилюється процес природної асиміляції українців Башкирії серед російського населення. Цей

процес, безперечно, полегшується і багато в чому визначається історично зумовленою спорідненістю мов та культурною близькістю українців і росіян, та кількісною перевагою російського населення в республіці порівняно з українським.

Більш інтенсивно асиміляційні процеси відбуваються серед міського населення, хоча останнім часом вони посилюються і в сільській місцевості.

Помітній асиміляції, в першу чергу мовній, піддалися українські переселенці в Уфимському, Іглинському, Єрмекіївському і деяких інших районах. Тут далися взнаки їх порівняна нечисленність, відносна ізоляваність від основної території розселення українців, близькість до міста. Меншого асимілятивного впливу зазнали українці південно-східних та південно-західних районів завдяки їх компактному розселенню.

Характеризуючи етнокультурний розвиток українців Башкортостану, слід зазначити, що в ньому простежуються такі тенденції:

а) зберігаються деякі національні традиції, але вони втрачаються українцями Башкирії значно інтенсивніше порівняно з українцями на основній території проживання;

б) відбувається посилення домінуючого впливу російського населення на українців у сфері матеріальної та духовної культури, та засвоєння ними деяких елементів культур башкирів, татар, білорусів, інших народів, які населяють Республіку Башкортостан; цей вплив двосторонній;

в) великий вплив на спосіб життя українських переселенців справила так звана загальнорадянська культура, коли існував лише один великий «радянський народ»;

г) спостерігається новий виток у піднесенні національної самосвідомості української діаспори Башкирії на етапі національного становлення (90-х рр. ХХ ст.).

Національно-культурне відродження, на думку канадського вченого П. Магочия [16, с. 101], який, в свою чергу спирається на дослідження М. Гроха [17] та Р. Шпорлюка [18, с. 41-54], проходить три стадії:

1) стадію збирання спадщини, коли окремі вчені-ентузіаста збирають мовні, фольклорні, літературні надбання свого народу;

2) організаційну стадію, коли закладаються культурні організації, школи й видання для поширення знань про національну спадщину;

3) політичну стадію, коли закладаються партії та інші організації, які уможливають участь у політичному процесі [19, с. 81-82].

Кожне історичне явище має свою специфіку, і національне відродження української діаспори в Республіці Башкортостан не становить винятку. На початку 90-х рр. ХХ ст. в національно-культурному пробудженні української меншини цього регіону можна говорити про повне проходження лише перших двох стадій. В цей період ми чітко спостерігаємо у багатоетнічному середовищі Башкирії організаційну стадію національного відродження українського етносу (створення національно-культурних центрів,

розробка програм національно-культурного відродження українців регіону, відкриття шкіл, бібліотек, музеїв, видання періодичної преси, трансляція радіо та телепередач українською мовою та ін.).

Таким чином, у середовищі українців на різних етапах проживання в Башкирії проходили різноманітні етнічні процеси. Початковий період характеризувався своєрідною консолідацією українців у сільських умовах, яка, однак, залишилася незавершеною. На наступному етапі домінував процес зближення українців із російським та іншими народами, які населяють республіку. Це призвело до їх етнокультурної та мовної адаптації.

У повоєнний період чітко простежується процес етнічної акультурації й природної асиміляції українців

росіянами, але цей процес ще дуже далекий до завершення: переважна більшість українських переселенців зберігає свою етнічну самосвідомість. Більше того, на сьогоднішній день вона значно зростає.

Зрілість етнічної самосвідомості здебільшого визначається здатністю усвідомити взаємозв'язок інтересів свого етносу із засвоєнням нових об'єктивних процесів світового та державного масштабу. Сьогодні потрібні зміни в підходах до розуміння необхідності засвоєння панівних тенденцій світового розвитку, того, що всі народи є творцями (нехай і різними) однієї цивілізації, спільності історичних доль народів світу при унікальності й самотності кожного етносу [20, с. 38].

ЛІТЕРАТУРА

1. Шульга М. Етнічна свідомість особи // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С. 41.
2. Культура і побут населення України: Навч. посібник / В.І. Наулко, Л.Ф. Артюх, В.Ф. Горленко та ін. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
3. Бромлей Ю. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983. – 283 с.
4. Хабибуллин К. Национальное самосознание и интернационалистское поведение. – Л.: Знание, 1989. – 57 с.
5. Кон И. К проблеме национального характера. История и психология. – М., 1972. – 188 с.
6. Крюков М. Эволюция этнического самосознания и проблемы этногенеза // Расы и народы. – 1976. – Вып. 6. – С. 62.
7. Дробижева Л. Национальное самосознание: база формирования и социально-культурные стимулы развития // СЭ. – 1985. – № 5. – С. 31-45.
8. Бабенко В.Я. Украинцы Башкирской ССР: поведение малой этнической группы в полиэтничной среде. – Уфа, 1992. – 260 с.
9. Абрютин В.А. Переселенцы и переселенческое дело в Уфимском уезде Уфимской губернии. – Уфа, 1898. – 38 с. Приложение. – 242 с.
10. Словарь топонимов Башкирской АССР. – Уфа: Башк. кн. изд-во, 1980 – 199 с.
11. Бабенко В.Я. Украинские переселенцы в Башкирии (этнокультурные и этноязыковые процессы) // Песенный фольклор украинских переселенцев в Башкирии. – Киев; Уфа, 1995. – С. 3-15.
12. Винниченко І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. – Житомир: Льонок, 1992. – 164 с.
13. Діденко С. Українські поселення в Башкортостані // Золоті ворота. – 1993. – № 6. – С. 58-62.
14. Бабенко В.Я. Тенденції та проблеми етнонаціонального розвитку українців Башкортостану // Україна – Башкортостан: годы испытаний и сотрудничества. – Уфа, 1993. – С. 153-159.
15. Чижикова Л.Н. Об этнических процессах в восточных районах Украины // СЭ. – 1968. – № 1. – С. 18-31.
16. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // УІЖ. – 1991. – № 3. – С. 97-107.
17. Hroch Miroslav. Social Preconditions of the National Revival in Europe. – Cambridge, 1985.
18. Szporluk Roman. Ukraine: A Brief History. – Detroit, 1979. – P. 41-54.
19. Magocsi Paul R. Nationalism and National Bibliography: Ivan E. Levyts'kyi and Nineteenth – Century Galicia // Harvard Library Bulletin, XXVIII, 1. – Cambridge, 1985. – P. 81-82.
20. Овлякулиев Е. Формирование национального самосознания: социально-философский анализ: Автореф. дисс. ... докт. филос. наук. – М., 1993. – 41 с.

Рецензенти: Котляр Ю.В., д.і.н., професор, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили;
Сінкевич Є.Г., к.і.н., доцент, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили.

© Бушин М.І., Чубіна Т.Д., 2010

Стаття надійшла до редакції 19.12.2009 р.

УЧАСТЬ ОСЕРЕДКІВ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У МІСЦЕВИХ ВИБОРАХ 2006 РОКУ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ

У даній статті проаналізовані результати виборів 2006 року, які показали відсутність єдності в лавах політичних партій, що отримали місця в представницьких органах влади Закарпаття. Коаліції в радах різних рівнів утворюються не виходячи із принципів, задекларованих на загальнонаціональному рівні, а, швидше за все, на особистісних симпатіях/антипатіях місцевих політиків. Це, у свою чергу, веде до партійних розколіїв, які вже відбулися на рівні обласних осередків політичних партій.

Ключові слова: політичні організації, політичні партії, політичні блоки, коаліція, громадські організації.

В данной статье проанализировано результаты выборов 2006 года, которые показали отсутствие единства между звеньями политических партий, получивших места в представительских органах власти Закарпатья. Коалиции в советах разных уровней создаются не согласно принципам общенационального уровня, а, скорее всего, на субъективных симпатиях/антипатиях местных политиков. Это, в свою очередь, приводит к партийным расколам, которые уже стали реальностью на уровне областных ячеек политических партий.

Ключевые слова: политические организации, политические партии, политические блоки, коалиция, общественные организации.

The Transcarpathian Region parties and blocks preparing process to elections 2006 is analysed in the article. The author demonstrates the democracy growth, free choice possibility for electorate, pluralism. Also author tries to presume that age of usurpation by domination party has gone. Special trait of the article is the presence of manifold statistics, facts and data that were never published.

Key words: Political organisation, political parties, political blocks, coalitions, public organisation.

За даними обласного управління юстиції станом на 15 грудня 2006 р. на території Закарпатської області було зареєстровано 115 обласних організацій політичних партій України. Серед них близько 26 облорганізацій у своїх рядах нараховували понад 1 тис. членів. Кількість обласних організацій політичних партій, що представлені у всіх районах області – 23, що становить 20 % від кількості усіх зареєстрованих партій на Закарпатті. 20 обласних організацій політичних партій (17,4 % від усіх зареєстрованих) не мають жодного структурного утворення, тобто існують де-юре, однак де-факто себе офіційно ніяк не проявляють, тож і впливу на політичні процеси в регіоні не мають [15].

Організаційно міцними і найбільш потужними в Закарпатті є обласні організації ПП «НСНУ», ВО «Батьківщина», ПРП, НП, СПУ, СДПУ(о), ПР, НДП, КПУ, ПП «Відродження». Ці партії мають розгалужену структуру, є найбільш активними в політичному та громадському житті краю.

До проведення виборчої кампанії активно долучаються громадські організації області. Про свою співпрацю у виборчій кампанії з ЗОО КПУ 17 січня 2006 р. заявила на своєму пленумі Обласна рада ветеранів України. Про співпрацю із СПУ заявив голова Спілки ветеранів воїнів Афганістану С. Слободянюк.

Загалом, станом на 1 січня 2006 р. облуправлінням юстиції зареєстровано 490 громадських організацій, із них 156 – організації всеукраїнського значення, 320 – місцевого. Серед них: 70 молодіжних організацій, 53 національно-культурні товариства (із них 14 – ромських (циганських), 12 – угорських, по 4 – словацькі, російські, русинські, 3 – румунські, по 2 – німецькі, єврейські, 1 – грецьке), 24 жіночі організації, 7 – ветеранських, 4 – козацькі, 1 – чорнобильська, 8 громадсько-політичних об'єднань, які складають як політичні партії, так і громадські організації [15].

Активізували свою роботу під час виборчої кампанії молодіжні організації. В області станом

на 1 березня 2006 р. зареєстровано 84 молодіжні громадські організації. В основному більшість із них є членами Молодіжних громадських об'єднань, тому активізують свою роботу під час виборчих кампаній. Програми діяльності цих організацій носять не самостійний характер, а знаходяться під впливом брендів відомих політичних партій та виборчих блоків. Найбільш активну і постійну участь у громадському житті області брали: Закарпатська обласна молодіжна організація «Фундація регіональних ініціатив» (О. Солонтай), актив якої тяжіє до БЮТ, Закарпатська округа «Пласту – Національної Скаутської Організації України» (О. Глуханіч) (у політичному плані – нейтральна), Молодий Народний Рух України (А. Любка), Молодіжний націоналістичний конгрес (В. Бірчак).

В січні 2006 р. завершився процес формування виборчих блоків та їх штабів у Закарпатті. Виборчий блок «Наша Україна» (обл. осередки ПП «НСНУ», ПППУ, КУН) очолив І. Кріль, співголова обл. громадської організації «Рідне Закарпаття»; Блок Ю. Тимошенко (обл. осередки ВО «Батьківщина» та УСДП) – народний депутат України О. Кемеш; «Народний блок Литвина» (обл. осередки НП та ВО лівих «Справедливість») – народний депутат України, голова облорганізації НП С. Ратушняк; Виборчий блок Лазаренка (обл. осередки СДС, СДПУ та ВО «Громада») – Я. Андрусак, голова облорганізації партії Соціал-демократичний союз; Український Народний блок Костенка і Плюща (обл. осередки УНП, «України соборної» та Партії вільних селян і підприємців України) – В. Мурга, начальник управління лісового господарства облдержадміністрації; Опозиційний блок «Не Так!» (обл. осередки СДПУ(о) та Республіканської партії України) – І. Різак, голова облорганізації СДПУ(о); Блок «Християнський рух» (обл. осередки РХП, УПП «Християнський рух», УКП, «України соборної», ОУН в Україні) очолили В. Бедь, голова ХНСЗ, ректор Ужгородської Української Богословської Академії ім. Кирила і Мефодія та П. Мурник, секретар Мукачівського єпархіального управління Української Православної Церкви (МП); Обласний виборчий штаб ПР очолив О. Ледида, голова ОО ПР, Комуністичної партії України – І. Мигович, народний депутат України, секретар ОО КПУ. Визначилися із своїми керівниками й інші політичні сили.

Конфігурація партійних блоків на Закарпатті була дещо іншою, ніж по Україні загалом. Обумовлено це рядом чинників. По-перше, на рівні області не зареєстровані осередки політичних партій, які є блокуєтворюючими на загальнонаціональному рівні. По-друге, політичні партії, які утворили виборчі блоки на загальноукраїнському рівні не мають партійної структури в Закарпатті, а відтак є маловпливовими і не помітними в політичному житті краю. По-третє, керівники деяких обласних осередків політичних партій діють врозрив із центральним керівництвом (наприклад, УРП «Собор»). По-четверте, обласні осередки деяких партій є нелегітимними після проведення звітно-виборчих конференцій напередодні виборів із порушенням чинного законодавства (наприклад, НРУ). По-п'яте, обласні осередки деяких

партій не змогли в силу різних причин підписати угоди про створення відповідних блоків (наприклад, ГП «Пора» і Партія Реформи і Порядок).

До виборчого бюлетеня з виборів депутатів Закарпатської обласної ради було внесено 39 суб'єктів виборчого процесу, більшість з яких репрезентують у Закарпатті 45 суб'єктів виборчого процесу, внесених до бюлетеня з виборів народних депутатів України. Але ряд політичних партій і партійних блоків не беруть участь у виборах до Закарпатської обласної ради. Це такі політичні сили, як Блок безпартійних «Сонце», Всеукраїнська партія Народної Довіри, Народний Рух України за єдність, ПП «Європейська столиця» та ряд інших. Вказані партії не мають партійної структури в області [10]. В свою чергу до виборчого бюлетеня самостійно був внесений Народний рух України, який не увійшов на обласному рівні до Блоку «Наша Україна». Головна причина не входження цієї структури до Блоку «Наша Україна» – розкол в обласному осередку. Викликано це тим, що ще влітку 2005 р. загострилися стосунки закарпатських рухівців із центральним керівництвом НРУ. Наслідком було невизнання керівництвом НРУ результатів обласної звітно-виборної конференції, яка відбулася 25 вересня 2005 р. і яка одноостайно обрала В. Піпаша головою облорганізації. Причина – критика проведом Закарпатської облорганізації окремих дій центрального керівництва. ЦП НРУ визнав правочинною конференцію (загальні збори), які 20 листопада обрала головою КО НРУ П. Чучку, якого за кілька днів до цього було прийнято Політрадою НРУ в партію. Попереднього голову обласної організації В. Піпаша на з'їзді НРУ, який відбувся 27 листопада було виключено із лав НРУ. Однак на самому з'їзді через це виник конфлікт: більша частина делегатів вважала підрахунок голосів із даного питання сфальсифікованим, тому з'їзд навіть не зміг розглянути всі питання порядку денного і був терміново закритий. Більшість обласних рухівців із тим, що їх очолює П. Чучка, не погодилися. Отже, П. Чучку визнало центральне керівництво, а в.о. голови Б. Борисова (замість В. Піпаша) – більшість районних організацій. Упродовж лютого 2006 р. відбулося понад 10 судових процесів за участю народного депутата з фракції НРУ Б. Костинюка з питання: хто в Закарпатті має представляти НРУ та брати участь у виборах. У суд було втягнуто обласне управління юстиції та обласну територіальну виборчу комісію. 11 лютого П. Чучка вийшов із НРУ. Центральне керівництво НРУ в.о. голови обласного руху визнало О. Черепяху.

Не відбувся на обласному рівні й «Громадянський блок ПОРА – ПРП». Громадянська партія «ПОРА» і ПРП брали участь у виборах до Закарпатської обласної ради окремо. Головна причина – амбітність їх обласних лідерів. Лідер обласної організації ПРП – голова Закарпатської облдержадміністрації О. Гаваші не погодився на пропозиції членів ГП «ПОРА» щодо місць у першій п'ятірці партійного списку. 16 лютого в Ужгороді на прес-конференції член облорганізації «ПОРА», керівник апарату облдержадміністрації Ю. Чижмарь заявив про політично-адміністративний тиск, який нібито чиниться на

ного з боку голови ОДА та окремих осіб команди з метою дискредитації та звільнення його із посади керівника апарату [11; 23]. В газеті «Післямова» опубліковано інтерв'ю голови облдержадміністрації О. Гаваші, в якому, зокрема, дається оцінка цієї заяви. О. Гаваші наголосив, що хоча на загальнодержавному рівні підписано угоду про створення блоку «Пора – ПРП», на рівні обласному не було знайдено спільного розуміння щодо пріоритетів роботи на виборах. Ю. Чижмарь самочинно прийняв рішення балотуватися на посаду Ужгородського міського голови і прагнув, щоб уся робота блоку була підпорядкована лише тому, щоб сприяти йому стати мером Ужгорода. Однак у ЗОО ПРП є зовсім інше бачення ситуації і, відповідно, пріоритетів роботи. Більше того, ПРП є структурована партія в Закарпатті, а тому вона буде диктувати умови щодо місць у партійних списках. О. Гаваші підкреслив, що «Ю. Чижмарь не звільнений, а лише тимчасово відсторонений від обов'язків керівника апарату на час проведення службового розслідування. Це зроблено, щоб можна було його провести об'єктивно» [11].

Не представлена у виборчому списку до обласної ради і одна з найстаріших і найвідоміших партійних структур на Закарпатті – Українська республіканська партія «Собор». Після розколу партії на з'їзді в Києві, аналогічний розкол відбувся і в Закарпатській організації цієї партії. На звітно-виборчій конференції, яка проходила влітку 2005 р., головою ЗОО УРП «Собор» було обрано П. Федаку, який став у конфлікті на бік Л. Лук'яненка. Таким чином, напередодні виборів ЗОО УРП «Собор» залишилася фактично без керівника, оскільки П. Федака перейшов працювати до виборчого штабу БЮТ. Колишній лідер УРП «Собор» Є. Ясінський, який підтримує А. Матвієнка, зареєстрував партійний список до міської ради м. Ужгород. Взяла участь УРП «Собор» і у виборах до деяких районних рад Закарпатської області [13; 22].

До «Опозиційного блоку «Не Так!» не увійшло Всеукраїнське об'єднання «Жінки за майбутнє». У січні підписано меморандум про співпрацю на виборах 2006 р. між керівництвом обласного штабу блоку «Наша Україна» та обласною громадською організацією Асоціація «Жінки Закарпаття», члени якої входили до об'єднання ВО «Жінки за майбутнє», що припинила свою діяльність в області у зв'язку з небажанням блокуватися на виборах із СДПУ(о).

У виборах до Закарпатської обласної ради взяли участь дві партії, що представляють інтереси угорської національної меншини краю, чисельність якої становить понад 150 тисяч осіб. Це – Партія угорців України (М. Ковач) і Демократична партія угорців України (І. Гайдош). Угорські партії були утворені напередодні виборів 2006 р. з двох впливових національно-культурних товариств – Товариства угорської культури Закарпаття (ТУКЗ – КМКС) і Демократичної спілки угорців України, які очолювали відповідно М. Ковач та І. Гайдош [12].

На обласному рівні було відмовлено в реєстрації Виборчому блоку НРУ та УРП «Собор» – Блоку П. Чучки «Карпатський Майдан», який подав передвиборчу програму «За Ющенко без Балоги». Причина відмови – утворення блоку особами, які після

звітно-виборчих конференцій не могли представляти ці партії [14].

Основні напрями діяльності обласних осередків політичних партій у виборчій кампанії були наступні:

1. Спостерігався значний ріст чисельності таких політичних партій, як НСНУ, ВО «Батьківщина», СПУ, НП внаслідок роботи осередків по залученню нових членів.

2. Вступ еліти обласного та місцевого рівня до провідних політичних партій, або ототожнення себе з ними.

3. Конкуренція партій за включення до своїх рядів відомих особистостей з метою включення їх до своїх партійних списків.

4. Загострення протиріч між наступними потужними політичними силами: Блок «Наша Україна» – БЮТ; Блок «Наша Україна» – НП; СПУ – НП. Цікаво, що основна причина таких протиріч – це давні конфлікти між лідерами вказаних політичних сил: В. Балога (НСНУ) – О. Кемеш (БЮТ); В. Балога (НСНУ) – С. Ратушняк (НП); С. Ратушняк (НП) – С. Слободянюк (СПУ). Стосунки ж між Блоком «Наша Україна» і Партією регіонів в області можна назвати партнерськими. І знову ж головна причина – міжособистісні зв'язки: свого часу О. Ледида (голова обл. осередку ПР) був заступником у В. Балоги, коли той очолював обласну адміністрацію.

Результати виборів в області були очікуваними і прогнозованими. Закарпатська область – це одна із трьох областей України, де на виборах до Верховної Ради України переміг Блок «Наша Україна». При явці виборців 61,6 % результати виборів до ВР України в Закарпатській області були наступні: Блок «Наша Україна» – 25,79 %, БЮТ – 20,07 %, Партія регіонів – 18,56 %, СПУ – 3,57 %, Народний Блок Литвина – 3,49 % [5; 19]. Ці результати показують, що перемога Блоку «Наша Україна» в Закарпатті не є переконливою. В інших західних областях України Партія регіонів набирала набагато менше голосів. Наприклад, в Івано-Франківській області Партія регіонів набрала 1,94 % голосів виборців, у Тернопільській – 2,01 %, в Чернівецькій і Волинській – менше відсотка [19]. Від Закарпаття до українського парламенту за результатами виборів потрапили лише чотири депутати: Е. Матвійчук (Партія регіонів), О. Кемеш (БЮТ), О. Ледида (Партія регіонів), І. Кріль (Блок «Наша Україна») [21].

Результати виборів в обласну раду (яка збільшилася з 85 до 90 депутатів) принципово не відрізняються від парламентських. Зі 115 обласних осередків політичних партій, які зареєстровані на Закарпатті, участь у виборах взяли 52. Так, до обласної ради п'ятого скликання обрано представників від семи політичних сил: Блок «Наша Україна» – 30 осіб (23 % голосів виборців), БЮТ – 25 чол. (19,2 %), ПР – 15 осіб (11,5 %), Народного блоку Литвина – 7 осіб (5,2 %), СПУ – 4 осіб (3,1 %). Специфікою виборів на Закарпатті є проходження в обласну раду двох угорських партій: Партії угорців України, яка набрала 3,3 % голосів виборців (5 осіб) та Демократичної партії угорців України – 3,1 % (4 осіб) [2; 3; 4; 17].

Серед партій і блоків, які не подолали 3 % виборчий бар'єр, найвищий результат мали: Партія

«Відродження» – 2,4 %, ГП «ПОРА» – 1,61 % Український народний блок Костенка і Плюща – 1,5 % та Опозиційний блок «Не Так!» – 1,4 %. Слід зазначити, що якби ЗОО ПРП та ЗОО ГП «ПОРА» утворили виборчий блок, то він потрапив би до обласної ради. Інші політичні сили отримали менше 1 % голосів виборців. Загалом в області участь у голосуванні взяло 61,4 % виборців, або 575 150 осіб із 936 720 [2; 17].

Остаточні результати голосування до обласної ради були оголошені з запізненням. Це дозволило зробити припущення, що до обласної ради потрапили дві партії, яким були дописані голоси виборців – ДПУУ та СПУ. Про це заявили представники БЮТУ та «Народного Блоку Литвина», від яких, на їх думку, і були забрані депутатські місця [1].

Ще один важливий факт. Якщо раніше кожна адміністративно-територіальна одиниця, а в Закарпатті 13 районів і 5 міст обласного значення, обирала 5 депутатів до складу обласної ради, то нині ситуація

кардинально змінилася. За даними щодо проживання майбутніх депутатів обласної ради, 38 проживає в Ужгороді, 15 – у Мукачеві, по 5 – у Свалявському районі та м. Берегово, по 4 – в Мукачівському та Рахівському районах, по 3 – в Берегівському та Виноградівському районах, по одному проживає в Тячівському, Хустському, Міжгірському та Іршавському, а також містах Хуст та Чоп. Жодного обранця немає від Великоберезнянського, Перечинського, Воловецького районів [8].

Щодо партійності, то в обласній раді представлені НСНУ (18 осіб), ВО «Батьківщина» (15 осіб), Партія регіонів (15 осіб), «КМКС» – Партія угорців України» (4 осіб), Народна партія (2 осіб), «Демократична партія угорців України» (2 осіб), СПУ (2 осіб), УСДП (1 особа), ПППУ (1 особа), КУН (1 особа), ВОЛ «Справедливість» (1 особа). Безпартійних – 28 осіб, або майже третина депутатського корпусу. У новій раді 8 жінок [8; 9].

Таблиця 1

Результати виборів до районних рад (кількість мандатів) [6; 16; 18; 20]

Політичні партії	Районні ради													Всього мандатів
	Ужгородська	Перечинська	Великоберезнянська	Виноградівська	Воловецька	Свалявська	Мукачівська	Іршавська	Міжгірська	Тячівська	Хустська	Берегівська	Рахівська	
Блок «Наша Україна»	14	11	11	29	7	8	41	27	22	24	19	13	28	254
Блок Юлії Тимошенко	17	10	10	15	18	11	17	17	9	12	14	7	15	172
Партія регіонів		6	4	14	4	6	9	7	7	13	18	13	7	108
«Народний Блок Литвина»	10		4	4	3	5		5	11	3	11		4	60
Соціалістична ПУ		5		6	2	8	4	6	9	5	8		3	56
Партія угорців України	6			11			4					27		48
Дем. партія угорців України	5			6								25		36
ПП «Відродження»	3		3	5		4	3	9		4		5		36
Партія Реформи і Порядок					2						4		3	9
УП «Християнський рух»		6						3						9
Громадянська партія «ПОРА»									3		4			7
Селянська ПУ		2	5											7
Блок Цірика: За майбутнє Тячівщини										6				6
Опозиційний блок «Не Так!»					3					3				6
ПНЕРУ			3										3	6
Ліберальна ПУ									5					5
«Єдина Україна»										4				4
ПП «Третя сила»								4						4
УНБ Костенка і Плюща									3					3
УРП «Собор»		3												3
НДП		2												2
Партія зелених України			2											2
ХДПУ					2									2

За результатами виборів міських голів, вони змінилися у всіх містах, крім Мукачева, Хуста, Перечина, Сваляви, Іршави та смт. Великий Березний. В Ужгороді міським головою став С. Ратушняк («Народний блок Литвина»), у Берегові – І. Гайдош

(«Демократична партія угорців України»), у Чопі – Г. Цар (Блок «Наша Україна»), у Тячеві – І. Ковач (позапартійний, самовисунення), у Рахові – Я. Думен (позапартійний, самовисунення), у Виноградіві – С. Бочкай (позапартійний, самовисунення), в Міжгір'ї –

В. Щур (Блок «Наша Україна»), у Воловці – М. Яремчук (позапартійний, самовисування).

Як правило виборці голосували за партії та блоки не завжди однаково до обласної та місцевих ради. Зокрема, у деякі ради пройшов Опозиційний блок «Не Так!», у Чопі на першому місці партія залізничників «Відродження», яка в облраду не потрапила, в Перечинську райраду пройшов «Християнський рух», а в Перечинську міськраду пройшли 2 представники НДП. Ліберальна партія отримала 5 представників у Міжгірській райраді. Загальні цифри такі: Блок «Наша Україна» має в області 254 депутатів райрад і 103 міськрад, БЮТ відповідно – 172 і 90, Партія регіонів – 114 і 50, Народний блок Литвина – 60 і 20, Соціалістична партія – 61 і 22, «КМКС» – ПУУ – 49 і 22, Партія «Відродження» – 40 і 16, ДПУУ – 36 і 9, ПОРА – 7 і 17, «Християнський рух» – 9 і 5, УНБ Костенка і Плюща – 3 і 8, ПРП – 9 і 0, Опозиційний блок «Не Так!» – 6 і 2, «Третя сила» – 4 і 4, Блок Цірика «За майбутнє Тячівщини» – 6 і 0, ПНЕРУ – 6 і 0, ЛПУ – 5 і 0, Партія зелених – 2 і 2, СелПУ – 2 і 2, «Єдина Україна» – 4 і 0, «Собор» – 3 і 0, ХДПУ – 3 і 0, «Демократичний союз» – 0 і 2, Партія честі й боротьби з корупцією – 0 і 1 [1].

Як показали вибори 2006 р. досить високим став рівень самоорганізації етнічних спільнот. Слід підкреслити про успіх на виборах до обласної та районної рад Закарпаття двох угорських партій. Так, ПУУ отримала 5 мандатів до обласної ради, 7 мандатів до Ужгородської, 11 – до Виноградівської, 4 – до Мукачівської, 27 – до Берегівської районних рад, 3 – до Виноградівської, 2 – до Мукачівської, 4 – до Чопської, 3 – до Тячівської, 8 – до Берегівської міських рад (всього 71 депутатський мандат). ДПУУ отримала 4 мандати до обласної ради, 5 – до Ужгородської, 6 – до Виноградівської, 25 – до Берегівської районних рад, 3 – до Тячівської та 6 – до Берегівської міських рад (всього 45 депутатських мандатів) [1]. Таким чином, угорська меншина в Закарпатті гідно представлена в місцевих органах влади в місцях компактного проживання угорців. Вибори також показали, що КМКС має вищий рейтинг серед угорців, ніж Демократична партія угорців України. Вищий рейтинг КМКС обумовлений тим, що Товариство угорської культури Закарпаття, яке стало Партією угорців України, утворене в 1989 р. й тривалий час було одним із найпотужніших національно-культурних товариств України. По-друге,

ДПУУ очолює І. Гайдош, якому угорці довіряють менше, ніж лідеру КМКС М. Ковачу. І. Гайдош тривалий час був членом СДПУ(о), що скомпрометувала себе як на рівні області, так і на загальнонаціональному рівні. Хоча І. Гайдош переміг на виборах мера м. Берегово [7]. Успіх угорських партій на виборах до місцевих рад отримав потужний резонанс в Україні, і на парламентських та місцевих виборах 2010 р. інтереси національних меншин будуть представляти ряд політичних партій. Представники румунської національної меншини Закарпаття вже заявили про необхідність створення на всеукраїнському рівні політичної партії, яка б представляла інтереси румунів у органах влади.

Проаналізувавши вибори до місцевих органів влади в Закарпатті, можна зробити наступні висновки:

За результатами виборів до Верховної Ради України, місцевих рад різних рівнів, можна констатувати, що найбільш впливовими в Закарпатті є наступні політичні партії: ПП «НСНУ», ВО «Батьківщина», СПУ, Партія регіонів, Народна партія. Окремо слід сказати про 2 угорські партії, які успішно завершили виборчу кампанію і які конкурують за голоси представників угорської національної меншини – це ПУУ та ДПУУ.

Незважаючи на перемогу на виборах Блоку «Наша Україна», значного успіху досягла в Закарпатті Партія регіонів. У обласній раді Партія регіонів ввійшла до коаліції більшості й отримала керівництво над важливими депутатськими комісіями.

Результати виборів засвідчили нестабільність електоральних уподобань виборців Закарпаття, які від виборів до виборів віддають голоси за різні політичні сили.

Аналіз виборчої кампанії дозволяє говорити, що політичні сили, які брали в ній участь, не мають належно підготовленого кадрового потенціалу: кваліфікованих спостерігачів, працівників виборчих комісій, управлінців.

Результати виборів показали і про відсутність єдності в лавах політичних партій, які отримали місця в представницьких органах влади. Коаліції в радах різних рівнів утворюються не виходячи із принципів задекларованих на загальнонаціональному рівні, а скоріше на особистісних симпатіях – антипатіях місцевих політиків. Це в свою чергу веде до партійних розколів, які вже відбулися на рівні обласних осередків політичних партій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балага протягнув ще 8 штиків // Р.І.О. – 2006. – 8 квіт.
2. Вибори депутатів Закарпатської обласної ради. Результати голосування по районах // Р.І.О. – 2006. – 1 квіт.
3. Вибори до Закарпатської обласної ради по округах // Післямова. – 2006. – 28 берез.
4. Вибори закінчилися. Тепер переможці повинні довести, що їх наміри відповідають виборчим обіцянкам // Срібна Земля. Фест. – 2006. – 26 квіт.
5. Вибори народних депутатів України. Результати голосування по районах // Р.І.О. – 2006. – 1 квіт.
6. Голови райрад (партійність) // Післямова. – 2006. – 4 трав.
7. Гут Р. У Берегові закінчилася епоха Жупана, а каденція Гайдоша тільки почалася // Старий замок Паланок. – 2006. – 27 квіт.
8. Дивіться, хто прийшов... (про результати виборів до Закарпатської обласної та Ужгородської міської рад) // Р.І.О. – 2006. – 15 квіт.
9. Закарпатська обласна рада // Післямова. – 2006. – 11 квіт.
10. Зразки виборчих бюлетенів // Трибуна. – 2006. – 23 берез.
11. Інтерв'ю з Ю. Чижмарем та О. Гаваші // Післямова. – 2006. – 21 лют.
12. Литвиненко О., Якименко Ю. Політичні партії за рік до виборів: майбутнє, що починається сьогодні // Національна безпека і оборона. – 2005. – № 3. – С. 2-12.

13. Настав час європейського державотворення, а не барикадного протистояння (розмова з кандидатом до Ужгородської міської ради, головою Закарпатської регіональної організації Української республіканської партії «Собор» Євгеном Ясінським) // Р.І.О. – 2006. – 23 берез.
14. Павло Чучка: «Блок «Карпатський Майдан не зареєстровано» // Післямова. – 2006. – 28 лют.
15. Політичні партії і громадські організації Закарпаття // Поточний архів управління з питань внутрішньої політики Закарпатської обласної адміністрації.
16. Партії, що пройшли до районних та міських рад (за кількістю мандатів) // Р.І.О. – 2006. – 8 квіт.
17. Пащенко В. Політичного спокою в нашому краї годі чекати, якщо політикам особисті амбіції затьмарять розум // Срібна Земля. Фест. – 2006. – 30 берез.
18. Підгорний О. Поствиборча «політанатомія» Хустщини: електорати, кандидати і депутати // Трибуна. – 2006. – 8 квіт.
19. Попередні результати виборів до Верховної ради України по областях // Р.І.О. – 2006. – 1 квіт.
20. Районні ради Закарпаття // Післямова. – 2006. – 27 квіт.
21. У Верховній Раді лише чотири закарпатці // «Європа – центр». – 2006. – 1 квіт.
22. Українська республіканська партія «Собор» (кандидати в депутати Ужгородської міської та Перечинської, Великоберезнянської, Рахівської районних рад) // Р.І.О. – 2006. – 18 берез.
23. Юрій Чижмарь. Ми законсервували людей, які міняються з влади в опозицію, з опозиції у владу // Післямова. – 2006. – 28 лют.

Рецензенти: Вегеш М.М., д.і.н., професор, ректор Ужгородського національного університету;
Котляр Ю.В., д.і.н., професор, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили.

© Кухарчук О.С., 2010

Стаття надійшла до редакції 09.12.2009 р.

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ СТОСОВНО ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБОТИ ПІДПРИЄМСТВ ДРІБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В РОКИ «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ» ТА НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

У статті автор виявляє основні етапи адміністративного й правового регулювання діяльності підприємств дрібної промисловості, встановлює характерні риси їхнього функціонування, визначає специфіку правового забезпечення діяльності кустарних підприємств в Україні у 1917-1928 рр.

Ключові слова: кустарна промисловість, органи влади, декрет, постанова, кооперація, воєнний комунізм, нова економічна політика.

В статье автор выявляет основные этапы административного и правового регулирования деятельности предприятий мелкой промышленности, устанавливает характерные черты их функционирования, определяет специфику правового обеспечения деятельности кустарных предприятий в Украине в 1917-1928 гг.

Ключевые слова: кустарная промышленность, органы власти, декрет, постановление, кооперация, военный коммунизм, новая экономическая политика.

In this article the author reveals the basic stages of administrative and legal activity regulation of the small industry enterprises; establishes characteristic features of their functioning, and defines the legal maintenance specificity of the handicraft enterprises activity in Ukraine in 1917-1928.

Key words: handicraft industry, authorities, cooperation, the military communism, new economic policy.

Постановка проблеми. У розвитку народного господарства України в 1917-1928 рр. важливу роль грало керування й правове регулювання діяльності підприємств кустарної промисловості.

Докладний розгляд еволюції керування й законодавчого забезпечення їхнього функціонування в 1917-1928 рр. є предметом самостійного дослідження. У ході його ми творчо осмислюємо історичний досвід взаємин між радянською державою й дрібним виробником. Народне господарство України періоду нової економічної політики (НЕП) показує нам приклад доцільного сполучення державного та приватного секторів в економіці. Він має важливе практичне значення для сучасної України, оскільки демонструє ефективну модель співробітництва держави й дрібного виробника. Оцінка переваг і недоліків законодавчого забезпечення діяльності кустарних підприємств в Україні в 1917-1928 рр. може бути використана при

розробці законопроектів про малий бізнес у сучасній Україні.

Аналіз актуальних досліджень. Опубліковані роботи з теми статті відбивають всю неоднозначність і суперечливість процесів, які відбувалися в галузі адміністративного й правового регулювання діяльності підприємств дрібної промисловості в Україні в 1917-1928 рр.

Головною рисою вітчизняної історіографії 1920-х рр. було вільне обговорення широкого кола проблем кустарництва, у ряді випадків критика на адресу партійних і господарських органів [21]. В офіційних виданнях цього періоду міститься різноманітна інформація про адміністративну, господарську роботу органів радянської влади з розвитку кустарної промисловості [10; 11].

У роботах істориків 1930-х – 1950-х рр. основна увага звернена на хижачький характер приватного

підприємства, а складний процес адміністративного й правового регулювання діяльності підприємств дрібної промисловості в Україні зображувався схематично й фрагментарно [3].

У період «відлиги» 1960-х рр. постановка багатьох не досліджених раніше проблем НЕПу стимулювала подальшу розробку теми багатометності економіки цього періоду [9; 14; 20].

У роботах істориків кінця 1960-х – початку 1980-х рр. наявні фрагментарні відомості про окремі негативні сторони кустарництва, уривчасті дані про особливості його правового регулювання, які не створюють цілісного уявлення про генезу дрібно-товарного виробництва в 1917-1928 рр. [1; 19].

Починаючи з другої половини 1980-х рр. у роботах істориків одержали принципово інше висвітлення теми розвитку багатоукладної економіки та кустарництва в роки НЕПу [2], про правове регулювання підприємницької діяльності [8].

Ряд важливих робіт, присвячених розглянутим у статті питанням, з'явився в Україні останнім часом [4; 12].

Правове поле, у рамках якого функціонувала й розвивалася кустарна промисловість в Україні в 1917-1928 рр., відбито в різних декретах, постановах і циркулярах вищих органів радянської влади [5; 6; 7; 15; 16; 17; 18].

Робіт, де всебічно й комплексно вивчається проблема адміністративного й правового регулювання діяльності підприємств дрібної промисловості в Україні у 1917-1928 рр., на даний момент не існує. Завдання даної статті полягає в тому, щоб заповнити наявні прогалини.

Метою статті є всебічне й комплексне вивчення проблеми адміністративного й правового регулювання діяльності підприємств дрібної промисловості в Україні в 1917-1928 рр.

У статті автор виявляє основні етапи адміністративного й правового регулювання діяльності підприємств дрібної промисловості в Україні в 1917-1928 рр., характерні риси їхнього функціонування в розглянутий період, визначає специфіку правового забезпечення діяльності кустарних підприємств у цей час.

Дана стаття є складовою частиною процесу вивчення еволюції дрібної промисловості України у роки «воєнного комунізму» і НЕПу.

Методологія даного дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності, системності. Перший дозволив вивчити проблему адміністративного й правового регулювання діяльності підприємств дрібної промисловості в Україні в 1917-1928 рр. як змінюваного в часі процесу. Другий дав можливість досліджувати його в нерозривній єдності з усім комплексом умов соціально-економічного й суспільно-політичного розвитку країни. Третій надав можливість простежити взаємозв'язки, виявити взаємозалежність між процесом розвитку радянської держави й права та дрібної промисловості в Україні в 1917-1928 рр. у їхній сукупній динаміці.

Виклад основного матеріалу. Перша світова війна та перехід до мобілізаційної економіки порушили хід розвитку дрібної промисловості, а революційні

потрясіння 1917 р. і громадянська війна 1918-1920 рр. ще більше підсилили кризу в цій сфері.

З моменту прийняття декрету про націоналізацію (28 червня 1918 р.) всі промислові підприємства України вважалися власністю Радянської держави. Вони перебували в безоплатному орендному користуванні колишніх власників до особливого розпорядження щодо кожного окремого випадку. У квітні 1919 р. Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет (ВЦВК) прийняв постанову «Про заходи щодо сприяння кустарній промисловості», у якій вказувалося, що для поліпшення стану трудящих і полегшення постачання населенню товарів першої необхідності місцеві органи влади повинні робити всіляке сприяння кустарям і ремісникам у справі організації їх трудових виробничих артілей [16, с. 3-4; 7, с. 5-7]. У роки «воєнного комунізму» (1918-1921) все керування дрібнотоварним виробництвом в Україні (розподіл сировини й готової продукції) було строго централізоване. При Вищій Раді Народного Господарства (ВРНГ) було створене керування («Головкустпром») у справах кооперації, кустарної й дрібної промисловості, завданням якого було керувати вищезгаданими галузями. «Головкустпром» в 1919-1923 рр. втілював у життя рішення партії та уряду про широку підтримку дрібної промисловості шляхом надання їй державних замовлень, включення дрібної промисловості в загальний план постачання сировиною, паливом і кредитом, але при неодмінній умові кооперування кустарів. Незважаючи на те, що вищезгадана постанова ВЦВК забороняла муніципалізацію та націоналізацію дрібних підприємств, військова обстановка 1918-1920 рр. вимагала прискорення її темпів. Наприкінці листопада 1920 р. в Україні органами радянської влади були націоналізовані всі приватні підприємства з числом найманих робітників більше 5 осіб при наявності механічного двигуна й більше 10 осіб при його відсутності. Персонал цих підприємств оголошувався мобілізованим і починав одержувати державні кошти, а їх керівний склад (колишні власники) ніс карну відповідальність за цілість і наявність виробничих потужностей [17, с. 7-8].

Введення НЕПу навесні 1921 р. поклато початок відродженню дрібної промисловості в Україні в рамках державного капіталізму. У промисловості України понад 80 % всіх виробництв доводилося на частку малих підприємств [10, с. 12-13]. Це обумовило істотну лібералізацію політики радянської влади стосовно кустарів. У травні 1921 р. був опублікований декрет «Про скасування, припинення й перегляд деяких постанов про дрібну й кустарну промисловість і кустарну сільськогосподарську кооперацію», відповідно до якого скасовувалася постанова ВРНГ від 29 листопада 1920 р. про націоналізацію дрібних підприємств і правила, що регламентували виробництво й збут їхньої продукції [18, с. 10-11].

У роки НЕПу приватний сектор економіки України складався в основному з денационалізованих малих підприємств. Продовжуючи початий у роки «воєнного комунізму» курс на розвиток кооперації, радянський уряд прийняв ряд нормативно-правових актів, що регламентують відносини в цій сфері. Так, у квітні-

травні 1921 р. були прийняті декрети «Про кооперацію», «Про натуральне преміювання робітників», «Про провідні вказівки органам влади відносно дрібної промисловості та кустарної, сільськогосподарської кооперації», які, хоча й містили адміністративні обмеження, але вели до поступового розширення й зміцнення кооперації [11, с. 64-67]. 7 липня 1921 р. ВЦВК прийняв постанову «Про кустарну й дрібну промисловість», відповідно до якої кожний громадянин, який досяг 18 років, міг організувати власне мале підприємство (із чисельністю робітників від 10 до 20 осіб), одержавши на це дозвіл у місцевому раднаргоспі. У його власності міг бути лише один заклад, на робітників якого поширювалися всі постанови про охорону праці, прийом та звільнення, тарифні норми і учнівство [5, с. 11-13]. Згідно з інструкцією Вищої Ради Народного Господарства, затвердженої в серпні 1921 р., колишнім приватним власникам могли повертатися ті підприємства, які фактично не експлуатувалися державними органами. Остаточо це питання було вирішено Декретом ВЦВК від 10 грудня 1921 р., відповідно до якого всі підприємства, де держава не змогла налагодити виробництво продукції та не було здійснене технічне переоснащення, підлягали поверненню колишнім власникам. Для цього вони повинні були звернутися з відповідним клопотанням у Губернську Економічну Раду [6, с. 13-14]. У червні 1922 р. право денационалізації млинів, пекарень, маслоробень було надано Народному Комісаріату Продовольства і його місцевим органам [9, с. 6.]. На початку 1923 р. центр керування кустарною промисловістю – «Головкустпром» був ліквідований, а замість нього був створений новий координуючий орган – кустарна секція при Центральному Промислово-Економічному Управлінні ВРНГ.

Процеси кооперування кустарів мали величезне значення у справі відновлення дрібної промисловості. З утворенням СРСР вся промисловість була розділена за значенням і підпорядкованістю на три категорії: загальносоюзну, республіканську й місцеву. Згідно з положенням, затвердженому в листопаді 1923 р. у якості об'єднаного (союзно-республіканського) наркомату був створений ВРНГ СРСР. На нього було покладене керівництво й загальне регулювання всією промисловістю країни [13, с. 13-21]. У 1924 р. для оптимізації роботи держави із дрібними виробниками, кустарна секція при Центральному Промислово-Економічному Керуванні ВРНГ була скасована, а питання щодо регулювання кустарної промисловості перейшли в компетенцію відділу кустарної промисловості при Головному Економічному Керуванні ВРНГ [15, с. 21-22].

У багатьох республіках СРСР не існувало державних органів, що займалися питаннями дрібної промисловості. Для цього в Україні в 1923 р. було створене акціонерне товариство «Кустекспорт» з основним капіталом 250 тис. руб. До складу головних акціонерів «Кустекспорту» увійшли такі офіційні організації як Укрдержторг, Українбанк, ВРНГ УРСР, Харківський Губвиконком, а також всі найбільші кустарно-промислові кооперативи, артілі, ощадно-позикові товариства. «Кустекспорт» взяв на себе не

тільки функції збуту виробів дрібної промисловості України за кордоном, але і їхнього розміщення на ринках республік СРСР, планового постачання кустарної промисловості України сировиною й напівфабрикатами. «Кустекспорт» був представником кустарів України в центрі, здобуваючи у відповідних державних установах заявки на сировину й кредити для них [10, с. 14-15].

У другій половині 1920-х рр. радянською державою приймаються міри, що обмежують діяльність приватних підприємців (у тому числі й кустарів). У першу чергу, це стосувалося оподаткування [11, с. 82]. Патентний збір з підприємства зараховувався в розмірі 50 % від зрівняльного збору. Зрівняльний збір стягувався з певного відсотка до обігу підприємства й обчислювався відповідно до обігів за попередній період без обліку поточних змін. Було введено оподаткування прибутків у залежності від сукупного доходу підприємства. Радянські фіскальні органи стали стягувати з власників дрібних підприємств тимчасовий державний податок на надприбуток. Початі радянською державою в другій половині 1920-х рр. фіскальні міри істотно вплинули на обсяги й масштаби як усього приватного сектора, так і дрібного виробництва України [8, с. 158-194.]. Якщо в 1928 р. частка приватного сектора у валовій продукції промисловості становила 17,6 %, то до 1934 р. вона знизилася до 0,2 %. Жорсткість податкової політики стосовно дрібної промисловості привела до того, що в 1928 р. самостійних кустарів, зайнятих у виробництві товарів широкого народного вжитку, стали прирівнювати до капіталістичних елементів [21, с. 12-17].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Адміністративне й правове регулювання діяльності підприємств дрібної промисловості в Україні в 1917-1928 рр. мало кілька етапів.

Перший етап був пов'язаний з жорсткістю політики радянської держави стосовно кустарів під час «воєнного комунізму» в 1917-1921 рр. У цей період дрібна промисловість функціонувала в рамках законів воєнного часу, багато положень яких мали декларативно-пропагандистський характер. Нормативно-правові акти цього часу пригнобляли приватнопідприємницьку ініціативу, ставили кустарів у повну залежність від центральних і місцевих органів влади, прирікали дрібні підприємства на націоналізацію, а їхніх співробітників і власників на трудову мобілізацію.

Другий етап (1921-1928 рр.) став часом розквіту радянського кустарництва, що розвивалося в рамках НЕПу. Перехід до НЕПу обумовив легалізацію й стрімке зростання дрібної промисловості України, а разом з ним і формування «нової» буржуазії. Використовуючи невміння більшості радянських господарників налагодити випуск товарів широкого народного вжитку, кустарі в перші роки НЕПу склали свій первісний капітал шляхом умілого використання недоліків радянської державної економіки. У цей період радянська влада створила відносно сприятливий адміністративно-управлінський і фіскально-правовий режим, що дозволяв швидко розвиватися кустарній промисловості та промисловій

кооперації в Україні. Серед його основних характерних рис має сенс виділити надання громадянам права на вільне створення приватних підприємств, спрощений порядок їхньої реєстрації, денационалізацію кустарних закладів, поширення на працівників дрібних підприємств норм трудового законодавства, дозвіл їм приватної торгівлі тощо. Це дозволило зусиллями дрібних виробників здійснити відносно безболісну й раціональну децентралізацію економіки України. Правове узаконення приватної власності і юридичне

визначення прав дрібних виробників здійснювалося радянською державою паралельно з виробленням основних умов і принципів залучення приватного капіталу в господарське життя країни. Сфери його можливого втілення споконвічно обмежувалися внутрішньою торгівлею і дрібною промисловістю, а її розвиток стримувався регламентацією власницьких прав, радянським законодавством про працю та класовий принцип стягнення податків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архипов В.А. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле. 20-е – начало 30-х годов / В.А. Архипов, Л.Ф. Морозов. – М.: Мысль, 1978. – 263 с.
2. Бокарев Ю.П. Социалистическая промышленность и мелкое крестьянское хозяйство в СССР в 20-е гг.: источники, методы исследования, этапы взаимоотношений / Ю.П. Бокарев. – М.: Наука, 1989. – 310 с.
3. Генкина Э.Б. Переход советского государства к новой экономической политике (1921-1922) / Э.Б. Генкина. – М.: Госполитиздат, 1954. – 504 с.
4. Голець В.В. Кооперація і неп (20-ті роки ХХ ст.) / В.В. Голець. – Чернівці: Просвіта, 2006. – 244 с.
5. Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров о кустарной и мелкой промышленности // Законы о кустарях и артелях. Сборник декретов, постановлений, инструкций, циркуляров и пр. – М.: Право и жизнь, 1925. – С. 11-13.
6. Декрет ВЦИК и СНК о предприятиях, перешедших в собственность республики // Законы о кустарях и артелях. Сборник декретов, постановлений, инструкций, циркуляров и пр. – М.: Право и жизнь, 1925. – С. 13-14.
7. Инструкция для применения декрета ВЦИК от 26 апреля 1919 года в кустарной и ремесленной промышленности // Законы о кустарях и артелях. Сборник декретов, постановлений, инструкций, циркуляров и пр. – М.: Право и жизнь, 1925. – С. 5-7.
8. Исаев И.А. Проблемы правового регулирования советской многоукладной экономики // Экономическая политика Советского государства в переходный период от капитализма к социализму / АН СССР, Науч. совет «История соц. и ком. строительства в СССР», Ин-т истории СССР; Отв. ред. М.П. Ким. – М.: Наука, 1986. – 254 с.
9. Каменецер С.Е. Хозяйственное руководство промышленным предприятием в СССР / С.Е. Каменецер. – М.: Экономиздат, 1961. – 287 с.
10. Кустарная и ремесленная промышленность национальных республик. Материалы к совещанию при ВСНХ СССР по вопросам кустарной промышленности союзных национальных республик и областей. – М.: Центр. Упр-ние печати ВСНХ СССР, 1926. – 45 с.
11. Кустарно-промысловая кооперация в системе народного хозяйства СССР. Сборник материалов к XIV съезду РКП(б). – М.: Изд-во Всероссийского союза промысловой кооперации, 1925. – 179 с.
12. Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921-1932 гг. / В.В. Лантух. – Х.: Основа, 1992. – 189 с.
13. Лаптев В.В. Проблемы предпринимательской (хозяйственной) правосубъектности // Государство и право. – 1999. – № 11. – С. 13-21.
14. Морозов Л.Ф. Решающий этап борьбы с нэпманской буржуазией (Из истории ликвидации капиталистических элементов города) / Л.Ф. Морозов. – М.: Изд-во ВПШ и АОН, 1960. – 103 с.
15. Положение о Главном Экономическом Управлении ВСНХ // Законы о кустарях и артелях. Сборник декретов, постановлений, инструкций, циркуляров и пр. – М.: Право и жизнь, 1925. – С. 21-22.
16. Постановление ВЦИК о мерах содействия кустарной промышленности // Законы о кустарях и артелях. Сборник декретов, постановлений, инструкций, циркуляров и пр. – М.: Право и жизнь, 1925. – С. 3-4.
17. Постановление Высшего Совета Народного Хозяйства о национализации предприятий // Законы о кустарях и артелях. Сборник декретов, постановлений, инструкций, циркуляров и пр. – М.: Право и жизнь, 1925. – С. 7-8.
18. Постановление Совета Народных Комиссаров об отмене, приостановке и пересмотре некоторых постановлений о мелкой и кустарной промышленности и кустарной сельскохозяйственной кооперации // Законы о кустарях и артелях. Сборник декретов, постановлений, инструкций, циркуляров и пр. – М.: Право и жизнь, 1925. – С. 10-11.
19. Трифонов И.Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР / И.Я. Трифонов. – М.: Политиздат, 1975. – 406 с.
20. Трифонов И.Я. Очерки истории классовой борьбы в СССР в годы НЭПа (1921-1937) / И.Я. Трифонов. – М.: Госполитиздат, 1960. – 279 с.
21. Шапиро Д. Кустарная промышленность и народное хозяйство СССР / Д. Шапиро. – М.-Л.: Госиздат, 1928. – 184 с.

Рецензенти: Котляр Ю.В., д.і.н., професор, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили;
Сінкевич Є.Г., к.і.н., доцент, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили.

© Малишев О.В., 2010

Стаття надійшла до редакції 14.11.2009 р.

УКРАЇНЬСЬКА ПОШТА В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ ЄЛИЗАВЕТИ ПЕТРІВНИ (1741-1761 рр.)

У статті розглянуто розвиток української пошти в період правління Єлизавети Петрівни. Досліджено питання влаштування нових поштових установ і трактів на території України. Особлива увага приділена імператорському указу 1755 р. щодо врегулювання поштової служби.

Ключові слова: пошта, поштові тракты, поштові установи, швидка гоньба, ямщики.

В статье рассмотрено развитие украинской почты в период правления Елизаветы Петровны. Исследованы вопросы устройства новых почтовых учреждений и трактов на территории Украины. Особенное внимание уделено императорскому указу 1755 г. по урегулированию почтовой службы.

Ключевые слова: почта, почтовые тракты, почтовые учреждения, скорая гоньба, ямщики.

The development of Ukrainian post during Elisabeth Petrovna reign period is examined in the article. The organisation questions of new postal establishments and roads on territory of Ukraine were researched. The heed is paid to the Emperor's decree of 1755 concerning the postal service settlement.

Key words: post, post road, postal establishments, dash, coachman.

Пошта є одним із головних показників торгово-економічного та культурного життя населення. Особливого значення вона набувала також у військові часи, відаючи пересиланням указів головнокомандуючих армій, листуванням військових службовців між собою та ін.

Історія розвитку поштових установ України почалася в середині XVII ст. і багата цікавими фактами і подіями, що заслуговують уваги сучасників. Стрімкого розвитку державні поштові установи отримали у період правління російського імператора Петра I, за якого була вперше створена польова пошта. В часи правління імператриці Анни Іоанівни пошта на території України не припиняла своєї діяльності і слугувала, в першу чергу, для потреб армії і для зв'язку з Гетьманщиною. Подальшого утримання і становлення пошта набула в період правління доньки Петра I імператриці Єлизавети Петрівни (1741-1761 рр.). Займаючись, у першу чергу, своїм особистим життям і блискучим життям царського двору, вона розуміла роль поштових установ для внутрішнього та міжнародного життя Росії. Значну роль вона приділяла питанням розвитку «пошти в Малоросії».

Питаннями розвитку та діяльності поштового зв'язку Російської імперії ретельно займалися дореволюційні дослідники О. Бжозовський [2], І. Козловський [5], Г. Максимович [6], М. Соколов [17], Н. Стороженко

[19], Д. Толстой [20], І. Хрущов [21] та ін. Але в своїх роботах автори, розглядаючи утворення, вдосконалення та розвиток поштової структури Російської імперії, не надавали належного висвітлення діяльності української пошти. Питання поштового розвитку України в період правління Єлизавети Петрівни не отримали належного висвітлення і в працях сучасних дослідників [1; 3; 8]. Саме цю прогалину намагається заповнити автор статті.

Початок урядових поштових установ у Росії та Україні було покладено Петром I: ним були влаштовані перші поштамти і поштові контори, утворене поштове управління з генерал-поштдиректором на чолі, якому були підлеглі поштові і ямські установи. У 1727 р. завідування поштами перейшло у підлеглість канцлерів [35, с. 233]. Нащадки Петра I по відношенню до пошт слідували більшою частиною по стезі, ним вказаній. Головна діяльність була направлена на повсюдне влаштування пошт. Декілька разів було підтверджено про влаштування правильних пошт від Москви через Калугу, Севськ і Глухів до Києва та інших малоросійських міст [2, с. 25].

При імператриці Анні Іоанівні були влаштовані пошти в Україні і прокладені поштові тракты до Криму, Азова і Києва [20, с. 223]. Закріплення окраїн складало одну із самих значних рис урядової діяльності в часи правління Анни Іоанівни. Україна, Оренбурзький

край, пониззя Дону були закріплені за Росією. Визнання гетьманства непотрібним, після смерті гетьмана Данила Апостола, зв'язувало центральний уряд з окраїнами, і цей зв'язок сам собою не міг існувати без влаштування поштових відносин [21, с. 64]. Головне управління над поштами, яке було розділено між Посольським і Ямським наказами, в 1722 р. було зосереджено у Генеральному поштамті, у підлеглих якого знаходився влаштований в 1717 р. поштамт у Санкт-Петербурзі та існуюча в Москві ще з 1711 р. Поштавова експедиція. Але в 1727 р. головне управління пошт знову поділилося між Колегією іноземних справ і Ямським наказом. В 1758 р. воно поступило у підлеглисть до першої, і знову розпалося між цими двома установами [20, с. 224]. Це викликало серйозні незручності, які відбувалися поряд з урядовими поштами інших поштових установ, що були підлеглими Ямській канцелярії. Така подвійність у справах припинилася лише із скасуванням у 1772 р. Ямського відомства [35, с. 233].

В самій Україні пошта існувала ще за часів Богдана Хмельницького, але вона слугувала виключно для потреб Московської і місцевої адміністрації, а не для загального користування і утримувалася за рахунок населення [6, с. 67]. О. Шафонський в «Топографическом описании Черниговского наместничества» так описував українську пошту тих часів: «*До прибуття в Малоросію П.О. Румянцева, крім Києва до Москви, ніде не було ніякої пошти. Для доставки із Петербурга і Москви в Київ, а по тій же дорозі в Глухів і Царград, листів, ходила пошта з нарочними козаками, для яких при Київській губернській канцелярії утримувалася рейтарська команда; внутрішнього листування для урядовців і приватних людей не було. Казенні листи відправлялися з нарочними козаками, які для того при генеральній, полкових і сотенних канцеляріях, під іменем стойчиків, з кінями утримувалися*» [34, с. 161].

Таким чином, в Україні залишилася тільки пошта по Київському тракту, але і цією поштою, як писав П.О. Румянец Катерині II в доповідній записці від 18 травня 1765 р.: «*Старшини одни только пользоваться могли, а общество никакого способа не имели*» [11, арк. 20-20зв.].

В часи правління Анни Іоанівни уряд піклувався переважно про організацію пошт в таких місцях, де він вів війну. Не дивлячись на влаштування в Україні ординарної пошти та пошти для потреб населення, встановлення прогонних грошей та ін., в означених установах не було визначеної системи. Українська пошта в період правління Анни Іоанівни мала дві особливості: по-перше, поштова повинність довго не переводилася на гроші, оскільки потрібна була сама натуральна повинність, а не її грошовий еквівалент; по-друге, українська пошта даного періоду мала строго офіційний характер.

Із закінченням російсько-турецької війни (1735-1739) уряд Єлизавети Петрівни намагався «облегчить малороссийский народ от разных повинностей». У серпні 1742 р. вийшов указ, який, із поваги до «претерпенным в турецкую войну убыткам», забороняв без спеціальних подорожніх листів брати у селян безкоштовно підводи [9]; рівно на половину скоро-

чувалася кількість коней на кожному поштовому стані (до шести) [16, с. 69]. Указом наголошувалося, щоб «будь-якого чину проїжджаючі люди ніякої кривди нікому не чинили» [21, с. 73].

Разом з тим уряд запропонував за зроблений у майбутньому грошовий внесок організувати полкову пошту: «*Якщо ж для регулярних полків, які стоять в Малій Росії, потрібно поштове спілкування, то самі полки повинні утримувати цю свою пошту наймом або драгунськими кінями, але аж ніяк козацьких і обивательських коней для цього не вимагати*» [21, с. 73]. Але дана пошта влаштовувалася заради державних потреб, а для місцевого начальства, наприклад, для проїзду гетьмана, залишалися підводи. Насправді, дані укази не виконувалися [7, с. 36]. Більше того, з початком 40-х років XVIII ст. число коней на кожному поштовому стані збільшилося до 24, зроста й ціна на утримання кожного коня (до 25 руб). У Київському полку в цей час на чотирьох поштових станціях – Козелецькій, Семипольській, Козарській, Чемерській – перебувало 106 коней. На їх утримання потрібно було 2 650 рублів [33]. Судячи з листа І. Бібікова Київському архієпископу 1742 р., поштові кошти збирались з великими труднощами [32]. В 1761 р. підскарбій Гудович надав Сенату звіт про стягування різними чинами підвод та коней без надання подорожніх і виплати прогонів [15, с. 159].

Тому, заснування і цієї пошти не цілком задовольняло місцеве населення. Одним з перших кроків, що мали полегшити становище населення Лівобережної України, про що клопотав Кирило Розумовський, за правління Єлизавети Петрівни була відміна пошти. 21 травня 1742 р. Сенат на прохання генерал-прокурора постановив: «*пошти, засновані (на українських землях – І.М.) під час Турецької війни, зняти, а утримувати лише одну – від Глухова до Київського тракту*» [18, с. 620]. В 1755-1760 рр. онук гетьмана Івана Мазепи Григорій Карпович Долинський був «директором пошт, влаштованих за контрактом від Глухова до Києва» [1, с. 5].

Таким чином, в Гетьманщині залишилася пошта лише по Київському тракту, що з'єднувала Київ «з Петербургом, Москвою, Глуховом і Царгородом» [16, с. 69]. Для цієї пошти при Київській губернській канцелярії утримувалася «особлива команда, що називалася рейтарською» [34, с. 161]. Петро Румянец писав Катерині II у своїй доповіді від 18 травня 1765 р., що «старшини одні лише нею користуватися могли». А в офіційному листуванні часто доводилося користуватися нарочними кур'єрами. Даний спосіб зв'язку, крім того, що був нерегулярним, обходився досить дорого. За підрахунками поштового директора Якова Скоропадського, для пересилки лише одних державних пакетів нарочними «*за один рік належало отримати (зі скарбу малоросійського – І.М.) більше 6 тис. рублів*» [6, с. 68].

На середину XVIII ст. утримання станцій фактично перетворилося на «загальнонародну» повинність. Причому її виконання «натурою» все частіше замінювалося на грошовий «еквівалент». Так, «відомість» 1742 р. Лубенського полку зафіксувала, що мешканці так званих вільних військових маєтностей, «обрета-

ючієся под ведомством сотенных того полку ратуши, отбывают общенародные повинности по силе высокомонарших указов налагаемые на них, а именно: дачу на консистентов и компанейцов, в главную полевую аптеку, состоящую в Лубнах, выстачением дров в оную ж аптеку исправляют, да на чиновники и служители полковые и сотенные, и на почту, содержуемую в Нежинском полку денежно...» [4, с. 170]. Рангові посполиті Київського полку забезпечували станційних коней фуражем [22].

Не поминуло це й козацтво. Так, сотники та сотенна старшина Чернігівського полку скаржилися на ім'я Єлизавети Петрівни 1744 р., що тамтешні власники маєтків змушують підпомічників виконувати всілякі «мужніє тягости», «роботи», «дачі на почти денег», підводи тощо. Причому підводи, коней і фураж ті брали «гвалтом», тобто – силоміць [4, с. 170].

З огляду на це, в 1746 р. був виданий наказ Генеральної військової канцелярії про впорядкування видання поштових коней і оплати подорожніх [24]. Також вимагалось надавати поштовим доглядачам підводи і коней кур'ерам за подорожніми, виданими київським генерал-губернатором [25]. Інколи робився виняток, і козаків на вищому рівні звільняли від всіх повинностей, «служб» на кілька років, якщо ті тільки-но переселилися в Гетьманщину «из полских мест» (малася на увазі Правобережна Україна в складі Речі Посполитої) [23].

Крім влаштування полкової пошти, до років правління Єлизавети Петрівни відноситься заснування так званої «фруктової пошти». 20 липня 1744 р. був виданий імператорський указ про влаштування особливої пошти через козацькі містечка і Слобідські малоросійські полки для перевезення із Астрахані до царського двору фруктів. Указом на даному поштовому тракті на кожному стані слід було поставити по шість підвод з людьми і по одному солдату. До указу додавався розклад поштових станів.

Друга «фруктова пошта» була прокладена від Константинополя до Києва – на Острогжськ, Богодухів, Ахтирку, Гадяч, Лохвицин, Прилуки, Єдлунівку і Бровари [21, с. 73]. Такі пошти працювали регулярно впродовж всього правління Єлизавети Петрівни.

Для врегулювання поштових відносин і безперервного перевезення кореспонденції і проїжджаючих, імператриця велику увагу приділяла оплаті прогонних грошей в Україні. 26 червня 1749 р. був виданий указ, за яким в Україні по київському тракту, де були влаштовані пошти, крім кур'ерів, які відсилалися з Москви або Києва, нікому іншому поштових коней і підвод безкоштовно не давали, навіть кур'ери мали сплачувати за поштові підводи прогонні гроші. В указі наголошувалося, щоб ніхто з проїжджаючих поштовим людям кривди не чинив і лишніх підвод не вимагав. За визначенням військової генеральної канцелярії на кожній поштовій станції мали утримувати по шість поштових коней [14, арк. 693].

В 1752 р. була встановлена загальна поштова такса «по одному грошу з золотника» за пересилання листів по всім поштовим трактам, а саме: по Астраханському, Сибірському, Белгородському, Київському і Смоленському [21, с. 75].

В цьому ж році був відновлений поштовий тракт від Москви до Києва, на якому поштові стани існували у Глухові, Королевці, Батурині, Борзні, Козельці і Києві [12, арк. 122-122зв.]. Весь тракт становив 852 версти [21, с. 76].

Але не дивлячись на повсюдне влаштування поштових станів в Україні, за часи правління Єлизавети Петрівни, пошта часто губилася або приходила з великим запізненням. Про це говорять архівні документи. Так, у квітні 1752 р., був надісланий рапорт із ландміліцейського управління на ім'я Кирила Григоровича Розумовського про знайдення втраченого важливого пакету з полковими звітами, відправленого в Гадяцький полк із полтавської поштової установи 25 березня, який був прийнятий полковою старшиною не в Гадячі, а в Глухові 5 квітня, після чого був відправлений до місця призначення. Таким чином, пакет був доставлений з великим запізненням і не був позначений в поштовій книзі. Слідство виявило, що пакет був відправлений із Полтави Андрієм Драгобом, далі він опинився в Глухові, пройшов через Українську лінію, Белгородський полк і ніде не позначався. Пакет шукали, пропонуючи винагороду. Утримувач бєлевської пошти зізнався, що на наступний день 26 березня він отримав три пакети й передав їх драгуну бєлевського полку Євдокиму Онуфрієву, про що знову ж таки не записав у поштову книгу. В результаті, пакети були переплутані і доставлені до місця призначення з великим запізненням. Винні, які були виявлені ландміліцією, були взяті під охорону і покарані особисто К. Розумовським [10, арк. 1-4]. Такі випадки через недбалість поштарів були непоодинокими, але уряд боровся з цим різного роду покараннями: биттям батогами або ж сплачуванням штрафів.

В 1753 р. утримання пошти було знято з населення, – воно тільки вносило потрібні суми до Генеральної скарбової канцелярії, яка вже від себе проводила всілякі витрати на утримання пошт [15, с. 158]. Збором надходжень керував генеральний підскарбій Я. Маркович [4, с. 170]. Тоді ж Київська губернська канцелярія видала наказ «Про утримання в справності мостів і шляхів на тракті від Москви до Києва». Значна відповідальність у цій справі була покладена на Київський магістрат [26]. Саме він керував у 1753-1760 рр. будівництвом і ремонтом мостів через Дніпро, гребель, шляхів і перевозів навколо міста. Залучались до цього і місцеві монастирські піддані. Одночасно ремонтувалися шляхи в Києві [27; 28; 30; 31]. Від сплати прогонних, які до 1770 р. сильно зросли (до 3 руб за версту), ніхто не звільнявся. Хоча, траплялося, для знатних подорожуючих, особливо із високопоставлених російських чиновників, робилися винятки із загального правила. Отже, поштова повинність, яка почалася в якості повинності і до того ж натуральної, потроху перейшла у регалію, але в регалію не Генерального скарбу, а російської скарбниці, що трапилося вже після падіння гетьманату [15, с. 162].

До років правління Єлизавети Петрівни належить важливий Указ про справи Ямської канцелярії, прийнятий 13 листопада 1755 р. [13, арк. 1-53]. Указ містив 73 пункти, які стосувалися всіх поштових

трактів у губерніях, провінціях і містах Російської імперії і Україні, зокрема. За указом, на всіх поштових станціях у губерніях, провінціях і містах, ямські утримувачі і поштарі мали тримати наготові ямських коней для губернаторів і воєвод (п. 1). Ямським утримувачам і ямщикам, замість жалування, вста-

новлювалися прогонні гроші (п. 2). Поштові підводи мали видавати тільки за подорожніми і платити за них прогонні гроші (п. 3).

Новим у поштової службі, згідно з указом, було визначення рангів чинів, за якими належало видавати визначену кількість ямських підвод (п. 4) (див. табл. 1).

Таблиця 1

Реєстр про те, по скільки видавати ямських підвод нижче визначеним чинам (згідно з рангами)¹

№ з/п	Звання рангів	К-сть підвод	№ з/п	Звання рангів	К-ть підвод
1	Генерал-фельдмаршалу Генерал-адміралу Державному канцлеру	По 20	6	Полковникам Колезьким радникам Обер-секретарям у Сенаті Іншим чинам у ранзі полковника	По 5
2	Архієреям при Синоді Сенаторам Генералам Тасмним дійсним радникам Обер-маршалу Іншим чинам у ранзі генерала	По 15	7	Підполковникам Надвірним радникам Обер-секретарям у колегіях Майорам Секретарям у Сенаті Обер-комісарам Колезькому асесору Іншим чинам у рангах полковника і майора	По 4
3	Генерал-лейтенантам Віце-адміралам Тасмним радникам маршала Іншим чинам у ранзі генерал-лейтенанта	По 12	8	Капітанам Протоколістам у Сенаті Титулярним радникам Колезьким секретарям Іншим чинам у рангах капітана і капітан-поручика	По 3
4	Генерал-майору Колезьким президентам Статським дійсним радникам Дійсним камергерам Іншим чинам у ранзі генерал-майора	По 10	9	Поручикам Підпоручикам Іншим чинам у ранзі поручика	По 2
5	Бригадирам Капітанам Командирам Віце-президентам колегії Статським радникам Іншим чинам у ранзі бригадира	По 7	10	Прапорщикам Канцеляристам Іншим чинам в таких рангах і без них Двом драгунам Чотирьом солдатам	По 1

Отже, згідно з пунктом 4 Указу, для службових справ безкоштовно ямські підводи мали видаватися всім чинам, хто перебував у губернаторському і військовому ранзі. Інші проїжджаючі на ямських і поштових підводах за подорожніми листами у державних справах, мали сплачувати ямщикам однакові прогонні гроші (ст. 73). Крім підвод і коней, на населення покладалася повинність надавати для поштової служби з кожної виті² по 3 коня у весняно-літній період і по 15 коней – в осінньо-зимовий. Це, звісно, великим тягарем лягало на плечі населення.

Підводи мали відправляти без затримок (п. 5). Якщо губернаторські або військові службовці вимагали підводи для власних потреб, а не у службових справах, то вони мали сплачувати подвійні прогони (п. 6). Службовці, які відсилалися для огляду ямських станцій, мали брати по дві підводи безкоштовно (п. 7). Службовці колегії і канцелярії, які відсилалися для оголошення указів, могли брати безкоштовно по три підводи (п. 8). Іноземні особи не мали права користуватися ямськими і поштовими підводами без імператорського указу і підписаної Сенатом подорожньої (п. 9).

На всіх листах, які пересилалися, мала стояти державна печатка (п. 10). Цим пунктом був визначений

також день тижня, коли пошта мала пересилатися із Ямської канцелярії по київському тракту. Так, пошта із Москви до Києва пересилалася через Калугу в понеділок [13, арк. 44]. В містах, де були влаштовані ями, але не були влаштовані поштові двори, пакети пересилалися з нарочними кур'єрами (п. 11). Поштові контори могли приймати партикулярні (приватні) листи і посилки, крім цінних з оплатою вагових грошей (п. 12).

До згаданого пункту додавався табель пересилань партикулярних листів, посилок, за які стягувалися вагові гроші по київському тракту із Москви через Калугу до Києва із вказівкою поверстової оплати. Так, весь шлях із Москви до Києва складав 852 версти, за які стягувалося 5½ коп. за кожний партикулярний лист або посилку, а саме: від Москви до Калуги за 180 верст стягувалася 1 коп.; від Калуги до Лихвина за 30 верст – ¼ коп.; від Лихвина до Белева за 40 верст – ¼ коп.; від Белева до Болхова за 40 верст – ¼ коп.; від Болхова до Карачева за 70 верст – ½ коп.; від Карачева до Севська за 120 верст – ¾ коп.; від Севська до Глухова за 70 верст – ½ коп.; від Глухова до Королевця за 39 верст – ¼ коп.; від Королевця до Батурина за 44 версти – ¼ коп.; від Батурина до Борзни за 33 версти – ¼ коп.; від Борзни до Ніжина за 48 верст – ¼ коп.; від Ніжина до

¹ Складено за: РДАДА (Москва), ф. 342, оп. 1, спр. 83, арк. 41-43.

² Вить – територіальна одиниця, до якої входило 7 дворів, а в кожному дворі нараховувалося по 4 мешканця. Таким чином, на одну вить рахували 28 чоловік.

Козельця за 66 верст – ½ коп.; від Козельця до Києва за 72 версти – ½ коп. [13, арк. 50-51зв.]. На партикулярні листи також ставилася державна печатка (п. 13). Вагові гроші збиралися у Ямській канцелярії і у всіх поштових місцях (п. 14). Зібрані гроші відсилалися в Ямську канцелярію (п. 15). В кінці кожного року в Ямську канцелярію із всіх поштових місць надсилався річний звіт про збір грошей (п. 16).

Листи і пакети, які приходили на ім'я уряду, відсилалися з нарочними кур'єрами (п. 17). Пакети і посилки оберталися у полотно (п. 18). На всіх поштових станціях наказувалося утримувати коней для посилок оголошень указів і нарочних кур'єрів із Сенату, Колегії або канцелярії. Для цього на кожному поштовому стані київського тракту, який проходив через Калугу, мали утримувати по 6 коней (п. 19) [13, арк. 53].

В селах, де мали утримуватися поштові станції, корм для коней мали продавати по дійсним, а не підвищеним цінам (п. 20).

Укази та інші листи з реєстрами і номерами, які пересилалися в пакетах на всіх влаштованих поштах, мали перевозитися поштарями без будь-яких затримок і витрат у встановленні години у зимовий час по 10 верст, у літній – по 8, у осінньо-весняний – по 6 (п. 21).

Наступним пунктом поштовим провідникам суворо наказувалося доглядати, щоб за подорожніми листами їхали саме ті особи, які були в них указані (п. 22). Проїжджаючі особи на ямських і поштових підводах мали поводитися пристойно і ніяких кривд ямщикам не чинити (пп. 23, 25). Провідники мали охороняти ямщиків і багаж пасажирів, за будь-яку провину вони наказувалися батогами (п. 24). Проїжджаючим і поштарям заборонялося ганяти ямських коней без потреби (п. 26). На поштових станціях ямщики мали міняти коней (п. 27). Якщо пасажир на ямських або поштових підводах їхав не по встановленій головній дорозі, а по іншій, за проїхані версти він мав сплачувати у чотири рази дорожче (п. 28). Пасажири не мали права для свого задоволення примушувати ямщиків до довгої їзди та зупинок і брати лишні підводи (п. 29). За втрату пошти, відповідальність ніс поштар (п. 30). У військовий час, речі, які відсилалися із полків, мали відсилати завчасно на найманих підводах (п. 31). На ямські і поштові посади не дозволялося наймати малолітніх дітей (п. 32). Проїжджаючі особи не мали права тримати ямські підводи більше встановленого часу, а за додатковий час у Москві брали по 20 коп. за коня, в інших містах – по 10 коп. (п. 33).

Пункти 34-70 стосувалися організації ямських слобод у Росії, правила влаштування і утримання яких були такими самими, як і в інших місцях.

Наступні пункти Указу стосувалися розшуку біглих ямщиків і їхньої поведінки під час служби. Так, біглих ямщиків мали розшукати, відслати спочатку в Ямську канцелярію для допиту і покарання батогами, а потім відправити на їхнє попереднє місце проживання. Якщо біглому ямщику не знаходили, то на його місце обирали достойного і давали йому для побудови двору, на покупку

коней та інші витрати 200 руб. (ст. 71). Якщо ямщик з'являвся на службу у нетверезому стані, і до того ж грав у карти, він, за ст. 72 Указу, мав бути покараний. На перший і другий раз його карали батогами на поштовому дворі, а в третій і четвертий – при всенародних зборах [13, арк. 1-53].

Отже, розглянутий Указ налагоджував організацію ямської і поштової служби, встановлював однакову плату прогонними грошима для всіх чинів, вимагав населення поставляти коней і підводи для ямської і поштової їзди, встановлював реєстр чиновників, які могли користуватися ямськими послугами у державних справах безкоштовно, а також регламентував правильну роботу поштових станів і розклад поштових днів. Увага приділялася також поведінці поштових службовців і проїжджаючих, яка мала бути бездоганною. Але даний Указ виконувався недосконало, про що ми знаходимо підтвердження в джерелах.

Так, 1 грудня 1756 р. був виданий наказ із Генеральної військової канцелярії про прискорення пересилання пошти [29]. 13 грудня 1759 р. був заслуханий у Сенаті імператорський указ, в якому говорилося, що *«багато людей їздять до новоявленого чудотворця Дмитрія у Ростов і Ахтирку, в проїзді вони чинять обивателям образи і беруть безкоштовно підводи, від чого ямщики і селяни розоряються»* [21, с. 79]. Даним Указом знову заборонялося чинити ямщикам кривду і брати безкоштовно підводи. В цьому ж році К. Розумовський скаржився у Сенат, що кур'єри, які відсилалися за поштою, не дивлячись на те, що це багатьма указами заборонено, возили з собою поклажу, *«і так іноді багато накладають, що самому сидіти немає де, а ямщику наказує прив'язувати себе мотузкою до візка. У проїжджаючого із Києва Василя Нелякаєва було два пакунки горіхів і третій з різними речами, та пляшка з якимось питтям»*. Гетьман висловив думку, що ямщики *«такі посилки беруть від монастирів та іншого звання людей за довільну для себе винагороду, а поштових коней приводять тим в крайню худобу і несвоєчасне падіння»* [21, с. 80].

Такі випадки призвели до того, що 22 січня 1759 р. Єлизавета Петрівна видала наступний указ, яким встановлювалися прогонні гроші *«з золотника на сто верст»*. Ямська канцелярія мала приймати звіти про перевезення партикулярних листів, оплату прогонних грошей, які записувалися у прибуткову книгу. Новим і важливим в указі було встановлення оплати ямщикам та всім іншим ямським і поштовим службовцям грошима із фондів державної скарбниці [14, арк. 512-514].

Отже, в період правління Єлизавети Петрівни ми бачимо намагання уряду врегулювати ямську і поштову службу, яка відповідала, в першу чергу, потребам уряду і носила офіційний характер. Незважаючи на суворі заходи щодо влаштування поштових станів, населення, через свою відсталість і неписьменність, користі від цього не бачило і нерідко чинило опір прокладанню трактів. Прокладання маршрутів було б благом для жителів за умов урядових витрат на цю справу, клопотів про неї. Якщо ж вони знали, що їх будуть зганяти на роботи,

обкладати поборами, вони вдавалися до всіляких хитрощів, аби позбавитися від цих труднощів та перекласти їх на плечі інших.

Штатів в поштовому відомстві ще не існувало: чиновники і службовці призначалися в поштові установи за потребою. Так як загальна кількість поштових установ в кінці першої половини XVIII ст. не перевищувала 20, то прийомом і видачею кореспонденції в багатьох містах завідували магістрати, ратуші, губернські канцелярії, довірені від місцевого

провінційного начальства особи і ямські керівники. Важливим нововведенням Єлизавети Петрівни було встановлення оплати ямським і поштовим службовцям грошима із фондів державної скарбниці. Встановлення прогонної оплати за ямські й поштові підводи і наполеглива вимога звітувати про стягування грошей у Ямську канцелярію, призвела в майбутньому до поповнення державної скарбниці.

Подальше врегулювання поштової служби належить вже до періоду правління Катерини II.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бизина В.Г. Из истории украинской почты (к 225-летию Киевского почтамта). – К.: [Б.в.], 2000. – 91 с.
2. Бржозовский О. Историческое развитие постановлений русского законодательства по почтовой части. – Казань: Изд. книгопродавца Ивана Дубровина, 1855. – 68 с.
3. Вигилев А.Н. История отечественной почты. – 2 изд. – М.: Радио и связь, 1990. – 312 с.
4. Гуржій О. Пошта гетьманщини в другій половині XVII-XVIII ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 6. – К.: Інститут історії України НАН, 2002. – С. 167-181.
5. Козловский И.П. Первые почты и первые почтмейстеры в Московском государстве. Опыт исследования некоторых вопросов из истории русской культуры во 2-й половине XVII века. – Т. I. – Варшава, 1913. – 536 с.
6. Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. – Т. I. – Нежин: Типо-Литография насл. В.К. Меленевского, 1913. – 400 с.
7. Мордвинцев В.М. Государственные налоги и повинности монастырских крестьян Левобережной Украины в XVIII веке. – К., 1998. – 184 с.
8. Мухін В., Мороз В., Дюков П., Иванов В., Юрій В. Від гінця до Інтернету. Нариси з історії української пошти. – К.: [Б.в.], 2002. – 327 с.
9. Полное собрание законов Российской империи: Собрание 1-е. – СПб., 1830. – Т. XI. – № 8600.
10. Російський державний архів давніх актів м. Москви (далі – РДАДА), ф. 13, оп. 1, спр. 49.
11. РДАДА (Москва), ф. 13, оп. 1, спр. 93.
12. РДАДА (Москва), ф. 342, оп. 1, спр. 49.
13. РДАДА (Москва), ф. 342, оп. 1, спр. 83.
14. РДАДА (Москва), ф. 342, оп. 1, спр. 172.
15. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельщины до мировой войны. – Т. IV. – Состав и управление государственным хозяйством гетманщины XVII-XVIII вв. – Харьков: Государственное издательство Украины, 1925. – 329 с.
16. Слизькоух А. Заходи малоросійського генерал-губернатора П.О. Румянцева по реформуванню поштового зв'язку в Україні // Український історичний збірник. – Вип. 11. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 66-79.
17. Соколов Н.И. Неопубликованные записки и исследования по истории русской почты, хранящиеся в правительственных архивах и библиотеках // Почтово-телеграфный журнал. – 1901. – № 10. – С. 911-936; № 11. – С. 1005-1021.
18. Соловьев С.М. История России. – Кн. V. – М., 1965.
19. Стороженко Н.В. Реформы в Малороссии при гр. Румянцеве // Киевская старина. – 1891. – Т. 34. – С. 455-465.
20. Толстой Д.А. История финансовых учреждений России со времени основания государства до кончины императрицы Екатерины II. – СПб.: В Типографии Константина Жернакова, 1848. – 258 с.
21. Хрущов И.П. Очерк ямских и почтовых учреждений от древних времен до царствования Екатерины II. – СПб.: Изд. А.С. Суворина, 1884. – 87 с.
22. Центральний державний історичний архів України м. Києва (далі – ЦДІАК України), ф. 51, оп. 1, спр. 518. – Арк. 1.
23. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 1, спр. 732. – Арк. 1-1зв.
24. ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 1370. – Арк. 1-2.
25. ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 1484. – Арк. 1-3.
26. ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 2257. – Арк. 1-2.
27. ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 2261. – Арк. 1-4.
28. ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 2751. – Арк. 1-2.
29. ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 2798. – Арк. 1-2.
30. ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 3385. – Арк. 1.
31. ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 3386. – Арк. 1-2.
32. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1, спр. 702. – Арк. 4-5.
33. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1, спр. 1325. – Арк. 32зв.
34. Шафонский А.Ф. Топографическое описание Черниговского наместничества. – К., 1951. – 161 с.
35. Шедлинг М. Очерки по истории мировой почты. – Ч. 2. – Русская почта с древних времён до начала XIX века. – М.: Библиотека журнала «Жизнь и техника связи», 1926. – 255 с.

Рецензенти: Котляр Ю.В., д.і.н., професор, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили;
Сінкевич Є.Г., к.і.н., доцент, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили.

© Міронова І.С., 2010

Стаття надійшла до редакції 06.01.2010 р.

УКРАЇНСЬКЕ СХОДОЗНАВСТВО: «ДРУГОРЯДНА РОЛЬ» В УМОВАХ ЗАГАЛЬНОЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ВИМІРУ

У статті вперше в українській історичній науці здійснено цілісний аналіз вивчення історії Сходу сучасними дослідниками України.

Ключові слова: Україна, Азія, зовнішньополітична стратегія, міжнародна система, багатосторонні безпекові механізми, Китай, політичні проблеми.

В статье впервые в украинской исторической науке осуществлен целостный анализ изучения истории Востока современными исследователями Украины.

Ключевые слова: Украина, Азия, внешнеполитическая стратегия, международная система, многосторонние механизмы безопасности, Китай, политические проблемы.

The article is the first attempt in Ukrainian historical studies to make comprehensive analysis of Asian History studies by modern Ukrainian scholars.

Key words: Ukraine, Asia, foreign-policy strategy, international system, multilateral security mechanisms, China, political problems.

Після розпаду СРСР та проголошення незалежності України більшість вітчизняних істориків, враховуючи скасування колишніх заборон і обмежень та її довготривалу занедбаність, віддала перевагу дослідженню національної історії, що є цілком зрозумілим та виправданим. Всесвітня історія, в тому числі й історія Сходу, фактично, опинилась у позиції другорядній. Зауважу, що незалежно від стратегії зовнішньополітичного вектора, потреби будь-якої держави, її міжнародні позиції не можливі без ґрунтовної, об'єктивної, наукової інформації з історії, культури, економіки країн міжнародної спільноти, в першу чергу, сусідніх та найвпливовіших держав світу («Велика вісімка»). Без цього чинника буде нездійсненним подальший нормальний розвиток міждержавних відносин. Про історичні, дипломатичні, політичні, економічні, культурні та інші зв'язки України зі Сходом немає необхідності особливо підкреслювати. Впродовж століть вони формувалися, розвивалися, трансформувалися, прилаштовувалися, вдосконалювалися та привертати всебічну увагу з боку українських науковців. Нагадаю, що країни Сходу сьогодні нараховують 47 країн [1, с. 96-181], до числа яких входять такі могутні та впливові, як Китай, Японія, Індія, Корея, Іран, Пакистан, Монголія, Сирія, Афганістан, Сінгапур, Туреччина...

Зрозуміло, що пріоритетним напрямом стратегії зовнішньої політики України (хоча, за великим рахунком, її чітка схема до сьогодні відсутня) є Європа. Коли приймали рішення щодо організації перших торговельно-економічних місій України за кордоном, уряд визначив 27 країн. Це були **тільки**

європейські країни [2, с. 35]. Але більш потенційно можливі ринки збуту для українських промислових, сільськогосподарських та інших товарів, крім вимогливої, «балуваної» Європи є, насамперед, Азія.

Візьміть тільки один напрям українського сходознавства – китайський. Серед сучасних українських сінологів суттєво виділяються дослідження Л.О. Лещенка, С.О. Шергіна, В.А. Манжолі, М.М. Білоусова, Л.Ф. Гайдукова, Б.М. Гончара, М.А. Тарана, С.В. Проня, О.В. Шевчука, Є.В. Марцуна [3].

Торкнемося для прикладу, хоч фрагментарно, китайського вектора зовнішньої політики України. Взаємовідносини України та Китайської Народної Республіки мають глибокі й міцні історичні традиції, які охоплюють багатовекторні сфери політики, економіки, культури. Щодо історії українсько-китайського співробітництва, то, враховуючи наявність хоча й скупих письмових свідчень та археологічних матеріальних пам'яток епохи Київської Русі до монгольського періоду, можна констатувати про зародження контактів саме в цей період України-Русі з Китаєм, суттєву роль в яких відіграв славнозвісний Великий Шовковий шлях [4, с. 17-18] з міста Чанань – столиці Західної Хань через Памір, Центральну та Західну Азію до Східного Середземномор'я. У добу середньовіччя з Китаю юанського періоду (1271-1368) [5, с. 23-25] до Києва, а також Галича та Володимиря у складі Галицько-Волинського князівства почали надходити відомості про «піднебесну імперію», зумовивши початок різноманітних обмінів між двома народами. Існують здогадки, що доставлені до Київської Русі «хіновські

стріли», ймовірно, мали китайське походження. Трохи пізніше в українській мові з'являється назва «китайка» (шовкова червона хустина), китайське коріння якої не викликає сумніву [6]. Історія розвитку українсько-китайських контактів багата набутками – це й войовничі подвиги козака Никифора Чернігівського; і діяльність у 1688-1692 рр. українського гетьмана Дем'яна Многогрішного; й духовна місія в Пекіні вихованця Києво-Могилянської академії архимандрита Іларіона (Лежайського) – 1667-1717 рр. [7, с. 78-85]. У другій половині XVIII – на початку XIX ст. відносини України з Китаєм слабшають через скасування української самостійності. Початок XX ст. характеризується значними зрушеннями в китайсько-українських відносинах, на які вплинули не тільки геополітичні, але й культурно-ідеологічні фактори. Необхідно, перш за все, згадати масові переселення українців до Маньчжурії після поразки у визвольній боротьбі на території Зеленого Клину 1918-1919 рр. та утворення на цих землях українських етнічних поселень з центром у Харбіні [8, с. 81]. Китай, фактично, був майже єдиною країною в Азії, де українські емігранти заснували власні етнічні поселення. Можна з упевненістю сказати, що розвиток українсько-китайських відносин впродовж XIX-XX ст. був міцно пов'язаний з діяльністю вихідців з України на Далекому Сході [9, с. 94-95]. В той же час, на початку XX ст. в Україні помітно зростає інтерес до вивчення історії, економіки, політики, культури Китаю, китайської мови. Це пояснюється потребою подальшого розвитку всебічних відносин, насамперед, торговельно-економічних і культурних, з великою східною країною та її працюючим народом. У 30-ті роки XX ст. світ постав перед загрозою фашизму. На Далекому Сході вогнище війни спалахнуло разом з агресією Японії проти Китаю, коли у вересні 1931 р. Квантунська армія окупувала Маньчжурію та було проголошено про створення держави Маньчжоу-го [10, с. 518]. 7 липня 1937 р., використавши інцидент у районі Лугоуцзя, японська армія розпочала війну щодо захвату всього Китаю. Заблокований з моря Китай, враховуючи проголошену західними країнами політику «невтручання», фактично опинився в ізоляції. Японія перевищувала Китай в авіації – в 13 разів, у танках – в 36 разів [11, с. 73-76]. За тих обставин Радянський Союз був однією з небагатьох країн, яка надала Китаю істотну економічну, воєнну та моральну допомогу. Серед відомих радянських льотчиків, що захищали небо Китаю, таких як К. Коккінакі, Г. Тхор, були й українці – виходець із Сумщини, двічі Герой Радянського Союзу Степан Супрун; командир ескадрильї бомбардувальників черкашанин Григорій Кулішенко, який став національним героєм Китаю під ім'ям Кулі-шен.

Якісно новий етап українсько-китайських взаємозв'язків настав після перемоги китайської революції і проголошення 1 жовтня 1949 р. Китайської Народної Республіки. Україна, як і інші держави, що входили до складу СРСР, достатньо зробила для становлення основ китайської металургійної, машинобудівної промисловості, сільського господарства: десятки українських інженерів, конструкторів, учених працювали консультантами на будівництві, на заводах і фабриках; сотні китайських студентів здобували

вищу освіту в університетах та інститутах Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська. З 1950-х до 1997-го років вищі навчальні заклади України підготували для Китаю понад 1 000 спеціалістів різних галузей виробництва [12, с. 2]. З проголошенням Україною незалежності настала доба розвитку українсько-китайських відносин на державному рівні. КНР однією з перших визнала самостійну Україну і 4 січня 1992 р. встановила з нею дипломатичні відносини. Того ж року в Києві почало працювати посольство КНР. Посольство України в Пекіні відкрилося в березні 1993 р. Сьогодні між Україною та КНР укладено понад 80 двосторонніх (міждержавних, міжурядових, міжвідомчих, міжрегіональних) угод та інших документів, які в цілому задовольняють потреби українсько-китайського співробітництва. Ці документи охоплюють більшість сфер і галузей співпраці обох країн, в тому числі – політику, економіку, високі технології. Торговельно-економічні відносини України з КНР є, звичайно, найважливішою складовою усього комплексу українсько-китайського співробітництва. На жаль, показники товарообігу між Україною та КНР наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років не в усьому відповідають наявним можливостям обох сторін. Якщо у 1997 р. українсько-китайський товарообіг складав 1 млрд 256 млн 700 тис. дол США, то в 1999 р. – 840 млн 82 тис., а в 2000 р. – 760 млн 71 тис. [13, с. 20]. Враховуючи те, що у 2002 р. КНР посіла третє місце у світі за обсягом зовнішньоторговельного обігу – понад 500 млрд доларів, і за оцінками міжнародних експертів, у разі збереження нинішніх темпів зростання, КНР через 15-20 років може стати світовим полюсом [14, с. 56-57], перспективи торговельно-економічних взаємодій України та КНР необмежені. Більше того, важко переоцінити досвід Китаю із створення особливих економічних районів. Ще в 1984 р. уряд КНР зробив важливий крок для відкриття країни зовнішньому світу: 14 міст КНР отримали статус відкритих приморських міст; було створено 13 безмитних зон, 32 зони техніко-економічного освоєння, 52 зони опанування нових і високих технологій державного значення [15, с. 59]. З цього приводу можна зробити наступні висновки. **По-перше**, склалася чітка структура багатоступеневої і всебічної відкритості Китаю зовнішньому світу. **По-друге**, створення безмитних зон сприяло розширенню й поглибленню зовнішніх зв'язків і, насамперед, залученню інвестицій. Хіба це не можна вважати прикладом вдалої економічної діяльності? Сьогодні, безумовно, необхідно враховувати той факт, що, якщо у 1999 р. ВВП Китаю, за даними Світового банку, становив 980 млрд дол (7-е місце у світі після США, Японії, Німеччини, Франції, Англії та Італії) [16, р. 274], то у 2003 р. він становив майже 6,5 трлн дол [17, с. 41]. Не треба також відкидати й те, що 11 грудня 2001 р. Китай вступив до Світової організації торгівлі, і основою його торговельно-економічного сучасного співробітництва є коопераційні зв'язки на мікрорівні, тобто переважно між підприємствами і компаніями.

Або візьмемо, наприклад, українсько-японські відносини. Як відомо, Японія визнала незалежність України 28 грудня 1991 р., а 26 січня 1991 р. встановила з нею дипломатичні відносини [18, с. 88]. Фактично

через рік японські дипломати прибули до Києва і започаткували посольство, яке з травня 1993 р. очолює Сьодзі Суєдзава, Надзвичайний і Повноважний посол Японії в Україні, дипломат високого рівня, фахівець своєї справи. Перший «прорив» японсько-українських відносин було здійснено в березні 1994 р., коли в Києві було підписано угоду між Японією та Україною про співробітництво в галузі ліквідації ядерної зброї. З цього приводу було засновано спеціальний Комітет співробітництва. Для реалізації цього проекту японська сторона виділяла Україні 16 млн американських доларів [19]. Другим кроком стратегічного характеру було відвідування Токіо у квітні 1994 р. першою офіційною делегацією Міністерства закордонних справ України на чолі з першим заступником міністра М.П. Макаревичем. Були проведені змістовні переговори, під час яких японській стороні передано проект політичного документа про принципи відносин і співробітництва між Україною та Японією; у свою чергу, представники Японії вперше висловили ідею про візит Президента України до Японії [20]. Визначався приблизно і термін візиту – десь у новому фінансовому році, який, як відомо, в Японії починається з 1 квітня. Програма чотириденного офіційного візиту тодішнього Президента Леоніда Кучми до Японії розпочалася 22 березня. Японська преса проявила неабиякий інтерес до «...великої європейської держави, що виникла на уламках колишнього СРСР, але довго лишалася непомітною у ... зовнішній політиці Японії, знаходячись у тіні російської та західноєвропейської політики...» [21, с. 37]. Згідно з програмою візиту Президента України прийняв Імператор Японії Акіхіто. На зустрічі обговорювалися загальні питання державотворення, проблеми гуманітарних та культурних обмінів [22]. У ході бесіди Л. Кучми з прем'єр-міністром Японії Т. Муроямою 23 березня було підписано перший в українсько-японських відносинах політичний документ – Спільну заяву України та Японії. Поряд з президентською програмою паралельно проходили зустрічі членів української делегації в міністерствах і відомствах Японії. За участю Міністра закордонних справ Г. Удовенка 22 березня 1995 р. відбулася церемонія офіційного відкриття Посольства України в Японії [23]. З приводу підсумків візиту Президента України японська преса майже одноголосно висловила стосовно «українського напрямку» зовнішньої політики Японії, за «...більш міцні зв'язки з Україною» [24].

Щодо сучасних українсько-японських відносин, то, на думку автора, необхідно виділити декілька пріоритетних напрямів.

Перш за все, – це політичне співробітництво. 23-28 лютого 2004 р. в ході візиту до Токіо першого заступника Міністра закордонних справ України В. Сльченка проведено політичні консультації МЗС двох країн. Особливе місце зайняли його зустрічі з Міністром закордонних справ Й. Кавагуті, першим заступником міністра закордонних справ І. Айсавою, заступником міністра Агентства оборони Японії Т. Морія, у ході яких обговорювалися стан та перспективи подальшого розвитку відносин. У ході зустрічі Президента України В. Ющенка з Прем'єр-

міністром Японії Дз. Коїдзумі у 2005 р. було обговорено низку питань двостороннього та міжнародного співробітництва. Японська сторона, зокрема, подякувала Україні за підтримку плану реформування Ради Безпеки ООН. Було досягнуто домовленості про створення двосторонньої міжурядової комісії на рівні міністрів закордонних справ. Як зазначив Віктор Ющенко, Україна зацікавлена в підтримці Японією проектів в екологічній сфері, у співробітництві в рамках Кіотського протоколу, в активізації співпраці з Японією по кредитуванню пріоритетних проектів, інвестуванню в космічну галузь, літакобудування. Після закінчення зустрічі Президент України і Прем'єр-міністр Японії підписали «Спільну заяву щодо нового партнерства у ХХІ столітті між Україною та Японією» [25]. Принципово новим, в першу чергу, фінансово-економічним кроком на шляху подальшої японсько-української співпраці був візит у березні 2009 р. до Японії прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко.

По-друге, – це економічна співпраця України з Японією. 29 березня 2005 р. в Києві було підписано міжурядову угоду (у формі обміну нотами) та Кредитну Угоду про надання позики в сумі 19 млрд йен на реконструкцію Державного міжнародного аеропорту «Бориспіль». Цей проект був першим у рамках програми Офіційної Допомоги Розвитку урядом Японії. У липні 2005 р. уряд України звернувся до Японії з пропозицією про розширення ієнових позик програми ОДР на основі фінансування другого проекту «Спорудження мостового переходу через р. Південний Буг у м. Миколаєві». Між сторонами з цього приводу продовжуються робочі консультації. Плідна співпраця в рамках міжнародного проекту Космотрас між українськими підприємствами ВО «Південмаш» і КБ «Південне» та японськими компаніями «Сумітомо» і «НЕК Тосіба» уможливила запуск українською конверсійною ракетою «Дніпро» японського експериментального супутника «Кірарі» і допоміжного супутника. Починаючи з 1978 р., це був перший запуск японського супутника, що здійснювався з використанням ракети іноземного виробництва. Згідно з офіційними даними, японські інвестиції в Україну в 2006 р. в цілому становили понад 200 млн дол США. За статистикою Державної митної служби України, обсяг експортно-імпортних операцій між Україною та Японією у 2005 р. досяг 630,07 млн дол, збільшившись у порівнянні з попереднім роком на 20,6 %.

По-третє, українсько-японське співробітництво в галузі науки і техніки. Двостороння співпраця в цьому напрямі реалізується за посередництвом Товариства сприяння науці, що працює під егідою Міністерства освіти, культури, спорту, науки і техніки Японії. За даними цього товариства, протягом останніх трьох років його фінансовою підтримкою для проведення наукових досліджень в Японії скористалося більше як 70 українських вчених із різних університетів та інститутів НАН України. Понад десять років реалізуються багатопланові програми досліджень медичних наслідків аварії на Чорнобильській АЕС Нагасакським університетом, Інститутом вивчення захворювань, пов'язаних з вибухом атомних бомб

та Національним центром радіаційної медицини АМН, Інститутом ендокринології ім. В. Комісаренка НАН України. Плідними є контакти між лабораторією патоморфології Інституту урології АМН України та Відділенням патології медичного інституту Осацького університету. В 2004 р. японська сторона запросила для проведення спільного наукового експерименту професора цієї лабораторії, академіка А. Романенка. Започатковано співробітництво між Національним технічним університетом України «КПІ» та Національним інститутом мультимедійної освіти Японії, в якому в 2004-2005 рр. стажувався В. Валуйський – заступник директора Українського інституту інформаційних технологій в освіті при Національному технічному університеті «КПІ» [26]. У липні 2005 р. підписано Угоду між Міністерством економіки України та Міністерством закордонних справ Японії про реалізацію проекту технічного співробітництва «Українсько-японський центр». Яскравим прикладом співпраці між університетами є спільне видання українсько-японських та японсько-українських словників, підготовлених проф. Київського національного університету Іваном Петровичем Бондаренком та японськими колегами. Триває співпраця науковців Хоккайдського університету Т. Мацумура з Кам'янець-Подільським університетом (тема дослідження «Історія Правобережної України XIX – початку XX століття»), Токійського університету іноземних мов Х. Накадзави з Національним університетом ім. Тараса Шевченка. У 2005 р. викладача Київського національного лінгвістичного університету А. Риженкова прийнято до аспірантури Токійського університету іноземних мов за спеціальністю «Міжнародні відносини» [27]. Впродовж 2004-2005 навчального року студенти та науковці Японії проходили стажування в Одеському національному політехнічному університеті, Інституті міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, на кафедрі української мови Київського національного лінгвістичного університету, Києво-Могилянської академії, Луганському національному педагогічному університеті, брали участь у прийнятті іспитів у Центрі вивчення японської мови, економіки та культури Одеського державного університету [28].

По-четверте, це розвиток взаємин у культурній сфері та спорті. Традиційним став приїзд до Японії з гастрольями балетної групи та оркестру Національного академічного театру опери і балету України ім. Т.Г. Шевченка. У грудні 2004 р., на запрошення концертного агентства «Музика», українські артисти **в одинадцятий раз** з післявоєнного періоду відвідали Японію, презентуючи цього разу прихильникам балетного мистецтва виставу «Лускунчик». Достатньо рельєфною була географія виступів в Японії окремих виконавців, зокрема українських піаністів. У березні 2004 р. та в січні 2006 р. в Йокогамі виступав Оніщенко; у вересні 2004 р. та в січні 2006 р. концертне турне по містах Осака, Токіо, Фукуї, Йоно та інших здійснив переможець Київського міжнародного конкурсу піаністів ім. В. Горовця О. Гаврилюк; у жовтні 2004 р. в щорічному конкурсі м. Хатіман брав участь А. Ємець; у квітні 2005 р. в Міжнародному музичному фестивалі

м. Саппоро взяв участь лауреат міжнародних конкурсів І. Цитуєв. Традиційною є участь українських дітей у міжнародних конкурсах малюнку в Японії, багато з них були переможцями й отримували призи. Зокрема, в травні 2001 р. у 11-ому щорічному міжнародному конкурсі дитячого малюнку «Kanagawa Biennial World Children's Art Exhibition» взяли участь 7 представників з України, серед яких 12-річний М. Бердник отримав спеціальний приз та почесну грамоту Міністра закордонних справ Японії. У 12-му Міжнародному конкурсі дитячого малюнка, що проходив з липня по вересень 2005 р. в містах Токіо, Нагоя, Хіросіма, Сендай, у номінації «Вільна тема» головною нагородою відзначено малюнок «Балет» шестирічного С. Шаєра. Здобутки українських спортсменів у багатьох міжнародних змаганнях і турнірах, які регулярно проходять в Японії, відіграють значну роль в контексті популяризації української держави в цій країні. У лютому 2005 р. пройшли 46-ті змагання з плавання пам'яті І. Кацумура, в яких взяли участь п'ять плавців з України, серед яких володар світового рекорду в плаванні на 50 метрів брасом О. Лісогор.

Багато робить на шляху українсько-японського культурного пізнання Японський центр, який вже декілька років діє в Чорноморському державному університеті імені Петра Могили (ректор – професор Леонід Клименко) [29].

Сьогодні в Україні плідно працюють, на думку автора, наукові сходознавчі школи Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Одеського національного університету, Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, Донецького національного університету та Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Треба констатувати, що останнє десятиріччя історики (політологи) – сходознавці значно поступилися своїми позиціями у вивченні Сходу філологам. Прикладом може бути проведення останніми 20-21 березня 2009 р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка **Першою** міжнародної наукової конференції «Японська мова та культура в сучасній Європі та Україні – проблеми сьогодення і подальші перспективи» (з ініціативи та сприяння професора І. Бондаренка) [30]. Іншим підтвердженням втрати позицій українськими сходознавцями є те, що, наприклад, у **2000 р.** за спеціальністю **07.00.01 (історія України)** було захищено **78** кандидатських дисертацій, а за спеціальністю **07.00.02 (Всесвітня історія)** тільки **24** (з історії Сходу – **5**); у **2003 р.** – **91** дисертація з історії України, **39** – з всесвітньої історії (зі сходознавчої тематики – **7**); у **2005 р.** – з історії України – **127**, з всесвітньої – **34** (з історії Сходу – **8**). Хто сьогодні з молодих вчених на Україні займається дослідженням і вивченням наукової спадщини всесвітньовідомих сходознавців професорів Джона Фербенка, Оуена Латтімора (США), академіків В.М. Алексеєва, Г.М. Бонгард-Левіна, О.Л. Нарочницького, В.С. Мяснікова, С.Л. Тихвінського (Росія), професорів Лю Даняня (Китай), Цугітака Сато (Японія), Поля Пельо (Франція), Тео Баркера (Велика Британія) та багатьох інших? А чи багато ми знаємо про наукову діяльність Віктора Йосиповича Филоненка,

якого видатний український історик, патріарх української історичної науки Ярослав Дашкевич назвав «Нестором радянських сходознавців» [31, с. 643]?

Не треба сьогодні вже доводити і наголошувати на тому, що східні цивілізації – китайська, індійська, японська вважаються найдавнішими у світі. Не потребує підтвердження й той факт, що історичне надбання сучасної України, як наприклад, трипільська і скіфська культури, давньогрецькі міста-поліси

складають скарбницю не тільки національної, але й всесвітньої історії. У історії, як не дивно, є суттєвий «недолік» й, водночас, «перевага» – вона повторюється. Не варто «плювати в колодязь» історії українського сходознавства, бо майбутнім поколінням українців ще знадобиться не тільки «єврокапіталістична вода» з революціями, повстаннями, комуністичними і фашистськими диктатурами, але й кришталеве джерело Сходу з його традиціями, психологією та мудрістю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Новый универсальный справочник стран и народов мира. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – 380 с.
2. Безп'ятчук Жанна. Змити тавро нецікавості // Тиждень. – 2009. – 24-30 липня.
3. Лещенко Л.О. Внутрішня і зовнішня політика КНР в контексті глобалізаційних процесів // Дослідження світової політики: Зб. наук. праць. – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2000. – Вип. 14. – С. 72-82; Лещенко Л.А. Воссоединение родин – приоритетная задача внешней политики КНР // Украина-Китай: Информационно-аналитическое обозрение. – 2000. – № 1. – С. 12-14; Шергін С.О. Азіатсько-Тихоокеанський регіон: Історія і сучасність. – К.: Вища школа, 1993. – 91 с.; Шергін С.О. Країни Східної і Південно-Східної Азії у зовнішньополітичних пріоритетах України // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2003. – № 8. – С. 265-269; Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945-70-ті роки) / В.А. Манжол, М.М. Білоусов, Л.Ф. Гайдуков та ін. – К.: Либідь, 1999. – 558 с.; Гончар Б., Таран М. США – КНР і Тайвань: трикутник взаємодії і суперечностей в 90-ті роки ХХ століття // Наукові записки. Академія наук вищої школи України. – К.: Хрещатик, 1999. – Вип. 2. – С. 22-31; Пронь С.В. Сан-Франциская система и страны Азиатско-Тихоокеанского региона (Япония, Китай, Корея). 1951-1991 годы. – М.: НТЦ «Информтехника», 1992. – 106 с.; Пронь С.В. США та громадянська війна в Китаї 1946-1949 років // Наукові праці. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – Вип. 91. Т. 104. – С. 150-153; Шевчук О.В. Китай між США та Росією: геостратегічні відносини. – Миколаїв: Тов. «Фірма» «Іліон», 2008. – 448 с.; Марун Є.В. Вплив важливіший від влади. Майбутній світоустрій і політика КНР в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні // Політика і час. – 2003. – № 10. – С. 59-68.
4. Величко В.В. 3 часів Великого Шовкового шляху // Політика і час. – 2002. – № 2.
5. Китайская Народная Республика: Справочник. – М., 1989. – 565 с.
6. Литвин В. Україна і Китай в історичних зв'язках // Голос України. – 2004. – 20 березня.
7. Кіктенко В.О. Українці на чолі пекінської духовної місії: до початків вивчення Китаю в Російській Імперії // Сходознавство. – 1998. – № 2.
8. Менг Хин. Из истории становления украинско-китайских отношений (XVII-XX вв.) // Університет. – 2005. – № 1.
9. Грацинский В. Украинцы в Китае. – Нью-Йорк, 1995. – Т. 4. – 356 с.
10. Япония: Справочник. – М., 1992. – 543 с.
11. Мазуров И.В. Японский фашизм. – М., 1996. – 158 с.
12. Мэй Чжаожун. О китайско-украинских отношениях. – К., 1999. – 28 с.
13. Величко В. 3 часів Великого Шовкового шляху // Політика і час. – 2002. – № 2.
14. Лещенко Л. Глобальні пріоритети в контексті інтересів національного розвитку країн Південно-Східної Азії // Глобальні пріоритети розвитку в регіональних і національних інтерпретаціях країн Азії і Африки. – К., 2004. – 224 с.
15. Гайдуков Л., Сін Лі. Основна на сьогодні тенденція. Українсько-китайські відносини // Політика і час. – 2001. – № 7.
16. World Bank. World Development Report 2000/2001. Attacking Poverty. – Wash., 2001. – 368 p.
17. Шергін С.О., Загребельний І.М. З опорою на власні сили // Політика і час. – 2005. – № 6.
18. Політика і час. – 1993. – № 1.
19. Японія вирішила допомогти // Голос України. – 1994. – 19 квітня.
20. Голос України. – 1995. – 20 січня.
21. Політика і час. – 1995. – № 5.
22. Голос України. – 1994. – 17, 23 березня.
23. Голос України. – 1994. – 24 березня.
24. The Nikkei Weekly. – 1995. – 22-27 March.
25. <http://www.ukr.emb-japan.gov.ua/ukr/relations/science-educations/>.
26. http://me.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=35554.
27. <http://ntn.tvprint/nes/world/05/03/03/1602.html>.
28. http://pravda.com.ua/news_print/2007/2/9/52502.htm.
29. Вечерний Николаев. – 2008. – 12 февраля.
30. Мовні і концептуальні картини світу. – К.: ВД Дмитра Бурого, 2009. – Вип. 27. – 250 с.
31. Дашкевич Ярослав. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – 808 с.

Рецензенти: Котляр Ю.В., д.і.н., професор, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили;
Сінкевич Є.Г., к.і.н., доцент, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили.

© Пронь С.В., 2010

Стаття надійшла до редакції 26.12.2009 р.

УКРАЇНІЗАЦІЯ ПРАВОСЛАВНОГО ЦЕРКОВНОГО УСТРОЮ НА ВОЛИНІ В 1930-Х РР.

У статті висвітлено питання розгортання національно-церковного руху в Православній церкві міжвоєнної Польщі. Зокрема, проаналізовано етапи процесу українізації церковного устрою та роль православних українців Волині в боротьбі за утвердження і збереження духовної, релігійної, національної самобутності.

Ключові слова: національно-церковний рух, українізація, православ'я, українська громадськість, богослужіння, церковна ієрархія, польський уряд.

В статье освещен вопрос развертывания национально-церковного движения в Православной церкви междувоенной Польши. В частности, проанализированы этапы процесса украинизации церковного строя и роль православных украинцев Волини в борьбе за утверждение и сохранение духовной, религиозной, национальной самобытности.

Ключевые слова: национально-церковное движение, украинизация, православие, украинская общественность, богослужение, церковная иерархия, польское правительство.

The article deals with issue of the national and church movement expanding in the Orthodox Church in Poland. In particular, the organisation stages of the church Ukrainisation process and the Volyn' Orthodox Ukrainians role in the struggle for strengthening and preservation of their spiritual, religious, and national originality were considered.

Key words: national and church movement, Ukrainisation, Orthodoxy, Ukrainian public, public liturgy, church hierarchy, Polish government.

Помітне місце в політичному, культурному та духовному житті українського народу посідає Церква. Це повною мірою можна сказати і про історичний розвиток Волині у складі Другої Речі Посполитої. Коли внаслідок Ризького мирного договору (1921 р.) православні українці регіону опинилися в міжвоєнній Польській державі з панівною римо-католицькою ідеологією, Православна церква стала для них тим плацдармом, на якому велася боротьба за утвердження і збереження духовної, релігійної, національної самобутності.

Розвиток національно-церковного життя на Волині у міжвоєнний період знайшов певне відображення й оцінку в працях українських та зарубіжних авторів. Так, вивчаючи проблеми українсько-польських стосунків у міжвоєнний час, не залишили поза увагою церковно-релігійного життя православних волинян М. Кучерепа [1], С. Кульчицький [2], А. Хойновський [3], В. Менджецький [4]. У контексті вивчення історії Православної церкви визначеної проблеми торкалися В. Борщевич [5], В. Рожко [6], М. Папежинська-Турек [7]. Значний інтерес при вивченні зазначеної теми представляють напрацювання в діаспорі – праці І. Власовського [8], І. Огієнка [9]. Цінною основою глибокого дослідження національно-релігійних процесів у міжвоєнній Волині можна вважати студії з

етноконфесійної проблематики таких дослідників як Н. Стоколос [10], С. Здіорук [11].

Кількість публікацій про українізацію православного церковного устрою на Волині в 1930-х рр. поволі зростає. Однак досліджувана проблема не розглядалася з точки зору виокремлення, конструювання та аналізу процесу українізації церковного устрою Православної церкви в Польщі (далі – ПЦП) як складової українського національно-церковного руху з урахуванням етноконфесійного та суспільно-політичного чинників. Саме це становить особливість запропонованої статті, якою представлено новий підхід до дослідження життя православної громади Волині у міжвоєнній Польщі. Її актуальність полягає у необхідності врахування історичного досвіду при оцінці духовних, церковних і національних прагнень українського народу у справі вирішення сучасних внутрішньоправославних, міжконфесійних і державно-церковних проблем, гармонізації українсько-польських відносин. Вивчення цієї теми є важливим для розширення подальших церковно-історичних, етноконфесійних, соціологічних досліджень як регіонального так і загальноукраїнського характеру.

Автор статті робить спробу відтворити об'єктивну, цілісну картину розгортання процесу українізації церковного устрою у контексті розвитку національно-

церковного руху української православної громади Волині міжвоєнної доби. На підставі урахування суспільно-політичних, етноконфесійних, внутріцерковних та регіональних особливостей доводиться, що національно-церковний рух на Волині в 1930-х рр. був взаємопов'язаний з якісним процесом національної ідентифікації українського народу. Одна з основних засад цього руху – українізація церковного устрою – була з одного боку явищем динамічним і залежним від низки визначених чинників, з іншого – зростаючою суспільно-політичною потребою православних волинян-українців.

Національні процеси в Церкві мали глибоке історичне коріння і почали розвиватися на західно-українських землях ще до того, як вони відійшли до Польщі. Передова українська громадськість та свідоме духовенство стали основними виразниками потреб українців. Вони усвідомлювали, що збереження і подальший розвиток українського етносу в інонаціональній та іновірній державі можливий лише тоді, коли Церква стане справді близькою кожному українцю, зберігаючи національні та соборні традиції народу. Таким чином у Православній церкві Польщі почав розгортатися український національно-церковний рух. Осередком цього руху стала Волинська єпархія – найбільша в Польщі щодо кількості православних віруючих, які на 1921 р. становили 74,2 % населення [12, с. 136]. Чи не найважливішим аспектом національного процесу в ПЦП був процес українізації церковного устрою. Поступово дедалі ширші верстви православних українців усвідомлювали, що рідна мова не лише робить зрозумілими, усвідомленими богослужіння, а й сприяє їх консолідації, утвердженню національної ідентичності. Українізація устрою ПЦП стала складним процесом, який упродовж міжвоєнного двадцятиліття мав певні етапи розвитку, які, своєю чергою, залежали від низки чинників.

Одним із таких чинників стала позиція польських урядових кіл. Головною ідеєю політики Польщі щодо українців упродовж усього міжвоєнного періоду була колонізація. Однак на різних відтинках часу і залежно від поглядів провідних політичних діячів методи й темпи впровадження цієї ідеї в життя значно змінювалися.

Ще одним моментом стали стосунки української релігійної громади з православним духовенством. Православний єпископат складався переважно з росіян, так само, як і Духовна консисторія, і значна частина парафіяльного духовенства. Це духовенство не втрачало надій на відновлення Російської імперії і намагалося всілякими засобами боронити російськість Церкви, проявом якої була російська вимова старослов'янських літургійних текстів та проповідей, російська мова в церковній адміністрації, в навчанні релігії в школах. У цьому церковну владу підтримувала частина проросійськи налаштованих парафіян.

Вирішальним чинником процесу українізації ПЦП можна вважати явище постійного зростання національної свідомості православних українців Волині, що сприяло їх консолідації у боротьбі за збереження національної, релігійної і культурної самобутності.

Отож у таких умовах серед православних волинян почав міцніти національно-церковний рух, зокрема рух за українізацію ПЦП, у розвиткові якого можна

виділити три етапи, кожен з яких має свої особливості. Відповідно до зазначеної теми спробуємо детальніше проаналізувати другий етап українізації як період найбільших здобутків української православної громади Волині. Проте для цілісного сприйняття досліджуваного явища стисло оцінимо й інші його періоди.

Перший етап процесу українізації православ'я на Волині можна окреслити 1921-1930 рр. На початку 1920-х років потреба українізації церковного устрою ще не була переконанням широких мас українського населення, не було єдиного координаційного центру цього руху. Польська державна влада негативно ставилася до ідеї українізації православ'я. Значним успіхом для українців у цей час були рішення Синоду від 3 вересня 1924 р., які допускали вживання живих мов у богослужіннях [13]. Проте ці ухвали дуже повільно впроваджувалися в життя, ігнорувалися зрусифікованим духовенством та Духовною консисторією. З приходом до влади Ю. Пілсудського (1926 р.), польський уряд почав деякою мірою сприяти українцям у вирішенні церковних справ, намагаючись зменшити російські впливи в Автокефальній Православній церкві в Польщі (у 1925 р. Православна церква в Польщі набула статусу автокефальної; далі – АПЦП). Це дало позитивні результати. Православне населення Волині дедалі частіше зверталось до духовної влади з вимогами відправи богослужінь українською мовою. В цей період провідну роль у справі українізації церкви відігравав просвітянський осередок у Володимирі-Волинському на чолі з А. Річинським. Кульмінаційним моментом розвитку українського національно-церковного руху цього періоду можна вважати Луцький церковний з'їзд 1927 р., на якому було ухвалено цілу низку резолюцій в справі українізації церковного устрою [14, арк. 24-28]. Характерним для цього часу було особливо різке загострення стосунків між українською громадськістю і церковною ієрархією, яку підтримували проросійськи налаштовані віруючі. Завершує перший етап українізації певне заспокоєння в православному суспільстві, викликане обіцянками уряду про скликання в найближчий час Собору АПЦП з широким представництвом православної громади.

Отже, за визначений період український національно-церковний рух у краї пройшов еволюцію від стихійних до більш організованих форм. Це стало міцним підґрунтям для розвитку українізації православ'я на Волині на новому, найбільш плідному у своїх здобутках, етапі.

Друга хвиля розгортання українського національно-церковного руху припадає на першу половину 1930-х років. Вона позначилася переважно діяльністю у сфері церковно-релігійного життя Української парламентарної репрезентації Волині (далі – УПРВ). Іван Власовський писав: «В історії українського національно-церковного руху в Православній церкві в Польщі Українська парламентарна репрезентація Волині відіграла, без сумніву, найбільшу роль і найбільшими здобутками, яких за Польщі досяг той рух, він зобов'язаний тій Українській парламентарній репрезентації Волині» [8, с. 77].

Будучи православними, українські парламентарі глибоко вникали в церковні справи, домагалися вирішення проблем АПЦП з трибун Сейму і Сенату;

саме вони стояли на чолі українського церковного руху. До того ж УПРВ у питанні українізації АПЦП підтримав і воєвода Г. Юзевський. Він вважав, що українізація православ'я матиме дуже позитивні наслідки для держави, дасть можливість використовувати Православну церкву як серйозне знаряддя для пропаганди польсько-українського порозуміння [4, с. 154]. З'явилася надія, що позиція адміністрації змусить православних ієрархів схилитися до співпраці з українською громадою, що сприятиме розвитку українського національно-церковного руху. Українські парламентарі із захопленням розпочали свою діяльність у цій сфері. З їхньої ініціативи в 1931 р. було створено Волинське українське об'єднання (далі – ВУО). Серед основних програмних засад цієї партії вказувалося, що «ВУО, як українське об'єднання, що має на цілі і захист духовної культури українського народу, прямує до того, аби в Автокефальній Православній церкві в Польщі додержано було всі права соборності, і щоб український нарід мав церковну ієрархію рідну йому по національності і духу, і щоб Службу Божу правилося на мові, зрозумілій українському народові» [15, с. 5].

Українські парламентарі стали й ініціаторами створення Товариства прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри імені митрополита Петра Могили, яке також активно приєдналося до справи українізації православ'я. До редакції «Української ниви» – пресового органу українських парламентарів, надходило безліч листів від православного українського населення, в яких підтримувалася діяльність товариства. Так, у листі із с. Чудниця Рівненського повіту говорилося: «Щиро приєднуємося до тих, що підняли свій рішучий голос за соборний устрій Православної церкви, за її розмосковлення, за знищення в ній спадщини російського офіційного бюрократизму, що зроби́ть, на нашу думку, Православну церкву такою, якою вона, згідно канонів, повинна бути» [16, арк. 34].

Важливим внеском Товариства ім. Петра Могили в справу українізації Православної церкви було створення при ньому богословської секції. З 1935 по 1939 р. завдяки праці членів цієї секції було видано багато релігійної літератури українською мовою – богословські книги, молитовники, партитури [17, с. 10].

Небайдужою для українців була доля Луцького Чеснохресного братства, яке на Волині було так званою «фортецею московського духу». Заходи щодо розмосковлення братської Чеснохресної церкви розпочалися ще в 1920 р. У травні 1926 р. братчани звернулися до митрополита Діонісія з проханням благословити вживання української мови в храмових богослужіннях. Духовна консисторія наказом від 12 червня 1926 р. дала дозвіл настоятелю братської церкви на українську відправу літургій [5, с. 47]. Згодом братський Чеснохресний храм став одним із центрів боротьби за українізацію Церкви на Волині.

Ідучи назустріч українським православним віруючим, які досить часто діставали відмову в проханні українізації богослужінь, українські парламентарі зі сторінок газети «Українська нива» звернулися до православного населення Волині із закликом інформувати їх про кожен випадок виголошення священиками проповідей чи навчання дітей релігії

російською мовою [18, арк. 139]. Звернення парламентарів було почуто. Парафіяни сіл Волині почали надсилати листи до УПРВ, в яких розповідали про події з церковного життя. Так, у листі із с. Новородчиці Здолбунівського повіту парафіяни писали: «Давно вже ми прагнемо молитися на своїй рідній мові, та, на жаль, наші слушні домагання пан-отець Сопрунович відкидав і відкидає» [18, арк. 161]. Жителі с. Миятин Кременецького повіту повідомляли сенатору І. Гловацькому: «Доводимо до вашого відома, що в нашому селі Миятині керівництво душі українського народу цілком спочиває в руках колишнього російського полковника, що народився при царизмі і живе ним донині, пан-отця Вакуліча, котрий де лише може, поширює русифікаційну москвофільську акцію. Проповіді в церкві виголошує російською мовою, тією ж мовою викладає релігію в школі» [18, арк. 168].

Подібні листи надходили з усіх куточків Волині. Парламентарі намагалися надати допомогу населенню у вирішенні проблем українізації богослужінь. Вони вивчали ситуацію на місцях, зверталися до священиків, у Духовну консисторію, до митрополита та воєводи.

Проте ситуація в парафіях не була однозначною. Досить часто парафіяни ділилися на два табори – прибічників та противників українізації богослужінь. Така ситуація склалася, наприклад, у с. Дубляни Дубнівського повіту. Частина парафіян звернулася до Духовної консисторії з проханням припинити українізацію, називаючи українську мову «вуличною», а українців – «хулїганами» та «політиканами». Лист підписало п'ять осіб [19, арк. 7]. Інша ж частина парафіян звернулася до УПРВ із заявою, в якій говорилося, що службу Божу в Дублянській парафії відправляють українською мовою ще з 1925 р., а з 1928 р. – за офіційним дозволом Волинської духовної консисторії, і жодних непорозумінь із цього приводу ніколи не було. Конфлікти почалися з приходом на кафедру нового дяка, який підбури́в невелику групу віруючих виступити проти відправи богослужінь українською мовою. Населення заявляло, що «жодних проявів, ані думок про повернення до слов'янської служби Божої в нашій парафії немає, за винятком кількох осіб, котрі працюють лише на шкоду нашій церкві». Під заявою стояло 57 підписів [18, арк. 132].

Упевнившись у достовірності поданої в листі інформації, УПРВ звернулася до Духовної консисторії з проханням вирішити цю проблему. Розглянувши справу і з'ясувавши, що понад 300 парафіян цього села бажають відправи богослужінь українською мовою і лише 21 – церковнослов'янською, Консисторія видала в червні 1933 р. розпорядження суворо дотримуватися порядку почергових богослужінь в усіх трьох церквах парафії [19, арк. 14]. Таке розпорядження, звичайно, не було актом справедливості і свідчило про непорушність позицій проросійської церковної влади, та все ж деяких поступок було досягнуто.

Подібна ситуація склалася в парафіях с. Рудка-Козинська [19, арк. 43-45] та с. Жабче Луцького [19, арк. 34], с. Плоски Дубнівського [19, арк. 23], с. Микуличі Володимирського повітів [20].

Важливою подією в житті української православної громади Волині стала висвята на Луцьку кафедру вікарного єпископа українця Полікарпа Сікорського.

На початку 1932 р. воєвода Г. Юзевський звернувся до міністра віросповідань із пропозицією порушити в Синоді питання про висвяту вікарного єпископа на Луцьку кафедру [8, с. 83]. Уже 22 квітня 1932 р. владику Полікарпа зустрічали в м. Луцьку [18, арк. 11]. Проте промосковськи налаштована церковна влада практично не допускала єпископа Полікарпа до управління. Йому не було надано права здійснювати адміністративні призначення у вікаріаті. В такій ситуації єпископ Полікарп мав лише моральний вплив на віруючих. Проводячи архіпастирські візитації по селах, він намагався пробуджувати в духовенства та вірних їх національну свідомість. Але навіть ці візитації проводилися з дозволу митрополита Діонісія. Згодом їх і зовсім заборонили [8, с. 85].

З висвятою єпископа Полікарпа серед української громадськості почала міцніти думка про необхідність хіротонії єпископа-українця на правлячого архієрея Волинської єпархії. В цей час митрополит Діонісій одночасно займав дві кафедри – Варшавсько-Холмську і Волинську. Відкриті вимоги призначення для Волині окремого правлячого єпископа з'явилися вже в 1929 р. Представники українського церковного руху розробили текст звернення до уряду Речі Посполитої, в якому висловлювався протест і відмова визнавати надалі поєднання Варшавської та Волинської єпархій, оскільки це призвело до втрати живої єдності митрополита з вірними, до занедбання і анархії [21, арк. 483]. З часом ці вимоги ставали дедалі рішучішими. Вони стали причиною української Почаївської маніфестації 10 вересня 1933 р. В цей день у Почаєві відбувалися урочистості, пов'язані з 10-літтям виконання митрополитом Діонісієм обов'язків керівника Волинської єпархії. Ініціатором маніфестації знову-таки стала УПРВ, задум якої підтримав воєвода Г. Юзевський. Маніфестація почалася після закінчення служби Божої і проходила під блакитно-жовтими прапорами та гаслами «Для Волині – правлячий єпископ-українець», «Українському народові – український єпископат» та ін. [22, с. 16-18].

Почаївська маніфестація знайшла широкий відгук на Волині. Віча за участю послів і сенаторів відбулися в Рівному, Дубні, Володимирі-Волинському, Кременці. На цих зібраннях народ приєднувався до резолюцій, прийнятих у Почаєві.

Даною оцінку почаївській маніфестації, митрополит Іларіон писав: *«Можна по-різному дивитися на цю протимосковську маніфестацію, але 15-20 000 учасників говорили про її поважність. Це справді був поважний протест проти московства на Волині, а його розвелось тут аж надто багато»* [9, с. 362]. Почаївська маніфестація принесла позитивні результати. Деяких найбільш запеклих священників-русофілів було переведено за межі Волині. 2 березня 1934 р. на засіданні Священного Синоду митрополит Діонісій зрікся керування Волинською єпархією, і з 15 квітня 1934 р. на цю кафедру призначено українця архієпископа Олексія [1, с. 124].

Кандидатуру архієпископа Олексія було вибрано за взаємною згодою митрополита Діонісія та міністра віросповідань, яким на Волинській кафедрі потрібна була людина, стримана у своїх національних почуттях. Водночас призначення архієпископа-українця задовольняло вимоги української громадськості. Але сам

факт призначення на Волинь правлячого єпископа-українця свідчив про міць українського національно-церковного руху. Православна ієрархія, що раніше при кожній нагоді проголошувала курс русифікаційної політики, зі зреченням митрополита Діонісія усвідомила необхідність рахуватися з думкою православного населення, яке стихійно домагалось дерусифікації Православної церкви.

Архієпископ Олексій відкрито висловився за українізацію церкви у Волинській єпархії. Відразу ж було проведено цілу низку нових призначень і переміщень на посадах, як у єпархіальному управлінні, так і серед духовенства. Завдяки цьому Волинь позбулася декількох найбільш затятих русофілів. 23 жовтня 1934 р. видано розпорядження про використання української мови в церковній адміністрації і кореспонденції православного духовенства з єпархіальними інституціями [23, с. 2].

Важливою подією для православних українців стало скликання архієпископом Олексієм волинського єпархіального зібрання, яке відбулося 29-30 січня 1935 р. у м. Кременці. На зібранні обговорювалися різні аспекти православно-церковного життя Волині. Прийняті рішення свідчили про те, що свідоме українське духовенство на чолі з архієпископом Олексієм намагалось утримувати курс на подальшу українізацію церковного устрою [24, с. 5].

Волинське єпархіальне зібрання 1935 р. можна вважати завершальним актом другого етапу розгортання національно-церковного руху українців у Польщі. Його здобутки були чітко висвітлені у Декларації ВУО від 31 березня 1935 р. В ній зазначалося: *«Волинську єпархію незалежено; на її чолі поставлено українську ієрархію в особах правлячого архієпископа Олексія та вікарного єпископа Полікарпа, на членів православної Консисторії та її секретаря, як і на становища повітових протоієреїв покликано або українських пан-отців і громадських діячів, або тих пан-отців, що довели свою лояльність у відношенні до українського народу; урядування в усій єпархії проводиться українською мовою; служба Божа впроваджується в рідній мові всюди там, де того бажає українське населення...»* [25, арк. 152].

Так, на 1 листопада 1935 р. у Волинській єпархії в 122 церквах служба Божа відправлялася українською мовою, в 40 храмах українська служба Божа чергувалася із церковнослов'янською, в 27 – з українською вимовою старослов'янських літургійних текстів, у 99 – українською мовою читалися Євангелія, Апостол, «Вірую», «Отче наш», а в 129 церквах богослужіння українською мовою відбувалися періодично. Тобто серед 678 парафій єпархії процес українізації так чи інакше торкнувся 423 з них [26, арк. 6-7].

Отже, другий етап розгортання національно-релігійного руху на Волині – перша половина 1930-х років – характеризується оформленням проводу українського національно-церковного руху. В парафіях вимоги українізації богослужінь набули масового характеру. Завдяки активній діяльності УПРВ українцям удалось закласти основи власної ієрархії, українізувати богослужіння в значній кількості парафій Волинської єпархії, створити і відновити церковно-громадські інституції.

Другою половиною 1930-х років можна окреслити третій і завершальний період розвитку українського національно-церковного руху. Для православних українців у Польщі це були найтяжчі роки. Після смерті маршала Ю. Пілсудського (1935 р.) в політиці польського уряду щодо АПЦП відбулися значні зміни, зокрема стосовно українського церковного руху. Розпочалася широка акція з колонізації православ'я. Державна влада намагалася надати православ'ю польського характеру через упровадження польської мови та організацію руху православних поляків. Почався тиск на духовенство у питанні використання польської мови як літургійної, а також мови проповідей. Темпи українізації вповільнилися. Та український церковний рух не згас і навіть у таких складних умовах будив інтерес української громадськості до створення національної церкви.

Вище означені три етапи українського національно-церковного руху на Волині тісно пов'язані між собою і відображають цілісну картину якісного розвитку

українського соціуму в міжвоєнний період. Це дає змогу стверджувати, що населення Волині від початку 1920-х років до кінця міжвоєнної доби із сірої маси так званих «тутешніх» виросло у свідомий український православний народ. Відстоювання ним власних національно-культурних та церковно-релігійних особливостей стало могутнім засобом протидії російським впливам у Церкві, урядовій політиці національної асиміляції та інтеграції православних волинян із польською нацією і Римо-католицькою церквою.

Історичні уроки міжвоєнної доби не втратили своєї актуальності й донині. Зокрема, досвід українізації церковного життя на Волині в 1930-х рр. показує, що ця проблема є надзвичайно важливою для кожного свідомого українця. Своєю чергою, вона вимагає відповідних перекладів богослужбової літератури, підготовки освіченого й національно свідомого духовенства, а також переусвідомлення певною частиною православної громади деяких релігійних стереотипів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кучерепа М. Волинське українське об'єднання (1931-1939 рр.): Монографія / Микола Кучерепа, Руслана Давидюк. – Луцьк: Настир'я, 2001. – 420 с.
2. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) / С. Кульчицький. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
3. Chojnowski A. Ukraina / A. Chojnowski. – Warszawa: TRIO, 1997. – 222 s.
4. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie. 1921-1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W. Mędrzecki. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1988. – 203 s.
5. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20-40-ві рр. ХХ ст.): Монографія / Володимир Борщевич. – Луцьк: Ред.-вид. відділ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 254 с.
6. Рожко В. Нарис історії Української Православної церкви на Волині: Історико-краєзнавчий нарис / Володимир Рожко. – Луцьк: Медіа, 2001. – 672 с.
7. Papierzyńska-Turek M. Mędzy tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia: 1918-1939 / M. Papierzyńska-Turek. – Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1989. – 484 s.
8. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. – Т. 4, кн. 2: (20 ст.) / І. Власовський. – Нью-Йорк; Бавнд Брук: Українська Православна церква в США, 1975. – 384 с.
9. Іларіон, митрополит. Фортеця православ'я на Волині Свята Почаївська Лавра / Іларіон, митрополит (Іван Огієнко). – Вінніпег: Накладом Видавничої Комісії при Товаристві «Волинь», 1961. – 397 с.
10. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина ХХ ст.): Монографія / Надія Стоколос. – Рівне: РІС КСУ – ІІПФ «Ліста – М», 2003. – 480 с.
11. Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття: Монографія / С.І. Здіорук. – К.: Знання України, 2005. – 552 с.
12. В.К. Склад населення Волинської єпархії / В.К. // Церква і нарід. – 1937. – 15 лют. – С. 135-138.
13. Archiwum Metropolii Prawosławnej (далі – АМР), R. I – 9 с. / 849. Akta synodalne, 1924 г. (У матеріалах архіву Православної митрополії у Варшаві нумерація сторінок відсутня).
14. Держархів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 36, оп. 13а, спр. 238. Звіт про з'їзд представників Православної церкви в Луцьку. Протоколи і резолюції з'їзду. 1927 р. – 92 арк.
15. Декларація Волинського Українського Об'єднання // Українська нива. – 1931. – 15 лип. – С. 3-5.
16. ДАВО, ф. 63, оп. 1, спр. 3. Листування з митрополитом Діонісієм, Луцьким повітовим старостом та іншими організаціями про службу Божу українською мовою в селах, про пожертву голодуючим на Великій Україні, звіт про роботу Товариства. 1931-1933 рр. – 280 арк.
17. Рожко В. Товариство імені Петра Могили в Луцьку / Володимир Рожко // Віче. – 1986. – 12 груд. – С. 10.
18. ДАВО, ф. 60, оп. 1, спр. 1. Заяви, листи послу Петру Певному з проханнями сприяння в наданні роботи, відкритті українських шкіл, веденні служби Божої українською мовою та інших питаннях. 1931-1933 рр. – 214 арк.
19. Держархів Тернопільської області, ф. 148, оп. 5, спр. 210. Прошення прихожан об отпращенні церковних богослужень на українском языке, рапорты священников и решения Консистории о запрещении украинского языка. 8 февраля – 23 сентября 1933 г. – 52 арк.
20. АМР, R-VI – 8ab / 1589. Diecezja Wołyńska 1927-1929 гг.
21. Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, sygn. 988. Referat wyznania prawosławnego na terenie Polski. Ukrainizacja cerkwi prawosławnej na Wołyniu. 1924-1939 гг. – 736 k.
22. В Почаївській Лаврі 10 вересня 1933 року // За Соборність. – Ч. 7. – 1933. – С. 14-18.
23. Język ukraiński – językiem urzędowania w Wołyńskiej Djecezji Prawosławnej // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1934. – № 46. 18 listopada. – S. 7-8.
24. Волинське Єпархіальне Зібрання // За Соборність. – 1935. – Ч. 9. – С. 5-23.
25. ДАВО, ф. 198, оп. 1, спр. 11. Протоколи засідань Курасового з'їзду ВУО. Звіти «Просвітянських хат», матеріали ревізії Окружної управи та ін. 1933-1935 рр. – 242 арк.
26. ДАВО, ф. 46, оп. 9, спр. 2967. Листування з Міністерством внутрішніх справ та Міністерством віросповідань і народної освіти про богослужіння в Православній церкві польською, українською та російською мовами. 1935-1938 рр. – 22 арк.

Рецензенти: Гаврилюк О.Н., к.і.н., доцент, Волинський національний університет ім. Лесі Українки;
Пронь С.В., д.і.н., професор, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили.

МІСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХVІІІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано стан наукових досліджень проблеми землеволодіння південноукраїнських міст Херсона, Николаєва, Одеси кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ століття. Досліджено сутність права державної та міської власності на землю. Проаналізовані норми законодавства, що регулювали земельні відносини. Охарактеризовано наявний земельний фонд південноукраїнських міст та його використання органами місцевого самоврядування. Розглянуті оптимальні шляхи управління муніципальними земельними ресурсами.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, муніципалітет, міська власність, міське землеволодіння.

В статье проанализировано состояние научных исследований проблемы землеустройства южноукраинских городов Херсона, Николаева, Одессы в конце ХVІІІ – первой половине ХІХ века. Исследована сущность права государственной и городской собственности на землю. Проанализированы нормы законодательства, регулировавшие земельные отношения. Охарактеризовано наличный земельный фонд южноукраинских городов и его использование органами местного самоуправления. Рассмотрены оптимальные пути управления муниципальными земельными ресурсами.

Ключевые слова: органы местного самоуправления, муниципалитет, городская собственность, городское землеустройство.

The scientific researches state of the Southern Ukraine cities (Kherson, Mykolayiv, Odesa) landowning problem in the end of ХVІІІ – first half of ХІХ centuries is analysed in the article. The gist of the state and municipal land properties right during the investigated period is studied. Norms of the law which regulated land relations were analysed. The land fund of Southern Ukraine cities and its usage by local governments is characterised. The optimum ways of management the municipal land resources were considered.

Key words: local governments, municipality, municipal property, municipal landowning.

Розбудова суверенної держави в Україні потребує пошуку досконалої системи управління, важливою складовою якої є місцеве самоврядування. У зв'язку з цим дослідники все частіше звертаються до досвіду минулого, зокрема до вивчення історії муніципалітетів Російської держави другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. Інтерес до цієї проблематики посилюється історичним значенням створеної внаслідок реформ Катерини ІІ в кінці ХVІІІ ст. системи місцевого самоврядування, в якій ми вбачаємо школу самоврядування. На сучасному етапі дальшої демократизації та формування правових засад, пошуку найефективнішої взаємодії центральних та регіональних владних інститутів постало важливе питання створення в Україні на засадах міжнародних норм дієвої форми управління муніципальними земельними ресурсами, для чого необхідно вивчення досвіду минулого.

З огляду на важливість функціонування міст як єдиного фінансового організму важливо розглянути

погляди представників економічної науки А. Львова [1], А. Великанова [2], А. Ушинського [3] та інших. Визначена група дослідників, які у своїх працях приділили увагу господарській діяльності органів громадського управління, розглянули загальні питання соціально-економічного плану, господарського спектру, ґрунтуючись на матеріалах досвіду муніципального будівництва Західної Європи.

Так, у роботі А. Великанова [2] на всебічному аналізі західноєвропейського досвіду окреслено основні проблеми, що постали перед міським самоврядуванням. Науковець визначив залежність міського господарства від широкого муніципального виборчого права, дослідив зростання міст за рахунок сільської території та вплив цих процесів на формування міських бюджетів. Мотивацією цих досліджень була потреба впровадження в країні західного досвіду щодо монополізації муніципалітетами певних видів діяльності. Це дозволяло вирішувати питання соціальної

спрямованості та кредитування муніципалітетів, що за умов наявності значного і різнопрофільного міського господарства надавало перевагу приватним особам й акціонерним товариствам.

А. Львов [1], розглядаючи структуру міського господарства, особливу увагу приділив висвітленню значення земельної власності і податкової політики як регулятора її подальшого розвитку. У роботі показано взаємозв'язки між зростанням населення, промисловим розвитком і зростанням нереальної вартості землі. Автор розглянув проблему відчуження міської землі та доцільності збереження монополії міста на свій земельний фонд.

А. Ушинський багато уваги приділив закономірностям зростання земельної ренти, залежності ціни квартир від вартості землі, ролі міської общини як власника міської землі та регулятора вартості квартирної платні в містах. Він розглядав питання зумовленості рівня розвитку міст і розвитку промисловості безпосередньо в містах та навколишньому регіоні, необхідність ініціативи громадських управлінь у даному напрямі й соціальну значущість цього процесу. А. Ушинський зазначив переваги місцевої форми виробництва при становленні нового ладу промислових відносин [3, с. 118].

Місцеве самоврядування розглядалося як плано-мірний регулятор приватноправових відносин. Означені роботи містять певний фактологічний матеріал, що ґрунтується на статистико-економічних працях і надає уявлення про загальні тенденції розвитку вітчизняного муніципального господарства, залишаючи поза увагою реальні механізми втілення та напрями виробничого розвитку.

Відомі російські юристи Г.Ф. Шершеневич [6], Д.І. Мейер [5] та інші науковці займалися розробкою правничих питань щодо міського землеволодіння та землекористування.

Краєзнавчі спроби вивчення та дослідження історії міст Південної України пов'язані з ім'ям Аполлона Скальковського. З початку 50-х років XIX століття робота А. Скальковського над дослідженнями з сільського господарства («Взгляд на скотоводство Новороссийского края 1846-1848 гг.» [128], «О хлебопашестве в Новороссийском крае» [13], «О нынешнем состоянии садоводства в Новороссийском крае» [14]) розширила уявлення А. Скальковського і надала можливість робити оригінальні узагальнення. Дослідник відмовився від цитування документів. Він більше уваги звертав на їхнє тлумачення. Наслідком вільної орієнтації в масиві джерел стає логічно пов'язана розповідь, у якій невеликі цитати з документу повинні були посилювати відчуття історичної реальності. Тим самим А. Скальковський започаткував традицію дослідження соціально-економічної історії Південної України. В її основі – ототожнення історичного джерела з історичним фактом, і, як наслідок, хронологічне нагромадження історичних фактів.

З початком діяльності Одеського товариства історії та старожитностей (1844 р.) суттєво збільшилась кількість історичних праць, серед яких археографічні роботи посідають перше місце. Процес дослідження Південного регіону набув повноти та єдності. У цьому напрямі дослідження історії Південного краю

почали активно опрацьовувати археографи, публіцисти Н. Мурзакевич [19], А. Лонгінов [20] та інші.

У пореволюційних роботах досягнення громадського управління дорадянського часу в галузі міського господарства або недооцінювалися, або робилася спроба довести, що вся державна політика щодо самоврядування була нездатною забезпечити прийнятних умов для їх розвитку та функціонування.

Характеристику економічного розвитку та фінансів міст колишньої Російської імперії здійснено у наукових доробках відомих дослідників Л. Веліхова [22-23], Ю. Рібакова [24], М. Сафонова [26], П. Ридзюнського [25] та інших; вивчаючи економіку пореформеної Росії, вони зверталися до проблем тогочасних міст.

Таким чином, у попередніх дослідженнях розв'язувались питання фінансової та податкової земельної політики, загальні питання соціально-економічного плану та міського господарства.

Для розуміння сутності права державної та міської власності на землю і той процес, що відбувся з важливим інститутом в Україні, необхідно звернутися до характеристики його стану в досліджуваній період. Тому метою даної статті є спроба охарактеризувати муніципальне земельне законодавство досліджуваного періоду на прикладі діяльності органів місцевого самоврядування в Херсоні, Миколаєві, Одесі.

У дореволюційній Росії законодавство і юридична наука не виділяли форм власності на землю. Дана економічна конструкція почала активно використовуватися тільки в радянському праві, коли в юридичній сфері виникла традиція заміни правових понять соціально-економічними поняттями. У зводі Законів Російської імперії мова йшла не про форму, а про право власності [27, с. 47-87]. Дореволюційний законодавець вимагав розрізнати між собою право приватної і державної власності. Про інші відомі сучасному законодавству права власності, у тому числі право міської власності, закони Російської імперії нічого не говорили [29, с. 487-505]. У законодавстві Російської імперії вказувалося, що право державної власності складалося у верховному володінні, використанні державним майном. Ґрунтуючись на даній юридичній формулі, можна виявити, які землі в Херсоні, Миколаєві, Одесі були державною власністю. Інакше кажучи, визначитися у питаннях про об'єкт, суб'єкт і зміст права державної власності на землю. Закон фіксував, що все майно не належить ні приватним, ні становим особам, ні палацевому відомству, ні долям, ні управлінням, належали до складу державного майна. Такими, зокрема, визнавалися:

- казенні землі, населені і не населені, пустопорожні і дикі степи, ліси, оброчні статті, морські береги, озера, судноплавні ріки та їхні береги, великі дороги, будинки як публічні, так і казенні тощо;
- землі й острови, відкриті знову, коли порядком, для цього встановленим, вони передаються ім'ям держави у його володіння.

У законодавстві Російської держави багато чого, що зараз вважається землею, позначалося іншими поняттями. У цьому зв'язку становить інтерес законодавче визначення поняття «нерухоме майно», що, крім землі, відносило до нерухомості різні угіддя і порожні двірські місця [29, с. 1434-1435].

Цікавим є той факт, що дореволюційний законодавець вимагав розрізняти населені і не населені землі. До не населених земель він відносив пустища, порожні землі, степи й інші об'єкти, що назвав «місцевими найменуваннями». Приналежністю земель, як населених, так і не населених визнавалися, що складалися з цих земель ріки, ставки, болота, дороги, джерела й інші місця їм подібні. Крім того, приналежністю земель вважалися усі видобутки на поверхні землі, а також усі в його надрах таємні метали, мінерали й інші копалини [28, с. 405].

У дореволюційній юридичній літературі вказувалося, що державне майно по праву належить власності скарбниці. Про скарбницю досить часто говориться й у Зводі законів. Із цього випливає висновок, що не цар, а саме скарбниця визнавалася суб'єктом права державної власності на міську землю. Необхідно враховувати ту обставину, що поняття «скарбниця» і «держава» розцінювалися в російському цивільному праві як рівнозначні поняття.

Істотною відмінністю від сучасних уявлень про державу як особливу учасницю відносин, регульованих цивільним законодавством, є те, що скарбниця (держава) визнавалася юридичною особою. Відомі російські юристи Г.Ф. Шершеневич [6, с. 91], Д.І. Мейер [5, с. 105] та інші науковці характеризували скарбницю (державу) як публічну юридичну особу. Всякі аналоги між поняттями «скарбниця» сучасного і дореволюційного права недоречні, оскільки в них вкладався різний зміст. Скарбниця, хоча і була суб'єктом права державної власності на землю, але діяла не самотійно, а через представників. Найближчим і верховним представником скарбниці був російський імператор. Безпосередньо справами скарбниці завідували різні органи державної влади, основним серед них можна назвати Міністерство державного майна.

Здійснювалося право державної власності на міську землю в царській Росії в особливому порядку. У примітці до статті 421 Зводу законів цивільних [29, с. 385] передбачалося, що порядок управління державним майном й усі права, з володінням їх з'єднані, містяться в Зводах установ і Статутів про Казенне управління. До Зводів установ належать Звід установ державних [31, с. 37-40] і Звід губернських установ (тому I і II Зводу законів Російської імперії). Статутами про Казенне управління був Статут про казенні оброчні статті й Статут про управління казенними мастками в Західних і Прибалтійських губерніях (том XII Зводу законів Російської імперії) [27, с. 42].

У Зводах установ в основному містяться норми, що регламентують діяльність різних органів державної влади. Статuti про Казенне управління [31, с. 40] визначали повноваження відомств, що здійснюють управління відповідним казенним нерухомим майном, порядок його опису і межування, складання необхідних планів та інших пропозицій з поліпшення використання казенної нерухомості, порядок проведення публічних торгів й інші питання, що стосувалися надання в користування казенного нерухомого майна.

Необхідно підкреслити, що в названих законах є багато норм, безпосередньо присвячених міським

землям Херсона, Миколаєва, Одеси. Так, у частині четвертій Статуту про казенні оброчні статті [34, с. 82], зокрема, встановлювався порядок віддачі ділянок міських земель в оброчне утримання з метою влаштування дач, тобто, говорячи сучасною правовою мовою надання у термінове користування за встановлену плату земельних ділянок для визначених господарських нестатків. Здійснення права державної власності на міські землі регламентувалося також у Законах про стани, Статуті міського і сільського господарства [33, с. 38-58] й інших законодавчих актах Російської держави. У досліджуваній період в управління міською земельною власністю включалося рішення усіх питань, що стосуються майна. Ці питання стосувалися як предмета регулювання адміністративного, так і цивільного права. Дореволюційний законодавець виходив з того, що скарбниця (держава) при здійсненні права державної власності реалізує як верховне панування держави над усіма землями, так і панування приватної особи над своєю власністю. Зазначена особливість і викликала потребу регулювання відносин, що стосуються міської власності Херсона, Миколаєва, Одеси, не тільки в Зводі законів цивільних, але й адміністративних [37, с. 268].

Раніше вже говорилося про те, що Звід законів не знає інших прав власності на землю, крім права приватної і державної власності. Однак з цього не виходить, що дореволюційний законодавець не бачив специфічних особливостей права власності на землю місцевих публічних утворень. У Херсоні, Миколаєві, Одесі визнавався особливий характер даної власності. Особливий характер відповідної власності визначався у нормах про об'єкт, суб'єкт та здійснення права власності на майно цивільних публічних утворень. У статтях Зводу законів цивільних спеціально виділялося майно громадське, до якого зараховували майно, що належить: дворянам, містам і міським мешканцям, громадам сільських обивателів. Стосовно міст Херсона, Миколаєва, Одеси і міських співтовариств дореволюційний законодавець визнав за необхідне спеціально сказати про можливість приналежності їм міських земель, вигонів і угідь, причому як усередині міст, так і за їх межами [39, с. 640].

Таким чином, демонструвалося, що право власності на громадське майно не можна ототожнювати з майном, що знаходиться у власності скарбниці (держави), приватних осіб, палацевого відомства, доль і різних управлінь. Громадська земля Херсона, Миколаєва, Одеси призначалася для здійснення публічних функцій. Говорячи словами дореволюційного законодавства для місцевих нестатків, суб'єктами права власності на громадську землю виступали дворянські громади, міста, міські і сільські громади. Дореволюційна юридична література характеризувала власників громадської землі як публічних юридичних осіб. Дані особи поряд зі скарбницею (державою) виділилися в особливий вид юридичних осіб, оскільки вони встановлювалися проти волі приватних осіб. На відміну від акціонерних товариств, художніх товариств та інших юридичних осіб органам міського самоврядування для здійснення права землеволодіння не потрібно було заключати угоди цивільно-правового характеру [6, с. 125].

Публічні особи Херсона, Миколаєва, Одеси в досліджуваний період виступали не тільки в ролі суб'єктів цивільних прав, але і носіями публічної влади. У силу цього вони реалізовували приналежне їм право в особливому порядку. Не дивно, що питання про порядок реалізації права власності на міські землі регулювалися не тільки в законах цивільних, але й в адміністративних (поліцейських). У Миському положенні, Положенні про губернські установи і Статут про міське і сільське господарство встановлювалися такі особливості реалізації права власності Херсона, Миколаєва, Одеси і органів місцевого управління:

По-перше, від імені міських поселень у майнових відносинах могло брати участь міське громадське управління.

По-друге, участь у цивільному обороті повинна була здійснюватися на підставі загальних цивільних законів, Миського положення, Положенні про губернські установи і Статуту про міське і сільське господарство з дотриманням правил, встановлених у приватних положеннях про прибутки і витрати Херсона та Одеси.

Зводу законів були не далекі норми про заборону цивільного обороту ряду земель, що належали до громадського майна Херсона, Миколаєва, Одеси. У Миському положенні вказувалося [28, с. 410], що міськими землями можуть користуватись всі міські мешканці. Це означало не що інше, як заборону цивільного обороту землі. Учасники цивільних правовідносин, яких можна назвати муніципалітетами, реалізували в Херсоні, Миколаєві, Одесі права розпорядника на основі застосування як норм публічного, так і приватного права.

Джерелом формування муніципального земельного фонду була узаконена передача державою земель містам із можливістю використовувати їх у міських інтересах без великих урядових дотацій (також не виключалося право муніципалітетами купівлі земель, але це право практично не використовувалося). Кількість землі в містах була різною, це залежало від багатьох причин, наприклад, розміру самого міста, наявності продуктивних сил, розміру зручної і незручної землі, кількості населення.

Межування землі для міської власності може вважатися логічним завершенням загальних межувань. У XVIII столітті в Росії почав застосовуватися так званий геометричний метод межування, за яким досить точно визначалися як загальна площа володінь, так і площа всіх угідь. Розпочалося генеральне межування з Маніфесту про генеральне розмежування земель від 19 вересня 1765 року, під правила якого потрапило пізніше межування земель Херсона, Миколаєва, Одеси [35, с. 134]. До Маніфесту додавалися Генеральні правила, дані межової комісії для створення межової інструкції та Інструкції землемірам для генерального межування земель Херсона, Миколаєва, Одеси. Для підготовки висококваліфікованих кадрів у 1779 році в Москві була заснована землемірна школа при межовій Канцелярії, з 1819 року вона стає Констянтиновським землемірним училищем, а з 1835 року – Межовим інститутом, на основі якого пізніше були створені Московський інститут геодезії, аерофото-зйомки і картографії та Московський інститут

інженерів землевпорядження, перетворені у наш час у державні університети. В 1837 році Міністерство державного майна приступило до розробки нового земельного кадастру. Були проведені великі роботи зі зйомки та визначення розмірів садибних земель, ріллі, косовиць, пасовищ Херсона, Миколаєва, Одеси. Кожне з цих угідь поділялося на декілька розрядів. На основі зібраних даних про врожайність за 12 років визначали умовний валовий прибуток ріллі і косовиць. З прибутку виключали вартість насіння, витрати на добрива, обробіток ґрунту, перевезення продукції, а також визначали умовний чистий прибуток. За даними про середні ринкові ціни на сільськогосподарські продукти обчислювали умовний чистий прибуток у грошовому вираженні [21, с. 36].

Таким чином, межування мало основні цілі:

1. Юридичну – визначення і зміцнення формальними юридичними законами меж земельних володінь зі складанням відповідних юридичних документів.

2. Сільськогосподарську – усунення незручних умов землекористування (черезсмузжя, сильна звивистість меж тощо).

3. Фінансову – визначення прибутковості володінь для обчислення податку на основі докладної зйомки й оцінки угідь.

Землі, приналежні містам, органи місцевого самоврядування могли використовувати по-різному:

а) для хліборобства (на міських землях в основному засівався озимий хліб і яровий; за право користування землею у міський прибуток щорічно сплачувалися гроші з десятини);

б) для розведення виноградників;

в) для розведення садів і городів (із садових рослин такі: яблука, персики, абрикоси, груші; з городніх: капуста, буряк, морква, ріпа, редис, салат, кукурудза, цибуля, картопля, петрушка, дині, і кавуни);

г) для здавання в оренду і відкупне утримання (так, наприклад, органи місцевого самоврядування мали право: віддавати землі в оренду на суму 4-5 руб за десятину; роздавати селянам землі в зручних районах для хліборобства по 15 дес. на душу, у незручних – по 8 дес. на душу; здавати в оренду для облаштування господарств міщан з міських володінь на підставі статті 756, 759 і 760 т. XII Зводу законів про устрій міст та селищ;

д) для влаштування фабрик, заводів і мануфактур (так, наприклад, на землях міста Миколаєва органи місцевого самоврядування дозволили заснувати 18 заводів – черепичні, пивоварний, салотопні, сухарний, шкіряні й ін.; на землях міста Херсона з числа 33 заводів 17 знаходилися усередині міста, і 16 – на міській землі – канатні, салотопні, свічкові, шкіряні тощо; на міських землях міста Одеси були розташовані 56 фабрик і заводів – черепичні, сальні, шкіряні, мильні, канатні, макаронні тощо). Наведені заводи і фабрики за частиною сплачених зборів можна класифікувати за трьома групами, по-перше, ті, що платять гроші суцільно на користь міста, по-друге, ті що на користь міста нічого не платять, так як вони платять за право торгівлі гільдійські гроші, по-третє, броварні утримувались відкупом;

е) органи місцевого самоврядування дозволяли видобуток корисних копалин на землях, що належать

містам (наприклад, на херсонських землях ламали камінь-вапняк, відомий за назвою бутового, за право ламання цього каменю платилося на користь міста 1 руб 50 коп. від сажня; добування очерету, за право подібного промислу в міську скарбницю надходило по 50 коп. від сарна; на міських одеських землях також дозволявся видобуток каменю) [33, с. 57].

Таким чином, в період кінця XVIII – середини XIX століть міста були великими землевласниками,

що не вели власного сільського господарства, і тому муніципальна влада повинна була здавати землі в користування з метою отримання фіксованого прибутку шляхом платежів податків та повинностей, надаючи кожному орендареві повну волю у встановленні системи господарства.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі можуть допомогти з'ясувати більш глибокий аналіз процесу муніципалізації міської власності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Львов А. О земле как элементе богатства. – М., 1853. – 236 с.
2. Великанов А. О хуторах, расположенных на Одесской городской земле. – Одесса: Гор. тип., 1864. – 234 с.
3. Ушинский А. О значении мануфактурной промышленности. – СПб., 1858. – Т. 1. – 107 с.; Т. 2. – 128 с.
4. Обзорение состояния городов Российской империи в 1833 г. – СПб., 1834. – 869 с.
5. Мейер Г. Основные понятия, существо и задача учения об управлении. – Гродно, 1890. – 186 с.
6. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. – М.: Фирма «Спарк», 1895. – С. 91-92.
7. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731-1823. – Одесса: Гор. Тип., 1836. – 300 с.
8. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 2. Хозяйственная статистика Новороссийского края. – Одесса, 1853. – 470 с.
9. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы 1793-1823. – Одесса: Гор. Тип., 1837. – 296 с.
10. Скальковский А. Заметки о торговых и промышленных силах Одессы, составленные в 1859 г. – СПб., 1865. – 181 с.
11. Скальковский А.А. Овцеводство и торговля шерстью в Новороссийском крае. – СПб., 1857. – 268 с.
12. Скальковский А.А. Взгляд на скотоводство Новороссийского края 1846-1848 гг. – СПб, 1850. – 168 с.
13. Скальковский А.А. О хлебопашестве в Новороссийском крае. – СПб, 1851. – 267 с.
14. Скальковский А.А. О нынешнем состоянии садоводства в Новороссийском крае. – СПб, 1852. – 236 с.
15. Статистика (Статья 1 и 2) // Одесский вестник. – 1827. – № 94. – С. 379-881; № 95. – С. 385-386.
16. О настоящем положении общественного управления в г. Одессе // Одесский вестник. – 1860. – 6 дек. – С. 18; 8 дек. – С. 22.
17. История городского общественного управления // Одесский вестник. – 1992. – 22 янв. – С. 4.
18. Статистический очерк Одессы за 1860 год // Одесский вестник. – 1862. – 27 окт. – С. 28.
19. Мурзакевич Н. Материалы для истории губернского города Херсона // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1879. – Т. XI. – С. 324-388.
20. Лонгинов А.В. Устройство Одесского порта и первоначальный отвод земли г. Одессе // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1894. – Т. XVII. – С. 73-84.
21. Василенко И.А. Административно-государственное управление: Учеб. пособие / Отв. ред. Н.И. Глазунова. – М.: ГАУ им. С. Орджоникидзе, 1994. – 72 с.
22. Велихов Л.А. Основы городского хозяйства: Общ. учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйствования. – М.: Наука, 1996. – 466 с.
23. Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. – М.: Госиздат., 1928. – 467 с.
24. Рыбаков Ю.Я. Промышленная статистика России XIX в. – М.: Наука, 1976. – 215 с.
25. Рыздзонский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 559 с.
26. Сафонов М.М. Проблема реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII-XIX вв. / АН СССР. Институт истории СССР. Ленинградское отделение. – Л.: Наука, 1988. – 250 с.
27. Государственные учреждения России в XVIII-XIX в.: (Законодательные материалы): Справ. пособие / Подгот. к печ. А.В. Чернов / М-во высш. и средн. спец. образования РСФСР. – М.: МГИАИ, 1960. – 579 с.
28. Положение об общественном управлении г. Одессы 30 июня 1863 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1866. – Собр. 2. – Т. XXXVIII. – Отд. 1. – С. 403-412.
29. Закон гражданский // Свод законов Российской империи (с приложением к 3812 ст., положение о порядке описи, оценки и продаже имущества). – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1846. – Т. X. – Глава 1-3. – С. 382-505.
30. Закон состояний // Свод законов Российской империи. – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Т. IX. – С. 201-518.
31. Устав службы правительственной // Свод законов Российской империи. – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1833. – Т. III. – С. 37-40.
32. Устав службы выборной // Свод законов Российской империи. – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1833. – Т. 3. – С. 326-421.
33. Устав городского и сельского хозяйства // Свод законов Российской империи. – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1852. – Т. XII. – С. 21-91.
34. Устав податной, Уставы счетные // Свод законов Российской империи. – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1852. – Т. V. – Кн. 4. – Отд. 3, 6 и 7. – С. 53-254.
35. Устав строительный // Свод законов Российской империи (с приложением к ст. 129, часть 2). – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1852. – Т. XII. – С. 126-321.
36. Положение о доходах и расходах города Одессы // Свод законов Российской империи. – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 2. – Т. IX. – Отд. 1 и 2. – С. 311-421.
37. Дитятин И.И. Устройство и управление городов России: В 4 т. // Городское самоуправление в настоящем столетии: (Городское самоуправление в России. Городское самоуправление до 1870 года). – СПб., 1875. – Т. II. – 563 с.
38. Статистические сведения о Херсонской губернии // Херсонские губернские ведомости. – 1868. – № 11. – С. 12; № 17. – С. 20.
39. Васильчиков А.И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений: В 3 т. – СПб.: Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1871. – Т. III. – 839 с.

Рецензенти: Котляр Ю.В., д.і.н., професор, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили;
Сінкевич Є.Г., к.і.н., доцент, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили.

I ñòî ð³ÿ

ì ³æí àðî äí èõ â³äí î ñèí

УКРАЇНСЬКА ЕТНІЧНА СПІЛЬНОТА В АРГЕНТИНІ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто сучасне культурне та громадське життя аргентинських українців. Зроблено акцент на хвилях еміграції та діяльності українських громадських організацій Аргентини.

Ключові слова: аргентинські українці, діаспора, українські громадські організації.

В статье рассмотрена культурная и общественная жизнь аргентинских украинцев. Сделан акцент на волнах эмиграции и деятельности украинских общественных организаций Аргентины.

Ключевые слова: аргентинские украинцы, диаспора, украинские общественные организации.

The present-day cultural and social life of Argentine Ukrainians is reviewed in the article. A special emphasis is laid upon the emigration waves and the Ukrainian public organisations activities in Argentina.

Key words: Argentine Ukrainians, Diaspora, Ukrainian public organisations.

З часів набуття Україною власного суверенітету, постає необхідність дослідження витоків і фундаментальних процесів, які розгорталися за межами сучасної української держави і сприяли процесам становлення України в сучасному розумінні. Ці тенденції, які мали місце в закордонних анклавах української нації, і які не були зашорені політичною цензурою, могли проявити та розвинути актуальні й наріжні питання з приводу формування самосвідомості нації, етносу українського походження.

Довготривала боротьба українського народу за власну незалежність породжувала велику кількість проблемних та складних питань, які не могли бути вирішені на теренах сучасної географічної України, що в свою чергу сприяло розвитку еміграційних процесів. Отже, розуміння і всебічне вивчення феномена зарубіжного українства, його причин, наслідків для культури народу, перспектив актуальні і в наш час, по-перше тому, що ця сув'язь питань десятиліттями була закритою темою, по-друге – що діаспора відіграла і продовжує відігравати непересічну роль у долі народу, його культурі, особливу роль у міжнародних контактах нашої країни, і, по-третє, сьогодні ми є свідками нової хвилі «заробітчан», завдяки яким збільшується чисельність українства в країнах світу. Водночас зарубіжні українці є послами нашої Батьківщини в країнах поселення, і не лише як носії знань про Україну. Вони здійснюють вагомий внесок у загальний розвиток культури, науки, мистецтва українського народу.

Однією з країн, де проживає велика кількість етнічних українців, є Аргентина. На нашу думку, українська етнічна спільнота в даній країні яскраво ілюструє долю всіх «хвиль» української еміграції.

Відзначимо, що історію аргентинських українців, їх інкорпорацію до латиноамериканського соціуму тривалий час досліджували, головним чином, історики діаспори, зокрема, С. Вапрович [2], М. Данилишин [6], Є. Онацький [14]. Окремо слід відмітити праці викладача Українського Католицького Університету в Буенос-Айресі М. Василика [3], остання з яких вийшла друком минулого року [4]. Книга містить огляд етапів становлення української етнічної спільноти в Аргентині, аналіз проблем розвитку та сучасних викликів. Чимало уваги автор присвячує опису суспільного та релігійного життя українців Аргентини.

У 1990-ті роки в Україні з'явилась низка публікацій, присвячених проблемам української еміграції, історії та сучасному становищу української діаспори у країнах світу, проте більшість з них мали довідковий [8; 9] або узагальнюючий [18] характер.

В останній час увага науковців до спадщини української діаспори в Аргентині зростає, з'являються як наукові статті [5; 12], так і розширені статті у довідкових виданнях, напр., у довіднику «Українці зарубіжжя та Україна» за редакцією Д. Табачника [17].

Було започатковано вивчення еміграційних періодичних видань, зокрема, дослідженням української преси в Аргентині активно займається Науково-дослідний центр періодики Львівської наукової

бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України в рамках підготовки національної бібліографії української періодики. Л. Кужель аналізує видавничу діяльність українських емігрантів у Бразилії та Аргентині у 20-30-ті роки ХХ ст., зокрема видання українських календарів та їх просвітницьку місію [13].

Вагомим внеском у дослідження долі аргентинських українців став науковий доробок вітчизняного історика Л. Дибчук [7] та білоруського науковця С. Шабельцева [23; 24]. Відомий науковець О. Сапеляк у своїй книзі «Українська спільнота в Аргентині. Історико-етнологічний аспект» на широкому порівняльному матеріалі дала відповідь на низку питань, зокрема, про самозбереження української діаспори та її асиміляцію й інтеграцію до суспільства Південної Америки, показана першорядна роль УГКЦ у збереженні самоідентичності українців в Аргентині [15].

Певний інтерес для нашого дослідження становлять і публікації аргентинських авторів, зокрема, С.Б. Альборнос [25], Н.Е. Бранд [26], М.Х. Маркогльесе [28], Е. Тексідо [29], однак вони переважно приділяють увагу економічним аспектам міграції, за виключення праці Сільві Альборнос, що присвячена аналізу ролі «Просвіти» у збереженні самобутності українців Аргентини.

Метою нашої статті є проаналізувати та узагальнити політико-культурне життя української етнічної спільноти в Аргентині. Завданнями статті постали: 1) визначити періоди («хвилі») в еміграційному русі українців до Аргентини; 2) розкрити діяльність українських громадських організацій Аргентини на сучасному етапі; 3) охарактеризувати культурне життя українських емігрантів в останні десятиліття.

В еміграційному русі українців до Аргентини можна виділити чотири періоди: *перший* (1897-1914 рр.), *другий* (1922-1939 рр.), *третій* (1946-1951 рр.), *четвертий* (починаючи з 1993 р.) [3, с. 15-16; 12, с. 161; 20, с. 5-7 та ін.].

Перша і друга хвилі переселенців зумовлені переважно економічними причинами і представлені вихідцями з західних регіонів України. Перші українські поселенці, які прибули в Аргентину в 1897 році, оселилися в аргентинській провінції Місьйонес. Згодом українські поселення поширилися й на інші, переважно північні та центральні, провінції країни. За своїм соціальним складом це були селяни з Волині та Галичини, що й обумовило їх подальшу виробничу діяльність [27]. Усього впродовж 1897-1914 років в Аргентину прибуло приблизно 14 тис. українських поселенців. З початком Першої світової війни еміграція українців до Аргентини на певний час припинилася [1; 4, с. 20-28].

Революція та поразка національно-визвольної боротьби спричинили другу хвилю еміграції з українських земель. Впродовж 1922-1939 років до Аргентини прибуло близько 50 тис. українських емігрантів, переважно, із західноукраїнських земель. Певну частку новоприбулих становила інтелігенція – колишні службовці УНР, офіцери українських армій тощо. Вищий проти перших поселенців рівень освіти сприяв їхній швидкій адаптації та посіданню кращого становища в аргентинському суспільстві [19, с. 220-222].

Емігранти, які приїхали з України після Другої світової війни, не тільки поповнили вже створені українські поселення у віддалених провінціях, але й почали шукати роботу в містах, в першу чергу, в аргентинській столиці. Переважно це були учасники національно-визвольного руху в Україні чи особи, які були свого часу вивезені з України до Німеччини на примусові роботи. Впродовж 1946-1950 років до Аргентини прибуло 5-6 тис. українців [23, с. 93-94]. Серед нових іммігрантів було чимало добрих спеціалістів із дипломами західних університетів, значна частина їх відзначалася високим рівнем національної свідомості [5]. Саме за їх ініціативою, з метою об'єднання угруповань української громади, у 1947 році був скликаний Конгрес українців Аргентини, на якому була створена Українська центральна репрезентація (УЦР) [10].

Слід зазначити, що у повоєнні роки відбувалася також широко розрекламована у радянських засобах масової інформації часткова репатріація міжвоєнної заробітчанської еміграції з Аргентини [23]. Доля цих репатріантів в Радянському Союзі склалася по-різному. Незважаючи на те, що вони були відновлені в правах громадянства, частина з них так і не змогла пристосуватися до умов життя в радянській країні і повернулася назад в Аргентину. Деякі, особливо діти зі змішаних шлюбів, влилися в колективи вузів та шкіл, ставши викладачами іспанської мови [24, с. 17].

Вважаємо, саме позиція української громади в Аргентині, а також позитивний імідж, створений аргентинськими українцями впродовж майже ста років, зумовили той факт, що 5 грудня 1991 року Аргентина першою серед країн Латинської Америки визнала незалежність України [18, с. 104.]. Того ж дня українці Аргентини влаштували у Буенос-Айресі перед парламентом країни грандіозне свято. І в цей же день тогочасний президент Аргентини Карлос Менем прийняв делегацію української діаспори і показав документ, відповідно до якого Аргентина визнала Україну як незалежну державу.

Ці чинники, не в останню чергу, сприяли політичному зближенню офіційного Буенос-Айреса та Києва впродовж 1990-х років. Влітку 1993 року в Національному Конгресі Аргентини створено Групу друзів України. Тоді ж у столиці було відкрито Посольство України в Аргентині. Нині в Республіці Аргентина, крім посольства існують два почесних консульства України: в провінції Місьйонес та в провінціях Чако та Формоса [16].

На сьогоднішній день договірно-правова база українсько-аргентинських відносин становить 43 чинні угоди, що забезпечує необхідне законодавче поле для розбудови двостороннього співробітництва у політичній, торговельно-економічній, науково-технічній та гуманітарній сферах. Останнім часом керівництво нашої держави приділяє значну увагу співпраці із закордонними українцями, зокрема, 14 жовтня 2009 року у Верховній Раді України вперше відбулись парламентські слухання на тему «Закордонне українство: сучасний стан та перспективи співпраці» за участю народних депутатів України, Послів України в країнах з українською діаспорою, очільників закордонних українських громадських

організацій, представників духовенства, молодіжних громадських організацій та засобів масової інформації [19]. 3 лютого 2010 року Кабінет Міністрів України ухвалив проект закону «Про закордонних українців». Законопроект визначає правові основи співпраці із закордонними українцями, зокрема з надання їм Україною підтримки та допомоги щодо задоволення їхніх національно-культурних, освітніх, мовних та інформаційних потреб [22].

Після розпаду СРСР, взявши до уваги добру славу, якою користуються українці в Аргентині, уряд цієї країни розпочав видачу громадянам України тимчасових віз із правом працевлаштування [26, р. 1-4]. Так розпочалася «четверта хвиля» української еміграції в Аргентину. Почався непростий процес інтеграції її учасників у життя так званої «старої» еміграції.

На сьогодні в Аргентині налічується близько 300 тис. етнічних українців [29, р. 125-126], яких можна розділити на дві численні соціальні групи. Перша – особи, що працюють в сільському господарстві і мають переважно самостійні фермерські господарства. Другою численною групою є індустриальні робітники, здебільшого високої кваліфікації. Останнім часом серед української діаспори відбувається ріст представників інтелектуальних професій – інженерів, лікарів, юристів, економістів, соціологів, філологів тощо [28, р. 49-51; 29, р. 138-139].

Основна частина українців мешкає у столиці й провінції Буенос-Айрес (біля 150 тис. осіб) та провінції Місьйонес (прибл. 75 тис. осіб). Місцями компактного проживання є також провінції Чако (33 тис. осіб), Мендоса (15 тис. осіб), Кордоба (6 тис. осіб), Формоса (4,5 тис. осіб), Ріо-Негро (4,5 тис. осіб) та інші провінції (12 тис. осіб) [27; 29]. Переважна більшість української діаспори в Аргентині є представниками так званої «старої» імміграції (1897 р. – після Другої світової війни) із їх нащадками, які продовжують зберігати національну ідентичність та інтерес до України, її історії та сьогодення [20].

Українська діаспора в Аргентині представлена понад сорока українськими громадськими, культурними, релігійними та молодіжними організаціями, більшість з яких входять до складу Української Центральної Репрезентації в Аргентинській Республіці (понад 25), зокрема, Українська Центральна Репрезентація, Українське культурне товариство «Просвіта», Українське товариство «Відродження», Союз українок Аргентини, «Пласт», Організація української молоді в Аргентині, Фондація ім. Тараса Шевченка та ін. [11], а її основними колективними членами є товариство «Просвіта» та товариство «Відродження». Головою Української Центральної Репрезентації в 2005-2008 роках був Юрій (Хорхе) Баланда, з 2008 року – Євген Юзва, головою Головної ради УЦР – Юрій Данилишин [11].

Українське культурне товариство «Просвіта» було засновано в 1924 році. Крім центрального відділення, воно має 10 філій у містах провінції Буенос-Айрес, а також дві філії – в провінціях Санта-Фе та Неукен. Головою «Просвіти» є Петро Маслюк. Друкованим органом товариства є газета «Українське слово» [25]. Засноване в 1939 році товариство «Відродження»,

головою якого є Іван Регей, має центральне відділення та три філії в провінції Буенос-Айрес. Друкованим органом товариства є газета «Наш клич». Великим досягнення української громади стало спорудження в 1971 році в Буенос-Айресі пам'ятника Тарасу Шевченку [20].

Процес об'єднання етнічних українців в Аргентині продовжується й останнім часом. У 1993 році створено Північне угруповання УЦР у складі українських товариств провінції Місьйонес, які діють в містах Посадас, Обера, Леандро Алем та Апостолес [5]. У 2003 році в м. Резистенсія аргентинської провінції Чако розпочало діяльність об'єднання «Друзі України». У цьому ж році були засновані ще дві організації релігійного спрямування: Братство Св. Софії УГКЦ та Українське Євангельське Християнське Братство. У 2005 році в провінції Чако виникло товариство «Славна Україна» [11].

Соціальний стан українського населення та ступінь участі у громадському житті країни зумовлює і актуальність здобуття освіти рідною мовою. В Аргентині переважно це навчальні заклади початкового та середнього рівнів, а також так звані «рідні школи» при громадських осередках і церковних парафіях [12, с. 161-162]. На сьогоднішній день у різних провінціях Аргентини функціонують близько 20 суботніх шкіл та класів і така ж кількість танцювальних, музичних і хорових колективів, які щороку мандрують Аргентиною, поширюючи знання про українські мистецькі традиції [16]. Зокрема, у звіті Голови УЦР за 2009 рік подаються такі відомості: зареєстровано шкіл – 24, учнів – 268. Основним предметом у суботніх школах є граматики, лише в декількох ще історія, географія та культура України [11]. У 1967 році був заснований Український католицький університет, першим директором якого став доктор Богдан Галайчук [4]. Діяльність Української греко-католицької церкви щодо збереження етнічної самобутності українського населення в Аргентині, заслуговує, на нашу думку, окремого дослідження.

Маніфестом українства та засобом збереження національної мови та культури можна вважати і декілька українських газет громадського та релігійного спрямування. Так, культурно-освітні товариства видають періодичні щомісячні газети: «Українське Слово», «Наш клич», «Голос української церкви», які виходять українською та іспанською мовами [4; 20]. Під протегуванням українських громадських організацій в Аргентині діють фольклорні гурти, серед яких танцювальні колективи, хори та ін. На 2009 рік зареєстровано, зокрема, 20 фольклорних ансамблів, з них 12 – під керівництвом «Просвіти», 2 – «Відродження», 6 – інших установ-членів УЦР. Загальна чисельність учасників складає 580 осіб [11].

Зростанню громадської активності, збереженню національної ідентичності та самобутності аргентинських українців сприяло урочисте відзначення у 1997 році 100-річчя української діаспори Аргентини. З нагоди ювілею в Україні вперше здійснене видання про життя та діяльність українських іммігрантів та їхніх нащадків на далекому континенті – «Українці в Аргентині» [21]. Ювілей привернув увагу громадськості не лише до долі українських аргентинців,

а й цілого масиву українства в Південній Америці (Аргентина, Бразилія, Парагвай, Уругвай, Венесуела та інші країни). Усі ці заходи громадсько-просвітницького та культурного характеру мали за мету посприяти усвідомленню такого унікального явища, як розвиток українства в Латинській Америці.

Незважаючи на незаперечний процес, досягнутий українською громадою в соціально-економічній і культурницькій сферах, з роками суспільна активність її членів стала спадати. Серед головних причин цього – старіння членського складу діаспорних організацій [5]. Проте з оновленням у 2005 році керівного складу Української Центральної Репрезентації в Аргентині та обранням у жовтні 2005 року її головою молодого і активного громадського діяча Ю. Баланди на посаду голови УЦР спостерігається значне поживлення діяльності української громади, в першу чергу, її молодого покоління, свідченням чого стало проведення на початку 2006 року в Буенос-Айресі І з'їзду представників організацій української молоді в Аргентині та ІІ Лагіноамериканського з'їзду етнічних українців в м. Обера у жовтні 2006 року. УЦР також брала участь у роботі ІV Всесвітнього форуму українців, який проходив у серпні 2006 року в Києві [5; 20].

Важливу роль у популяризації української культури в Аргентині відіграють Почесні консульства України

у провінціях Місьйонес, Чако та Формоса, за сприяння яких проводиться значна кількість культурно-просвітницьких заходів, пов'язаних з важливими подіями сучасного й історичного життя нашої держави. Зокрема, у вересні 2009 року у місті Лас-Бреньяс (провінція Чако) з ініціативи Почесного консула України у провінціях Чако і Формоса О. Коровайчука було відкрито площу України, на якій було встановлено погруддя Тараса Шевченка [16].

Таким чином, можна зазначити, що українська етнічна спільнота в Аргентині пройшла чотири хвилі у своєму розвитку від зачаткування до успішної інтеграції в аргентинське суспільство та відіграє вагомую об'єднуючу роль у розвитку відносин Республіки Аргентина з українською метрополією. Саме віддаленість аргентинської діаспори від України сприяла збереженню української культури та традицій, які були втрачені під впливом різноманітних чинників на території сучасної української держави. Свідомість та розуміння самотності походження аргентинських українців засвідчене тим, що на території Аргентини успішно діє достатньо велика кількість громадських організацій, метою яких є культурний та політичний розвиток української громади, вирішення питань інтеграції української етнічної спільноти у міжнародне суспільство.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абліцов В. Українська діаспора: вчора і сьогодні [Електронний ресурс] / Віталій Абліцов, Галина Сімченко // Всеукраїнська експертна мережа. – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analytic/index.php?ELEMENT_ID=11132.
2. Вапрович С.О. Аргентина: українська еміграція в ній / С. Вапрович. – Львів, 1935. – 33 с. – (Бібліотека Української католицької організації).
3. Василик М. Українське поселення в Аргентині / М. Василик; Вст. сл. від авт. – Мюнхен: УВУ, 1982. – 147 с.
4. Василик М. «Українці Аргентини: історія та сучасність»: Презентація книги [Електронний ресурс] / М. Василик // Український Католицький Університет. – Режим доступу: <http://www.ucu.edu.ua/ukr/current/press-releases/article;3846/>.
5. Гальчинський В. Українська діаспора Аргентини в 2-й половині ХХ століття [Електронний ресурс] / В. Гальчинський // Українознавство. – 2009. – № 2 (31). – Режим доступу до журн.: <http://www.ualogos.kiev.ua/category.html?category=8&number=72>.
6. Данилишин М. Українці в Аргентині: Монографія про суспільно-організаційне життя української спільноти в Аргентині / М. Данилишин. – Буенос-Айрес, 1979. – 392 с.
7. Дибчук Л. Внесок української діаспори Канади та країн Латинської Америки в розвиток економіки і культури незалежної України (1991-2005 рр.) / Л.В. Дибчук: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.
8. Зарубіжні українці: Довідник / Рук. работы С.Ю. Лазебник. – К.: Україна, 1991. – 253 с.
9. Заставний Ф. Українська діаспора: Розселення українців у зарубіжних країнах / Ф.Д. Заставний. – Львів: Світ, 1991. – 119 с.
10. Звіт Української Центральної Репрезентації в Аргентині 2006 р. [Електронний ресурс] // Світовий конгрес українців. – Режим доступу: http://www.ukrainianworldcongress.org/Richni_Zahalni_Zbory2006/Zvity/Centrali/Argentina.pdf.
11. Звіт Української Центральної Репрезентації в Аргентині 2009 р. [Електронний ресурс] // Світовий конгрес українців. – Режим доступу: http://www.ukrainianworldcongress.net/Richni_Zahalni_Zbory2009/Zvity/Centrali/Argentina.pdf.
12. Костянтинова С. Аргентинські українці або українські аргентинці: про дві батьківщини / С. Костянтинова // Українознавство. – 2005. – № 3 (16). – С. 161-163.
13. Кужель Л. Українські календарі (1914-1934) в Аргентині і Бразилії як джерело інформації про західноукраїнську книгу [Електронний ресурс] / Л. Кужель // Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/zlnb/2008_1/pdf/rozdil-1/Kuzhel.pdf.
14. Юнацький Є. Українці в Південній Америці. Українці в Аргентині / Євген Юнацький // Українці у Вільному Світі: Ювілейна книга Українського Народного Союзу, 1894–1954 / Зредаг.: Л. Мишуга, А. Драган. – Jersey City, 1954. – С. 215-227.
15. Сапеляк О. Українська спільнота в Аргентині: історико-етнологічний аспект / Оксана Сапеляк. – Л.: Червона Калина, 2008. – 286 с. – (Інститут народознавства НАН України).
16. Стан співробітництва між Україною та Аргентиною у культурно-гуманітарній сфері [Електронний ресурс] // Посольство України в Аргентинській Республіці. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/argentina/ua/publication/content/38763.htm>.
17. Табачник Д. Українці зарубіжжя та Україна: Довідник / Д.В. Табачник, Г.Д. Попов. – К.: Знання, 2007. – 399 с.
18. Трощинський В. Українці у світі / В.П. Трощинський, А.А. Шевченко // Україна крізь віки. – Т. 15. – К., 1999.
19. У Верховній Раді України відбулись парламентські слухання на тему «Закордонне українство: сучасний стан та перспективи співпраці» [Електронний ресурс] // Посольство України в Аргентинській Республіці. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/argentina/ua/publication/content/37919.htm>.
20. Українська громада в Аргентинській Республіці. (із циклу «Латинська Україна») [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.svitohlyad.kiev.ua/Diaspora/89.htm>.
21. Українці в Аргентині: Фотоальбом / Упоряд. Н.Д. Прибега. – К.: Мистецтво, 1997. – 272 с.; іл.
22. Уряд України створює умови для підтримки закордонних українців [Електронний ресурс] // Посольство України в Аргентинській Республіці. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/argentina/ua/news/detail/34040.htm>.

23. Шабельцев С. Українські реємігранти з Аргентини (1950-1960-ті рр.) / С.В. Шабельцев // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 92-104.
24. Шабельцев С. Украинцы и белорусы в Аргентине: общественно-политическая деятельность и связи с родиной (1945-1991 гг.) / С.В. Шабельцев: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.03. / Белорус. гос. ун-т. – Минск, 2005. – 19 с.
25. Albornoz S. Inmigración ucrania en la República Argentina: una comunidad por dentro [Electronic resource] / Silvia Beatriz, Marina Borrell, María Cecilia Corda, Rosa Zulema Pisarello, Cristina Alicia Ristuccia // Bibliotecas de colectividades e identidad étnica. Las Asociaciones Prosvita y Nemunas de Berisso. – Universidad Nacional de La Plata. – Mode of access: www.fahce.unlp.edu.ar/academica/Areas/...iv.../albornoz.doc.
26. Brand N. Migración ucraniana en la Argentina: Omisión o intencionalidad? [Electronic resource] / Natalia Elizabeth Lorea Brand // Instituto de Investigaciones Gino Germani. Facultad de Ciencias Sociales. Universidad Buenos Aires. – Mode of access: www.iigg.fsoc.uba.ar/pobmigra/archivos/14.pdf.
27. Inmigración Ucrania a la República Argentina [Electronic resource] // Сайт Української центральної репрезентації в Аргентині. – Mode of access: <http://www.ucrania.com/Articulos/tabid/58/ctl/Details/mid/392/ItemID/1/language/es-AR/Default.aspx>.
28. Marcogliese M. La migración reciente de Europa Central y Oriental a la Argentina, Un tratamiento «especial»? / Maria José Marcogliese // Revista Argentina de Sociología. – 2003. – Noviembre-Diciembre. – Vol. 1, № 1. – P. 44-58.
29. Texidó E. El acuerdo bilateral celebrado entre Argentina y Ucrania / Ezequiel Texidó // Acuerdos bilaterales de migración de mano de obra: Estudio de casos / Eduardo Geronimi, Lorenzo Cachón, Ezequiel Texidó. – International Migration Papers. – Vol. 66. – Geneva: International Labour Organization, 2004. – P. 125-151.

Рецензенти: Тригуб П.М., д.і.н., професор, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили;
Сінкевич Є.Г., к.і.н., доцент, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили.

© Богданова Т.Є., Погромський В.О., 2010

Стаття надійшла до редакції 21.02.2010 р.

ЛІВАНСЬКА КРИЗА 2006 р.: РЕЗУЛЬТАТИ ТА НАСЛІДКИ

У статті проаналізовано наслідки лівано-ізраїльського конфлікту 2006 р., відомого як Друга ліванська війна та Ліванська криза 2006 р. Визначено роль США, ЄС, зокрема Франції, та Росії у припиненні вогню з боку Держави Ізраїль та руху Хізболла. Виявлено ставлення країн ЛАД до конфлікту та його сторін.

Ключові слова: Ліван, Ізраїль, конфлікт, Близький Схід, США, Франція, Хізболла (Хезболла).

В статтє проанализированы последствия ливано-израильского конфликта 2006 г., также известного как Вторая ливанская война и Ливанский кризис 2006 г. Определена роль США, ЕС, в частности Франции, и России в прекращении огня со стороны Государства Израиль и движения Хизболла. Выявлено отношение стран ЛАГ к конфликту и его сторонам.

Ключевые слова: Ливан, Израиль, конфликт, Ближний Восток, США, Франция, Хизболла (Хезболла).

In the article were analyzed basic results of Lebanese-Israeli conflict in July-August, 2006, also known as the Second Lebanese war and Lebanese crisis of 2006. Was defined the role of the USA, EU, namely France, and Russia in a cease-fire from the side of the State Israel and motion of Hizbullah. Attitude of countries of LAS is exposed toward a conflict and his sides.

Key words: Lebanon, Israel, conflict, Middle East, USA, Russia, France, Hizbullah (Hezbollah).

Традиційна конфліктогенність близькосхідного регіону набуває нового формату на початку ХХІ ст. На даний час близькосхідний конфлікт, основу якого складає, насамперед, територіальна проблема, поділяється на декілька блоків, одним з яких є ізраїльсько-ліванський [4, с. 220]. Військове протистояння між Ізраїлем та Хізболлою на території Лівану влітку 2006 р. – відоме у Лівані як Липнева війна, а в Ізраїлі як Друга ліванська війна – продемонструвало, що поряд із палестинським питанням конфлікт Тель-Авів – Бейрут є одним із головних гальм мирного врегулювання у регіоні.

Зазначена проблема є актуальною і для України. По-перше, нетривкий стан близькосхідного врегулювання, а саме у контексті лівано-ізраїльських відносин, створює значні ускладнення на шляху розвитку торговельно-економічних відносин України з даними країнами. По-друге, загострення конфронтації на Близькому Сході утворює також стратегічну небезпеку для інших держав, в тому числі й для України. Тому при формуванні своєї близькосхідної політики наша держава має враховувати, що нерозв'язаність близькосхідної проблеми несе в собі загрозу як регіональній, так і світовій безпеці в цілому, а також піддає сумніву здатність міжнародного співтовариства вирішувати такі конфліктні ситуації взагалі [10, с. 240-241].

Метою даної роботи є висвітлення основних результатів лівано-ізраїльського конфлікту 2006 р. у регіональному та міжрегіональному контексті, що потребує здійснити аналіз людських та економічних втрат сторін конфлікту; виявити ставлення таких країн, як США, Росія, Франція та держав ЛАД до перебігу конфлікту та його результатів; з'ясувати ставлення громадян Ізраїлю до Другої ліванської війни.

Зазначимо, що дана проблема знайшла відображення у працях закордонних і вітчизняних науковців. У дослідженнях українських сходознавців А. Захарченко [4] та В. Шведа [10] аналізуються перспективи врегулювання близькосхідного конфлікту на сучасному етапі у контексті стратегічних пріоритетів України, у статті С. Зінько підкреслюється ключова роль інформаційно-пропагандистських засобів у перебігу лівано-ізраїльського конфлікту 2006 р. [5]. Цінним для дослідження став аналіз ситуації на Близькому Сході, зроблений російським академіком Є. Примаковим [7] та російсько-ізраїльським ученим А. Епштейном [11-12]. Оцінка конфлікту з боку Франції та США репрезентована аналітичними матеріалами Французького інституту міжнародних відносин [18] та працею П. Салема [21]. Матеріали дискусії «Майбутнє Лівану», проведеної провідним ізраїльським часописом «Meia» [16], висвітлюють передовсім позицію ізраїльської громадськості, а праця Моше

Аренса, колишнього посла Ізраїлю у США, міністра оборони та міністра закордонних справ Держави Ізраїль містить аналіз змін, яких зазнав імідж Ізраїлю всередині країни та на зовнішній арені в результаті Ліванської війни 2006 р. та наслідки цього для країни [13].

Друга ліванська війна розпочалася 12 липня 2006 р., через два тижні після початку конфлікту між Ізраїлем та сектором Газа у 2006 р., а закінчилася припиненням вогню 14 серпня 2006 р. [2], проте підвалини її були закладені значно раніше. Після виводу Ізраїлем військ з Південного Лівану у 2000 р. (за резолюціями РБ ООН № 425 і № 426) та реформування Армії Південного Лівану, значна частини зброї та укріплень була захоплена Хізболлою [5]. Впродовж наступних шести років південь країни майже повністю контролювався силами Хізболли, яка фактично створила тут «державу в державі». На думку А. Захарченко, поспішний відхід військ ЦАХАЛу із «зони безпеки», оголошений керівництвом Хізболли «перемогою ліванського опору», та послідовна підтримка угруповання Сирією та Іраном призвели до значного посилення позицій Хізболли як в арабському світі взагалі, так і в самому Лівані [4, с. 225-226].

Початок повномасштабному конфлікту поклали події 12 липня 2006 р., під час яких бойовики Хізболли захопили у полон двох і вбили ще трьох ізраїльських солдатів. Ізраїль ініціював повітряну і морську блокаду Лівану, масивні авіанальоти на численні об'єкти інфраструктури Лівану, і наземне вторгнення до Південного Лівану. Хізболла відповіла численними ракетними ударами по північному Ізраїлю й зустріла ізраїльську армію на території Лівану блискавичними партизанськими нападами [17]. Зазначимо, що уряд Лівану майже не брав участі у конфлікті.

Конфлікт забрав життя більш ніж тисячі осіб, головним чином цивільного населення Лівану, майже повністю знищив інфраструктуру країни, понад мільйон ліванців втратило домівки, було припинено нормальне життя не тільки у Лівані, але й у північній частині Ізраїлю, в якій сотні тисяч ізраїльтян залишили свої оселі [22]. Напади обох сторін на цивільне населення та інфраструктуру викликали гостру критику міжнародного співтовариства [8; 21]. Відзначимо, що позиція України у ці дні практично збіглася з позицією Євросоюзу (Заява МЗС України від 4 серпня 2006 р.) [10, с. 214-215].

Після тривалих обговорень (розходження виявилися переважно між Францією та США) 11 серпня 2006 р. Рада Безпеки ООН схвалила Резолюцію № 1701, яка вимагала припинення військових дій [10, с. 240; 18]. 12 серпня ліванський уряд і Хізболла схвалили це рішення, а 13 серпня те ж саме зробив уряд Ізраїлю. Перемир'я, прийняте як ізраїльським прем'єр-міністром Ехудом Ольмертом, так і його ліванським колегою Фуадом ас-Синьорой, почало діяти 14 серпня о 8:00 за місцевим часом [15].

Які ж результати даного конфлікту? Розглянемо їх, враховуючи матеріально-технічну, людську, інформаційну базу сторін. Отже, як відомо, Ізраїль має розвинений воєнно-промисловий комплекс, створений за допомогою США і здатний забезпечувати ізраїльську армію найсучаснішими видами зброї. Ізраїльська

розвідка Моссад, яка тісно взаємодіє із спецслужбами США, вважається однією з найефективніших у світі. Під час попередніх ескалацій арабо-ізраїльського конфлікту це забезпечувало Ізраїлю істотну військово-технічну перевагу, проте, на диво, останнього разу це не дало відчутного результату [18]. Армія оборони Ізраїлю (ЦАХАЛ), незважаючи на якісну і кількісну перевагу над Хізболлою в озброєнні, продемонструвала явну неефективність. Вона не змогла ані знищити військову структуру Хізболли, ані просунути на достатню відстань у глибокі території Лівану (тим більше дійти до Бейрута, як у 1982 р.), та навіть знищити батареї Хізболли, які вели ракетний обстріл території Ізраїлю [11].

Ізраїльські ВПС, маючи найсучасніші системи виявлення наземних цілей і самонаведення авіаційних ракет та повне панування в повітрі, не змогли виявити і нейтралізувати вогневі точки Хізболли; не вдалося їм і перервати маршрути доставки боєприпасів і озброєння для супротивника. Інтенсивність ракетного обстрілу території Ізраїлю батареями Хізболли, за оцінкою військових експертів (100-200 ракет у добу), не зменшувалася впродовж всього конфлікту [19]. У той же час ізраїльська авіація нанесла ракетно-бомбові удари по житлових кварталах південної частини Бейрута і цивільній інфраструктурі Південного Лівану. Плануючи знищення Хізболли, ізраїльське командування розраховувало вирішити основні завдання силами ВПС і звести до мінімуму наземну операцію, аби уникнути великих втрат. З цим завданням ізраїльська авіація також не впоралася. Хізболла нав'язала ізраїльтянам наполегливі затяжні бої, у ході яких ЦАХАЛ зазнав значних людських втрат (за різними джерелами, від 150 до 450 осіб убитими і більше 1000 пораненими), так і у військовій техніці (від 40 до 70 бронемашин) [11; 19].

Таким чином, підкреслює Алек Епштейн, першим і найважливішим підсумком військового зіткнення Ізраїлю з рухом Хізболла на півдні Лівану у липні-серпні 2006 р., стало фіаско ізраїльського плану придушення найпотужнішого озброєного угруповання ісламізму, яке протистоїть Ізраїлю на Близькому Сході [12]. З його висновком погоджується і відомий ізраїльський аналітик Джонатан Спайер, зауважуючи, що цілі операції, розробленої ізраїльським керівництвом, а саме, знищення військової структури Хізболли та її усунення з політичної арени Лівану (як, втім, і звільнення ізраїльських солдатів, захоплених Хізболлою), досягнуті не були [22]. Отже, головним результатом ліванської кризи 2006 р. стала військово-політична поразка Ізраїлю.

Варто зазначити, що невдача військової операції спровокувала й внутрішньополітичну кризу в Ізраїлі, що супроводжувалася статтями в ізраїльських ЗМІ із обвинуваченнями на адресу високопосадовців та керівників армії, зокрема, в корупції й аморальній поведінці. Ізраїльське суспільство було занепокоєне. Ізраїльтяни вперше відчували на собі масовані ракетні удари; їхня ППО, яка має на озброєнні сучасні лазерні системи і американські ракетні комплекси «Патріот», не змогла захистити територію країни [12]. Більшість ізраїльтян звинувачували уряд у некомпетентності й грубих прорахунках при підготовці

та проведенні операції. Було створено дві спеціальні комісії, які розслідували причини військової поразки. Частина ізраїльського суспільства виступила проти конфронтації з арабським світом, за мирне вирішення арабо-ізраїльського конфлікту. Згідно з опитуванням громадської думки, проведеним 13 серпня 2006 р. інститутом Рафі Сміта на замовлення газети «Глобс» (в опитуванні брали участь 500 дорослих громадян, статистична погрішність становить 4,5 %), 52 % ізраїльських громадян визнають результати військової операції незадовільними, 45 % – схиляються до думки, що була досягнута лише мала частина поставлених цілей, і лише 3 % вважають, що більшість завдань була виконана. Лише 6 % опитаних висловили задоволення резолюцією РБ ООН № 1701, у той час як 66 % охарактеризували цю угоду як незадовільну [12]. Свою негативну думку із приводу досягнутих Ізраїлем результатів не приховують і двоє членів кабінету, які у минулому очолювали Міністерство оборони країни: Шауль Мофаз і Біньямін (Фуад) Бен-Елієзер. Зокрема останній, коментуючи резолюцію Ради Безпеки, зауважив, що «у документі повно дірок. Складається враження, що цю війну ми програли» [12]. На думку М. Аренса, колишнього міністра оборони та міністра закордонних справ Ізраїлю, арабо-мусульманський світ упевнений, що Ізраїль зазнав поразки від декількох сотень бойовиків Хізболла, а також у це вірить більшість ізраїльтян, що становить серйозну загрозу для майбутнього держави. «Відступ в односторонньому порядку не є формулою прогресу або покращення становища, – підкреслює професор Аренс, – оскільки як наслідок, терор прийде до Ізраїлю». На думку доктора А. Епштейна, висловлену ним в ефірі радіостанції «Эхо Москвы», «Ізраїлю зовсім не потрібно було бомбардувати Бейрут, оскільки була унікальна можливість бомбардувати ядерні об'єкти Ірану, на жаль, втрачена. Ізраїль зробив велику помилку» [11].

Оборотною стороною невдачі ізраїльської армії з'явився успіх руху Хізболла, озброєні загони якого показали несподіваний для багатьох експертів високий рівень військової підготовки, оперативно-тактичну освіченість, вмілу координацію в ході бойових дій і досить високу ефективність у використанні бойової техніки, яка по всім параметрам поступалася ізраїльській. Перш за все, це стосується ефективного вживання ракетних установок (різні модифікації «Катюши») і протитанкових засобів, значна частина яких – системи РПГ ще радянського виробництва. Новим моментом у військовій тактиці бойовиків Хізболли стало уміле вживання ними протикорабельних ракет, якими завдавали точкові удари по ізраїльському ВМФ, що блокував узбережжя Лівану [3]. Відзначимо, що військовий успіх Хізболли означав і посилення її політичного впливу в Лівані, де ця організація є важливою частиною істеблішменту і адміністративної структури (а на півдні країни – практично єдиним представником Ліванської Національної адміністрації).

Питання «перемоги» або «поразки» стало об'єктом інформаційно-пропагандистських акцій як обох учасників конфлікту, так і спонсорів: Сирія та Іран заявили про перемогу Хізболли, у той час як Вашингтон

стверджував, що Хізболла зазнала нищівної поразки [5, с. 205-206]. Отже, доволі неочікуваним наслідком війни стало значне зміцнення в арабському світі авторитету Хізболли, а також регіональних позицій її основних спонсорів – Сирії та Ірану, у той час як позиції збройних сил Ізраїлю і його політичного керівництва значно ослабли [4, с. 226-227]. Загальні підсумки війни, значні труднощі, із якими зіштовхнулася ізраїльська армія в Лівані, завзятий і вмілий опір сил Хізболли, викликали певну войовничу ейфорію в арабському світі разом із твердженнями про можливість успішної війни проти Ізраїлю [13]. Найяскравішим прикладом цьому стала заява президента Сирії Башара Асада про те, що його країна може силою звільнити окуповані Ізраїлем Голанські висоти у випадку неуспіху переговорного процесу. Ймовірним наслідком великомасштабної ізраїльської операції в Лівані може стати також загострення внутрішньополітичної обстановки в цій країні, що може призвести до громадянської війни, причому з непередбаченим результатом [16; 21].

Ізраїльське вторгнення до Лівану змусило арабські країни тісніше консолідуватися (всі члени ЛАД одностайно вимагали припинення військових дій). Правда, не варто говорити про новий рівень арабської солідарності. У деяких арабських країнах – зокрема, в Саудівській Аравії, що має статус хранительки «мусульманських святинь» (Мекка і Медина) і залишається духовним лідером арабо-мусульманського світу – існує неоднозначне, у тому числі негативне ставлення до Хізболли. А під впливом успіху даного руху, не зважаючи на протиріччя між сунітами і шиїтами, відбувається посилення в мусульманському і, у тому числі, арабському світі політичного впливу Ірану [11]. Відзначимо, що зростання впливу стратегічного союзу Ірану, Сирії та Хізболли, викликає занепокоєння навіть у лідерів ЛАД, зокрема, Саудівської Аравії.

Військово-політична поразка Ізраїлю означає також невдачу планів США, що розраховували після розгрому Хізболли та інших «ісламських терористичних угруповань» завдати ударів по Сирії та Ірану з метою зміни неугодних США урядів. Ці плани Вашингтона повністю відповідають стратегічним цілям Ізраїлю. В даний час навіть важко визначити, хто в американо-ізраїльському військово-політичному тандемі є ведучим, а хто є веденим – особливо після виходу в США книги ветеранів американських збройних сил і спецслужб «Проізраїльське лобі та його вплив на зовнішню політику США». Автори книги стверджують, що «вплив проізраїльського лобі став непропорційно великим і не збігається з національними інтересами США» (за що американські ЗМІ звинуватили авторів книги в антисемітизмі) [21].

За час військового вторгнення Ізраїлю до Лівану помітно зросла роль тих сил, які не хочуть миритися з тотальним домінуванням США у світовій політиці. В першу чергу це стосується ЄС, зокрема, Франції. Саме тодішній президент Франції Жак Ширак (після зустрічей з прем'єр-міністром Лівану Фуадом ас-Синьорой) ініціював у Раді Безпеки ООН резолюцію № 1701 про припинення військових дій, а також висловився за відправлення до Лівану французького

військового контингенту чисельністю приблизно 2000 осіб, що склали значну частину миротворчих сил ООН. Стає зрозумілим, що Франція явно має намір розширити й зміцнити свій вплив на Близькому Сході й в басейні Середземномор'я – зоні своїх традиційних інтересів (Магриб, Сирія і Ліван були французькими колоніями або підмандатними територіями, а зараз входять до співтовариства франкомовних країн) [2; 18].

Росія теж не залишилась осторонь Ліванської кризи. Одразу після «початку ізраїльської агресії» МЗС Російської Федерації засудило бомбардування цивільних об'єктів Лівану і виступило з пропозицією негайного припинення військових дій. Політика Москви, спрямована на мирне врегулювання конфлікту за участю всіх зацікавлених сторін, була підтверджена у ході візиту міністра закордонних справ Росії С. Лаврова до Лівану, Сирії, Ізраїлю і Палестинської Автономії 7-8 вересня 2006 р. [3]. Зокрема, було заявлено про необхідність виконати резолюцію РБ ООН № 1701 припиненням військових дій з боку Ізраїлю і обстрілу ізраїльської території з боку Хізболли, а також розміщенням миротворчих сил на кордоні Лівану з Ізраїлем (але без розміщення цих сил на лівансько-сирійському кордоні, на чому активно наполягали Ізраїль і США) [20]. У ході

візиту на Близький Схід С. Лавров також підтвердив, що Росія ніколи не кваліфікувала рухи Хамас і Хізболла як терористичні організації. Не було такого рішення і по лінії ООН. Позиція РФ полягає у тому, що Хамас і Хізболла прийшли до влади або стали невід'ємною частиною владних структур через вільні демократичні вибори, звідси – необхідність виконувати резолюцію РБ ООН № 1701 у тісній співпраці з Хізболла [14].

Підводячи підсумки, зазначимо, що припинення військових дій між Ізраїлем і Хізболлою, швидше за все, є тимчасовим. Ізраїль не досяг головної мети – придушення озброєних угруповань ісламізму, що протистоять йому в Лівані і Палестині – але це не означає, що він змириться з їх існуванням надалі. Тим паче, що більшість ізраїльського суспільства звинувачують уряд не в агресії, а в тому, що він не зміг розгромити противника [1]. На нашу думку, близькосхідна політика США поки що не зазнала радикальних змін, однак це тема окремої розмови. Аналіз праць як вітчизняних, так і закордонних науковців, власні міркування над проблемою приводять нас до висновку, що можна з високим ступенем ймовірності прогнозувати нову ескалацію лівано-ізраїльського конфлікту, як частини більш широкої арабо-ізраїльської конфронтації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Будрайтскис И. Ливан: неоконченная война [Электронный ресурс] / И. Будрайтскис, А. Лехтман. – Режим доступа: <http://www.vpered.org.ru/comment43.html>.
2. Дугин А. Итоги лета 2006: новая израильско-ливанская война отчетливо оповестила о начале эпохи постмодерна [Электронный ресурс] / Александр Дугин. – Режим доступа: <http://www.km.ru/publicist/index.asp?data=13.10.2006%2018:04:00&archive=on>.
3. Завада М. Евгений Примаков: «Если в доме заводятся мыши, это не значит, что дом надо ежечь» [Электронный ресурс] / М. Завада, Ю. Куликов // Россия в глобальной политике. – 2006. – 31 июля. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/articles/0/5913.html>.
4. Захарченко А. Суміжні напрями мирного врегулювання близькосхідного конфлікту / А.М. Захарченко // Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України: Монографія / Відп. ред. Б.О. Парахонський. – К.: ПЦ «Фоліант», 2008. – С. 220-227.
5. Зінько С. Інформаційно-пропагандистські операції у збройному конфлікті в південному Лівані у 2006 році / Соломія Зінько // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 1. – С. 199-208.
6. Куликов А. Ливано-израильский конфликт (12.07-25.08.2006 г.) [Электронный ресурс] / А. Куликов. – Режим доступа: <http://army.lv/ru/Prevoshodstvo-Izrailya-nad-formirovaniyami-Hezbollah-v-vooruzhenii-gospodstvo-v-vozdue-i-na-more-ne-pozvolili-Tel-Avivu-v-hode-konflikta-2006-g.-dostich-postavlenih-tseley-2643/4273>.
7. Примаков Е. Конфиденциально: Ближний Восток: на сцене и за кулисами (вторая половина XX – начало XXI века) / Е.М. Примаков. – М.: ИИК «Российская газета», 2006. – 400 с.
8. Симонов П. Анализ российского участия в ливанском кризисе [Электронный ресурс] / П. Симонов, С. Розен. – Режим доступа: <http://www.axisglobe-ru.com/>.
9. Федятин В. Лівано-ізраїльський конфлікт та реакція світової спільноти [Електронний ресурс] / В. Федятин. – Режим доступу: http://www.ea-ua.info/main.php?parts_id=5&news_id=177&news_show_type=1.
10. Швед В.О. Близькосхідний регіон у сучасних стратегіях трансатлантичної спільноти: Монографія. – К.: НІСД, 2006. – 242 с.
11. Эпштейн А. Война, выигранная Ираном [Электронный ресурс] / Алек Д. Эпштейн. – Режим доступа: <http://www.apn.ru/publications/article10234.htm>.
12. Эпштейн А. Ливано-израильский вооруженный конфликт и его региональный контекст [Электронный ресурс] / Алек Д. Эпштейн // Институт изучения Израйля и Ближнего Востока. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2006/08-08-06.htm>.
13. Arens M. Consequences of the 2006 war for Israel [Electronic resource] / Moshe Arens // Middle East Review of International Affairs. – 2007. – March. – Vol. 11. – № 1. – Mode of access: <http://meria.idc.ac.il/journal/2007/issue1/jv11no1a7.html>.
14. Bourtman I. Putin and Russia's Middle Eastern Policy / I. Bourtman // Middle East Review of International Affairs. – 2006. – Vol. 10. – № 2. – P. 30-44.
15. Djerejian E. From Conflict Management to Conflict Resolution [Electronic resource] / E.P. Djerejian // Foreign affairs. – 2006. – November/December. – Mode of access: <http://www.foreignaffairs.com/articles/62089/edward-p-djerejian/from-conflict-management-to-conflict-resolution>.
16. Future of Lebanon. Panel discussion [Electronic resource] / Paul A. Jureidinni, Omri Nir, Barry Rubin, Lee Smith, Jonathan Spyer // Middle East Review of International Affairs. – 2007. – September. – Vol. 11. – № 3. – Mode of access: <http://meria.idc.ac.il/journal/2007/issue3/jv11no3a2.html>.
17. Israel-Hizbullah conflict: Victims of rocket attacks and IDF casualties [Electronic resource] // Israel Ministry of Foreign Affairs. – Mode of access: <http://www.mfa.gov.il/MFA/Terrorism-+Obstacle+to+Peace/Terrorism+from+Lebanon-+Hizbullah/Israel-Hizbullah+conflict-+Victims+of+rocket+attacks+and+IDF+casualties+July-Aug+2006.htm>.
18. Israeli-Palestinian Conflict [Electronic resource] // Institut français des relations internationales. – Mode of access: http://www.ifri.org/frontDispatcher/ifri/recherche/moyen_orient_maghreb_1031910621330/conflit_isra_lo_palestinien_1039004244173/publi_P_prog_mmm_israel_palestine_1039004809802?language=us.

19. Israeli troops suffer largest one-day loss [Electronic resource] // International CNN.com. – Mode of access: <http://edition.cnn.com/2006/WORLD/meast/07/26/mideast.main/index.html>.
20. Katz M. Putin's Foreign Policy toward Syria / M. Katz // Middle East Review of International Affairs. – 2006. – Vol. 10. – № 1. – P. 13-28.
21. Salem P. The future of Lebanon [Electronic resource] / Peter Salem // Foreign Affairs. – 2006. – November/December. – Mode of access: <http://www.foreignaffairs.com/articles/62084/paul-salem/the-future-of-lebanon>.
22. Spyer J. Lebanon 2006: unfinished war [Electronic resource] / Jonathan Spyer // Middle East Review of International Affairs. – 2008. – March. – Vol. 12. – № 1. – Mode of access: <http://meria.idc.ac.il/journal/2008/issue1/pdf/1.pdf>.

Рецензенти: Тригуб П.М., д.і.н., професор, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили;
Сінкевич Є.Г., к.і.н., доцент, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили.

© Богданова Т.Є., Чебан С.Ю., 2010

Стаття надійшла до редакції 12.01.2010 р.

ПРИКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ З КРАЇНАМИ ЦЕНТРАЛЬНО- СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗВИТКУ ТРАНСКОРДОННОЇ СПІВПРАЦІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті висвітлена роль прикордонного співробітництва України з країнами Центрально-Східної Європи, з'ясовані відмінності між прикордонним і транскордонним співробітництвом, акцентована увага на творчому використанні досвіду минулого в діяльності єврорегіонів.

Ключові слова: прикордонне співробітництво, транскордонне співробітництво, прикордонний регіон, єврорегіон.

В статье освещена роль приграничного сотрудничества Украины со странами Центрально-Восточной Европы, выяснены отличия между приграничным и трансграничным сотрудничеством, акцентировано внимание на творческом использовании опыта прошлого в деятельности еврорегионов.

Ключевые слова: приграничное сотрудничество, трансграничное сотрудничество, приграничный регион, еврорегион.

In the article the role of Ukraine boundary collaboration with the Central and Eastern Europe countries (CEE) is elucidated, differences between boundary and transfrontal collaboration are ascertained, attention is accented on the creative application of past experience to the European regions activity.

Key words: border-line collaboration, transfrontal collaboration, border-line region, European region.

Українська держава, проголосивши євроінтеграційний курс і пріоритет реальних загальнолюдських цінностей над примарними класово-ідеологічними, входить у цивілізований світ як повноправний партнер. А тому із свого історичного минулого, далекого і близького, Україна повинна взяти у нову Європу все раціональне, що було здобуте навіть в умовах командно-адміністративної системи. У сфері міжнародних відносин, на наше глибоке переконання, таким набутком є система прикордонного співробітництва України зі своїми східноєвропейськими сусідами, яка попри всі деформації і викривлення, зумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами, довела свою життєздатність і нині, після тимчасового спаду, відроджується на якісно нових засадах і в нових організаційних формах – транскордонного співробітництва (ТКС) та єврорегіонів.

Прикордонне співробітництво – це явище світового масштабу. Глибокий науковий аналіз цієї великої проблеми може дати з часом вражаючі результати. Європейський досвід недалекого минулого і сучасності

доводить, що спочатку має бути досягнутий національний суверенітет кожного народу і лише на цій основі може бути здійснений другий крок – до міжрегіонального і міжнародного співробітництва. Європейський досвід також переконує, що прикордонні області, якщо вони стають територіями-мостами, здатні значно зміцнити державу в цілому. Прикордонна область в умовах тоталітаризму служить лише для демонстрації сили, область-міст демонструє досягнення цивілізації. Найбільш багаті на сьогодні регіони Європи – це колишні прикордонні області.

Будучи важливою складовою частиною міжнародних відносин, прикордонні взаємини у Східній Європі за повоєнні десятиліття перетворилися у комплекс заходів, що охоплює практично всі сфери суспільного життя – політику, економіку, науку, культуру, спорт, туризм. У сучасних умовах така взаємодія є об'єктивно закономірною і життєво необхідною. Торуючи євросоюзівський шлях і зміцнюючи відносини з державами-сусідами, Україні варто звертатися до досвіду минулого в інтересах сьогодення

і майбутнього. Нині ж, коли наші колишні й теперішні сусіди стали членами Європейського Союзу, ретроспективний аналіз стосунків з ними набуває особливої актуальності.

Прикордонне співробітництво України з країнами Центрально-Східної Європи знайшло певне відображення у науковій літературі [1]. Ці роботи містять великий фактичний матеріал з різних сфер прикордонної співпраці, однак у них практично відсутній критичний аналіз реального стану справ і перспектив співробітництва. Тому метою даної публікації є спроба критично оцінити минуле, співставити його з днем нинішнім, щоб на цій основі краще побачити контури майбутнього транскордонного співробітництва.

Оскільки в подальшому ми будемо оперувати такими ключовими категоріями як «прикордонне співробітництво», «транскордонне співробітництво», «єврорегіон» та «прикордонний регіон» вважаємо за доцільне дати версії їх тлумачення.

Прикордонне співробітництво можна визначити як використання переваг сусідства для вирішення проблем повсякденного життя й перспективного соціально-економічного розвитку кожного із суміжних регіонів [2, с. 433]. Термін «прикордонне співробітництво» є не тільки найбільш часто вживаним, а й складним поняттям. У наукових дослідженнях з теоретичної лімології (*лат. Limes – кордони*) виділяють декілька основних визначень прикордонного співробітництва: 1) як форма міжрегіонального співробітництва, міжнародних контактів прикордонних регіонів; 2) як певний ступінь у розвитку регіональної політичної й економічної інтеграції; 3) як форма соціалізації населення суміжних регіонів в умовах культурної багатоманітності й етнічної терпимості, формування багатоетнічного співтовариства в рамках єврорегіонів [3, с. 72].

Західноєвропейська наукова література виділяє три основні види взаємодії з перетином державних кордонів:

- прикордонне співробітництво (*cross-border cooperation*) – пряме прикордонне співробітництво між регіональними і місцевими властями по різні сторони кордону у всіх сферах життєдіяльності, що залучає у свою діяльність різноманітних акторів. Воно передбачає серйозну організацію внаслідок тривалого історичного розвитку прикордонних контактів;
- міжрегіональне (транскордонне) співробітництво (*interregional/transborder cooperation*) – співробітництво між місцевими регіональними і національними властями, метою якого є розвиток інтеграційних процесів у великих групах регіонів, деякі з них можуть бути не зв'язані між собою територіально. Організаційні зв'язки в таких регіонах, звичайно, слабші, ніж у прикордонних регіонах, оскільки складнішим є менеджмент таких регіонів;
- транснаціональне співробітництво (*transnational cooperation*) – співробітництво між країнами (іноді при цьому допускається участь регіонів) з певного питання (наприклад, регіонального розвитку) по відношенню до великих взаємо-

зв'язаних територій. Їх організаційні зв'язки можуть бути різноманітними [4].

Таким чином, кожен із типів взаємодії має певну внутрішню специфіку. Проте, деякі автори ототожнюють прикордонне і транскордонне співробітництво. Відомий дослідник євроінтеграційної проблематики Ігор Студенніков наголошує, що в 1960-х роках «замість звичного поняття «прикордонне співробітництво» у політичному та науковому лексиконі в Західній Європі все частіше став з'являтися новий термін – «транскордонне співробітництво»...» [5, с. 309].

Здійснюючи програму інтеграції в ЄС, Україна повинна використовувати вже вживану в Європі термінологію. Впродовж тривалого періоду в Україні вживався термін «прикордонне співробітництво» і лише в останні десятиліття став використовуватися термін «транскордонне». Суть співпраці сусідніх територій відображають обидва поняття. Проте перше є більш звичним в Україні і використовувалось воно в умовах достатньої закритості кордонів для широких обмінів. Не йшлося тоді і про створення транскордонних об'єднань (єврорегіонів) та здійснення проєктів для розв'язання спільних проблем суміжних територій ні на міждержавному, ні на міжрегіональному рівнях. У сучасних умовах взаємні відносини прикордонних територій відбуваються в значно більшій кількості сфер й інтенсивніше, а часто незалежно від волі та бажань людей і встановленого ними кордону – в атмосфері, на воді тощо («*trans*» в перекладі означає «*пере*»: *переносити, переміщати тощо*). Тому, як вважають дослідники, категорія «транскордонне» більше відповідає суті того, що відбувається на прикордонних територіях. У цьому зв'язку авторитетний вчений Н.А. Мікула пропонує, на нашу думку, компромісний варіант: для визначення транскордонної та прикордонної співпраці доцільно розширити звичне в Україні поняття прикордонної співпраці до суті поняття транскордонної, яке більше використовується в світі, та вживати їх у подальшому як тотожні, якщо інше не буде вказане [18, с. 11-12].

Транскордонне співробітництво означає будь-які спільні дії, спрямовані на посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними громадами або властями, які знаходяться під юрисдикцією двох або декількох Договірних Сторін, та на укладання з цією метою будь-яких необхідних угод або досягнення домовленостей [6, с. 65].

Єврорегіон – це форма транскордонного співробітництва між територіальними громадами або місцевими органами влади прикордонних регіонів двох або більше держав, що мають спільний кордон, яке спрямоване на координацію взаємних зусиль і здійснення ними узгоджених заходів в різних сферах життєдіяльності у відповідності до національних законодавств і норм міжнародного права для вирішення спільних проблем і в інтересах людей, що населяють його територію по різні сторони державного кордону [5, с. 320].

Поняття «прикордонний регіон» має на увазі, що територія, яка входить до нього, зазнає суттєвого впливу державного кордону. Таким чином, прикордонне і транскордонне співробітництво – явище за сучасними мірками досить нове. Розвитку даних

процесів тривалий час заважали різні перешкоди і бар'єри. Одним із них, часто непереможних для народів, що проживали у різних національних державах, був кордон. У 50-х роках ХХ століття виникла ідея формування певних просторів, які змогли би зосередити в собі всі переваги європейських законодавств, мінімізувати їх недоліки і протиріччя. Ідея втілювалася в проєкті єврорегіонів, який у якості експериментального стартував у кінці 50-х років і на сьогодні є найбільш «розкрученою» технологією прикордонного співробітництва [7, с. 69].

Нині велике значення відіграє транскордонне співробітництво, під яким розуміють включення в міжнародну взаємодію й країн, що не мають спільних кордонів. Воно визначається глобалізаційними процесами і має більш глибокий характер взаємовідносин, ніж прикордонне співробітництво. Саме це спонукає наукову спільноту знову переглядати як значення кордонів, так і оцінку історичного досвіду співпраці стосовно до потреб сьогодення, генеруючи нові методи і підходи до їх вивчення [7, с. 70].

До складу так званого старого прикордоння в Україні відносять Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську, Чернівецьку та Волинську області. Наймолодшою з усіх регіонів України є Закарпатська область, яка була створена 22 січня 1946 р. в складі Української РСР [8, с. 618]. Оскільки Закарпатська Україна, яка згідно з Чехословацькою Конституцією носила назву Підкарпатська Русь, з 1919 р. входила на правах автономії до складу Чехословацької Республіки, цьому передувало тривалий переговорний процес. 29 червня 1945 р. у Москві були підписані Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну і Протокол до нього. Згідно з ст. 1 Договору, кордони між Словаччиною і Закарпатською Україною, які існували до 29 вересня 1938 р., стають, з внесеними змінами, кордонами між СРСР і ЧСР згідно з доданою картою [9, с. 19-20]. Закарпаття займає унікальне геополітичне становище. Воно межує з чотирма країнами – Угорщиною, Словаччиною, Польщею та Румунією, які на сьогодні є членами Європейського Союзу. Таким чином, започаткуванням прикордонних відносин з ними можна вважати 1946 р., коли стабілізувалися кордони з цими країнами. Незважаючи на їх закритість, вже тоді спостерігалось прагнення населення прикордоння до відновлення або встановлення безпосередніх контактів між суміжними областями, воєводствами та повітами. У 1948 р. були підписані Договори про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між СРСР та рядом країн народної демократії, які стали основою для так званого соціалістичного співробітництва СРСР з Угорщиною, Чехословацькою, Польщею, Румунією та іншими країнами. Це створило сприятливі передумови для налагодження співробітництва на прикордонному рівні. На початку 50-х років інтернаціональні контакти носили переважно пізнавальний характер, а первинними формами прикордонних зв'язків були ділове листування, обмін вітаннями з нагоди національних свят, естафети дружби, обмін делегаціями для вивчення досвіду роботи тощо.

Схоже спостерігається певне дежавю: як колись наших сусідів із країн народної демократії цікавив досвід соціалістичного будівництва у нас, так нас сьогодні цікавлять євросоюзівські перетворення у них.

У 1956 р. ЦК КПРС і Радянський Уряд прийняли погоджене з керівництвом європейських соціалістичних країн рішення про встановлення прикордонних дружніх зв'язків між областями СРСР і воєводствами, округами, областями і повітами ПНР, ЧССР, УНР, СРР [10, с. 108]. Відповідні рішення були прийняті також партійними комітетами прикордонних регіонів. Упродовж вересня-жовтня 1956 р. було укладено договори між Закарпатською областю УРСР, Східно-Словацьким краєм ЧССР, Саболч-Сатмарською областю УНР і Сату-Марським повітом СРР.

Таким чином, для успішного розвитку прикордонного і транскордонного співробітництва потрібна добра воля сторін, підкріплена відповідною нормативно-правовою базою як на національному, так і на регіональному рівнях, взаємозацікавленість у результатах взаємовигідної співпраці. Тоді сторони шукають ефективні механізми вирішення проблем, а не причини, щоб пояснити власну бездіяльність.

У 60-х роках партійні комітети запровадили практику спільного обговорення і складання планів прикордонного співробітництва. Це робило зв'язки більш перспективними, системними, контрольованими й ефективними.

Як уже відзначалося, прикордонне співробітництво охоплювало весь спектр суспільного життя. В часи тотального панування марксистсько-ленінської ідеології, що не витримала перевірки часом, особливий наголос робився на її експорт через систему прикордонних зв'язків. Разом з тим акцентувалася увага на економічній складовій співробітництва. З огляду на це у розвитку прикордонних зв'язків виділяють два етапи – доінтеграційний та інтеграційний.

Перший хронологічно охоплює кінець 40-х – 60-ті роки. На цьому етапі прикордонне співробітництво відповідало програмам соціалістичної інтеграції та інтересам сусідніх країн, разом з тим не вимагало спеціальних механізмів регулювання процесів, здійснювалося на безвалютній основі і не вступало в суперечку з монополією держав на зовнішньоекономічну діяльність. Доінтеграційне співробітництво базувалося на простих формах взаємозв'язку і сприяло встановленню і зміцненню взаємин між колективами сусідніх країн.

Другий етап розвитку прикордонного співробітництва тривав з 70-х до 90-х років. Він ознаменувався прийняттям у 1971 р. Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції країн-членів РЕВ та її реалізацією. Прикордонні зв'язки змістилися у напрямку виробничої і науково-технічної сфер, розвивалася торгівля [11], формувалися прямі виробничі зв'язки, запроваджувались міжнародна кооперація та спільна виробнича діяльність. В орбіту обміну набулим досвідом в усіх галузях діяльності включалися партійні, радянські, профспілкові [12] та комсомольські [13] органи. Проте чи не найпотужнішим каналом народної дипломатії були зв'язки між виробничими колективами усіх галузей промисловості і сільського господарства. Пріоритетною

формою прикордонного співробітництва став обмін передовим зарубіжним досвідом, оскільки він не потребував особливого правового механізму, втручання центральних органів влади, валютних розрахунків та суттєвих капіталовкладень, а економічний ефект був взаємовигідним. На кінець 1990-го року лише між Закарпаттям і Східно-Словацьким краєм (ЧССР) прямі зв'язки встановили 272 підприємства та організації [10, с. 126].

І все ж, незважаючи на зовні здавалося б задовільний стан речей, у європейських соціалістичних країнах та колишньому СРСР визрівають кризові явища, пов'язані з диктатом партії з її комуністичною ідеологією, синдромом «старшого брата», відсутністю реальних демократичних прав і свобод, помноженою на старі образи. Зарозумілість окремих комуністичних вождів, які за десятиліття правління увірували у власну месійність, небажання або невміння критично оцінити ситуацію ще більше ускладнювали стан справ.

У ході революцій 1989 р. у країнах Східної Європи сталися радикальні суспільно-політичні зміни, які призвели до руйнації основ авторитарної командно-адміністративної системи. Попри певні відмінності і національну специфіку, процеси в Угорщині, Польщі, Чехословаччині та Румунії у принципових питаннях мали багато спільного. Усі вони на той час перебували у глибокій економічній і політичній кризі. Під тиском опозиції правлячі комуністичні партії втратили керівну роль або відмовилися від неї. Головними причинами такого швидкого повороту подій у Східній Європі було те, що для багатьох держав цього регіону обрана з радянською допомогою модель розвитку була чужою, неефективною як у політичному, так і в економічному відношеннях, такою, що не відповідала національній специфіці. Це неминуче призвело до розбіжностей між проголошеними високими цілями соціалізму і дуже скромними результатами, які в порівнянні із становищем у сусідніх західноєвропейських країнах, були явно не на користь соціалізму. В економічному змаганні із Заходом країни соціалізму виявилися відкинутими у розряд найслаборозвинутіших країн Європи. Стагнація економічного розвитку, низький життєвий рівень, відсутність широких демократичних свобод викликали незадоволення населення. Ситуація, коли об'єктивність і правда підмінювалися переможними реляціями, самообманом і обманом інших, призвели до кризи, розв'язання якої стало неминучим.

У «Парижській хартії для нової Європи» були закладені основні принципи нового життя континенту, проголошено, що Європа звільняється від спадщини минулого, декларується ера демократії, миру, єдності [14].

Із здобуттям Україною незалежності постало питання необхідності докорінного реформування міждержавних відносин, невід'ємною складовою яких виступає прикордонне співробітництво.

Ідея створення Карпатського єврорегіону виникла у 1989 р. Починаючи з 1991 р., місцеві органи влади п'яти країн при підтримці Ради Європи та Інституту досліджень проблем Сходу-Заходу почали створювати перший єврорегіон, який включав би території посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи [15, с. 106-107]. Матеріалізація ідеї відбулася

14 лютого 1993 р. в угорському місті Дебрецен, де міністри закордонних справ та представники місцевих органів влади України, Польщі, Угорщини підписали декларацію про створення Карпатського єврорегіону, а також Статут та Угоду. Вже на старті діяльності асоціації виникли певні проблеми зі вступом до неї територій Словаччини і Румунії, що засвідчило важливість врахування і творчого використання історичного досвіду прикордонного співробітництва України з країнами Центрально-Східної Європи. Творення нових форм прикордонного співробітництва у посткомуністичних країнах Європи наочно продемонструвало, що співпраця може бути використана людьми та установами на місцевому рівні задля уникнення будь-яких конфліктів та подальшого економічного розвитку. Проте і досі, як наголошує відомий чеський дослідник Василь Гудак, прикордонне співробітництво характеризується численними суперечностями як практичного, так і ідеологічного характеру [16, с. 10-11]. Зокрема, це – відсутність взаємної довіри між країнами Центральної Європи, невирішені питання стосовно міждержавних кордонів, проблема статусу етнічних меншин, відсутність децентралізації та обмеженість місцевої демократії.

Розвиваючи прикордонне і транскордонне співробітництво в рамках Карпатського єврорегіону, варто враховувати недоліки і упущення, які були характерні для комуністичних часів. А це директивно-примусовий характер вказівок, відсутність вираження справжніх інтересів населення, політична та ідеологічна кон'юнктура основа, шаблонність рішень і уніфікація дій. На думку Василя Гудака, взаємні контакти були часто зведені до обміну візитами партійних керівників, які більше любили організовувати «банкети з випивкою», ніж займатися корисним співробітництвом. Зусилля постійних мешканців міст у такому співробітництві були марними. Базуючись на власних спостереженнях тих років, не до кінця поділяємо сказане. Хоча в сучасних умовах розвитку транскордонного співробітництва варто уникати повторення помилок минулого і разом з тим брати на озброєння все раціональне і корисне.

Попередній тип взаємозв'язків показав свою нестійкість, однак було б помилково повністю відмовлятися від системи контактів, заснованих у той час. Зокрема, численні зв'язки між школами та університетами, а також між молодіжними та культурними організаціями можуть бути використані у нових умовах прикордонного співробітництва. Доцільно ретельно і уважно проаналізувати весь досвід прикордонного співробітництва, відділити зерно від половини, щоб вкотре не наступати на граблі помилок минулого.

А «батьки» Карпатського єврорегіону мусять замислитися над висновком науковців про те, що за 16 років так і не вдалося створити ефективно діючої моделі єврорегіону, а в пресі ні-ні та й промайне інформація про «відродження» Карпатського єврорегіону [17]. Чи не заскоро ми відроджуємо те, що якихось півтора десятиліття літ народилося у важких муках?

Сьогодні в Україні на кордонах з Європейським Союзом діють чотири єврорегіони: Карпатський, Буг, Нижній Дунай та Верхній Прут [18, с. 116].

Виникнення в Європі після наймасштабнішого розширення у 2004 і 2007 роках ЄС нової геополітичної ситуації, що позначається поняттям «новий східний кордон Європейського Союзу» і наближенням його безпосередньо до України, об'єктивно вимагає створення стратегії використання можливостей розвитку транскордонного співробітництва прикордонних регіонів України, зокрема Закарпатської області, із прикордонними територіями сусідніх країн у нових геополітичних умовах, що дозволить нейтралізувати негативні наслідки, які виникають у зв'язку із введенням візового режиму та запровадженням сусідніми державами нового законодавства у сфері регулювання торгівлі та міграції.

Першим документом в Україні, що визначає багатосторонню стратегію та основні програмні напрями розвитку сусідніх регіонів України та країн Центральної Європи є «Стратегія прикордонного співробітництва «Карпати – 2004-2011». Ініціатива органів влади регіонального та місцевого рівня України (Закарпатська обласна рада та обласна державна адміністрація), Польщі, Словаччини, Угорщини та Румунії, а також агентств регіонального та місцевого розвитку має на меті використати інструмент транскордонного співробітництва для стимулювання просторового розвитку цих депресивних цільових територій [19, с. 3].

Період суспільної трансформації у країнах Центрально-Східної Європи та Україні супроводжу-

ється виникненням нового феномену: залученням до міжнародного спілкування окрім державних структур, також і інститутів громадянського суспільства, бізнесових структур і загалом пересічних громадян. Саме включення широких мас населення прикордонних територій сусідніх країн у транскордонну взаємодію повинно стати ознакою новітнього часу. Радянський Союз справедливо піддавався критиці за створення на своїх кордонах своєрідної «залізної завіси», що розділяла людей. Нині у зв'язку з приєднанням нових членів ЄС до Шенгенської угоди порядок перетину нових східних кордонів став ще жорсткішим. Виникає реальна загроза постання нової «залізної завіси» між Сходом і Заходом.

Такий стан речей, як вважають дослідники, для багатьох людей на Сході здається парадоксальним: десятки років країни західної демократії найрішучішим чином відстоювали природне право людини на свободу пересування, боролися проти «залізної завіси». В той же час сьогодні вже з боку країн Заходу створюються перешкоди на шляху людського спілкування, свободи пересування і вибору місця проживання [20, с. 44-45].

Отже, підсумовуючи вищесказане, можна зробити наступний висновок. Єдиною альтернативою новій «залізній завісі» та конфліктам є транскордонне співробітництво, розвиваючи яке варто враховувати уроки і помилки минулого, що вимагають подальшого наукового дослідження і осмислення в інтересах майбутнього.

ЛІТЕРАТУРА

1. Калениченко П.М., Колесник В.П. Граница дружбы и мира: О советско-польском приграничном сотрудничестве. 1956-1979. – Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1980. – 159 с.; Колесник В.П. Интернациональные связи трудящихся приграничных областей СССР и европейских социалистических стран. – Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1984. – 176 с.; Шманько Г.И., Студеняк П.Ю. Дружба между людьми – дружба между народами. – Ужгород: Карпати, 1984. – 128 с.; Шманько Г.И. Міцна як криця. – Ужгород: Карпати, 1975. – 176 с.; Плоды братского единения / И.М. Гранчак, П.И. Халус, Г.И. Шманько и др. – Ужгород: Карпати, 1980. – 224 с.; Сотрудничество общественных организаций стран социализма / И.Н. Мельникова, П.П. Брицкий, С.В. Виднянский и др. – К.: Наук. думка, 1983. – 271 с.
2. Кирихін О. Транскордонне співробітництво у російсько-українських відносинах // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки. – К., 2006. – С. 432-438.
3. Давидов Д.М. Приграничное и трансграничное сотрудничество как фактор развития эксклавного региона России // Вестник Российского государственного университета им. Иммануила Канта. – Вып. 6. Сер. Гуманитарные науки. – Калининград: Изд-во РГУ им. И. Канта, 2008. – С. 72-77.
4. <http://www.aebr.net/>.
5. Студенніков І. Транскордонне співробітництво та його роль в процесі європейської інтеграції України // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вып. 15. – К., 2006. – С. 309-322.
6. Європейська рамкова Конвенція транскордонного співробітництва між територіальними общинами або властями (21 травня 1980 р., м. Мадрид). Текст українською мовою // Транскордонне співробітництво як альтернатива новій «залізній завісі» та конфліктам: комплексне дослідження. – Ужгород: Карпати, 2007. – 240 с.
7. Кузьмін В.М. Политическая лимнология в системе наук о границах: исследование приграничных регионов // Вестник Российского государственного университета им. Иммануила Канта. – Вып. 6. Сер. Гуманитарные науки. – Калининград: Изд-во РГУ им. И. Канта, 2008. – С. 65-71.
8. Нариси історії Закарпаття (1918-1945) / І. Гранчак, Е. Балагурі, І. Грицак та ін. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – 663 с.
9. К подписанию договора между Советским Союзом и Чехословацкой Республикой // Славяне. Ежемесячный журнал Всеславянского комитета. – М., 1945. – № 6. – С. 19-26.
10. Дяченко Б.І., Жулканич Н.М., Лендел М.А., Студеняк П.Ю. Історія розвитку транскордонного співробітництва Закарпаття // Транскордонне співробітництво в умовах розширення Європейського Союзу на Схід: Монографія. – Ужгород: Карпати, 2006. – 496 с.
11. Лакатош І.М. Организация приграничной торговли. Автореф. дисс. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / Киевск. торг.-экон. ин-г. – К., 1990. – 20 с.
12. Билак П.И. Сотрудничество профсоюзов СССР и ЧССР (70-80-е годы). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Ужгородск. гос. ун-т. – Ужгород, 1989. – 19 с.
13. Гарагонич В.В. Співробітництво молоді західних прикордонних областей України і країн Східної Європи: історія, проблеми, тенденції (друга половина 50-х – початок 90-х рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ужгородськ. держ. ун-т. – Ужгород, 1992. – 18 с.; Мошняга В.П. Международное сотрудничество ВЛКСМ с союзами молодежи европейских социалистических стран (1960-1970 гг.). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.04 / Высшая партийная школа при ЦК КПСС. – М., 1972. – 30 с.
14. Комсомольская правда. – 1990. – 22 нояб.
15. Буковецький М. Прикордонне співробітництво між країнами Центральної Європи. Приклад Карпатського єврорегіону // Будівництво нової Європи. Прикордонне співробітництво у Центральній Європі / За ред. В. Гудака. – Ужгород: Закарпаття, 1997. – С. 105-111.

16. Гудак В. Прикордонне співробітництво у Центральній Європі. Сучасний стан та суперечності // Будівництво нової Європи. Прикордонне співробітництво у Центральній Європі / За ред. В. Гудака. – Ужгород: Закарпаття, 1997. – С. 10-22.
17. Новини Закарпаття. – 2009. – 13 червня.
18. Мікула Надія. Єврорегіони: досвід та перспективи. – Львів: ІРД НАН України, 2003. – 222 с.
19. Посібник з транскордонного співробітництва. – Ужгород: Ліра, 2005. – 66 с.
20. Транскордонне співробітництво як альтернатива новій «залізній завісі» та конфліктам: комплексне дослідження. – Ужгород: Карпати, 2007. – 240 с.

Рецензенти: Тригуб П.М., д.і.н., професор, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили;
Сінкевич Є.Г., к.і.н., доцент, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили.

© Гарагонич В.В., 2010

Стаття надійшла до редакції 10.11.2009 р.

КУРДСЬКА ПРОБЛЕМА НА РУБЕЖІ XX-XXI СТОЛІТЬ

Стаття присвячена складному та непопулярному питанню в сучасних міжнародних відносинах – проблемі курдського народу. Досліджено становище курдів окремо в кожній країні їх компактного проживання, а також проблема курдського етносу на сучасному етапі.

Ключові слова: курди, курдська проблема, близькосхідний регіон, Іран, Ірак, Сирія, Туреччина.

Статья посвящена сложному и непопулярному вопросу в современных международных отношениях – проблеме курдского народа. Исследовано положение курдов отдельно в каждой стране их компактного проживания, а также проблема курдского этноса на современном этапе.

Ключевые слова: курды, курдская проблема, ближневосточный регион, Иран, Ирак, Сирия, Турция.

This article is devoted to very difficult and unpopular question in international relations – the Kurdish people problem. The author researches the situation of Kurds in countries of their compact living, and studies the problem of Kurdish ethnicity at the present stage.

Key words: Kurds, the Kurdish problem, the Middle East region, Iran, Iraq, Syria, Turkey.

Однією з особливостей розвитку сучасних міжнародних відносин є зміна характеру загроз у сфері безпеки, а саме зміщення загальних загроз і викликів із глобального на регіональний і субрегіональний рівні. В цьому контексті збереження міжнародної стабільності й формування в постбіполярний період нової моделі міжнародних відносин на глобальному рівні, в значній мірі залежить від створення ефективної системи безпеки. Сучасний Близький Схід завжди був ареною суперництва великих країн і, в результаті, став однією з найгарячіших точок світу. Особливо нестабільною є територія, населена курдами, де склався цілий комплекс гострих проблем – геополітичних, національних, економічних, соціальних. Без вирішення курдської проблеми важко уявити залагодження конфліктів на Близькому Сході та Закавказзі.

Курди – один із найдавніших народів Близького Сходу, з 2500-літньою історією [1]. Курдистан – регіон компактного проживання курдів на південному-заході азійського материка – був розділений між чотирма країнами Близького й Середнього Сходу (Туреччиною, Іраком, Іраном та Сирією). На сьогодні, курди є одним із найчисельніших етносів світу (понад 30 млн.), який позбавлений права на самовизначення й державний суверенітет. У цьому контексті національно-визвольний рух курдів набув значення фактору, який дозволяє впливати не тільки на

політичне життя держав західної Азії, де проживають курди, але й на динаміку міжнародних відносин в регіоні Близького й Середнього Сходу загалом. Курдське питання до певної міри є фактором міжнародної політики, враховуючи тісне переплетіння в цьому геополітично ключовому регіоні інтересів провідних держав та їх намагання використати даний чинник для досягнення своєї мети.

Таким чином, актуальність даної проблеми зумовлена збільшенням впливу курдського питання на систему міжнародних відносин на Близькому й Середньому Сході; гострою необхідністю пошуку збалансованих підходів у вирішенні курдської проблеми у всіх її аспектах; недостатнім рівнем дослідження в українській історіографії.

Сучасна українська історіографія приділяє вкрай мало уваги історії курдського народу та його боротьбі за національне самовизначення. Метою нашої розвідки є – сформулювати ключові моменти курдського питання, виходячи із сучасних геополітичних реалій, що склалися на Близькому Сході, а також визначитися із найбільш прийнятними можливими шляхами його розв'язання.

Курди – основне й притому автохтонне населення сучасного Курдистану, один з якнайдавніших народів Передньої (Західної) Азії. Хоча, як стверджує знаний дослідник курдознавства В. Нікітін, «якщо хочуть знати країну, що населена курдами, то не можна

мотивуватися лише назвою Курдистан, терміна умовного, що змінюється з часом та простором, а тому необхідно шукати інший термін» [2, с. 14]. Більш доречним вважається використання терміну «курдський регіон» [3, с. 53].

Один із перших поділів курдського регіону відбувся у 1555 р. по лінії турецько-іранського кордону, яка з тих пір стала лінією війни [4, с. 25]. Провідні країни світу (Росія, США, Англія, Франція) мали власні інтереси в районі проживання курдів. Під приводом допомоги курдським повстанцям вони мали на меті захопити регіони, багаті на поклади корисних копалин, зокрема нафти (Мосульський район, Кірчук). Таким чином, наявність нафти відіграла велику роль у політиці західних держав. Впродовж не одного століття будь-які прояви курдського національно-визвольного руху мали стихійний характер, була відсутня єдина ідея та стратегія боротьби. Курдський народ втратив свій шанс на отримання автономії під час Паризької мирної конференції, де курдська інтелігенція не змогла чітко сформулювати свої вимоги, щодо подальшої долі Курдистану. До кінця 20-х рр. XX ст. Курдистан був вже остаточно поділений між Туреччиною, Іраком, Іраном та Сирією.

Міжнародного значення курдське національне питання набуло більше аніж 100 років тому і впродовж всього цього періоду воно постійно присутнє у відносинах країн Близького Сходу та політиці західних країн. З міжнародно-правової точки зору суть курдського питання полягає у відмові правлячих кіл держав, що поділили між собою Курдистан, надати курдському народу можливість реалізації прав на самовизначення, а замість цього, час від часу здійснюється політика геноциду та дискримінації. Курди ніколи не мали своєї власної національної держави. За ними ніколи не визнавалися будь-які національні права в країнах, до складу яких на різних етапах історії входила територія етнічного Курдистану [4, с. 24-25]. Найтрагічнішим є те, що багатомільйонний народ не має власної держави: близько 20 млн – в Туреччині, 6-8 млн – в Іраку, 3-5 млн – в Ірані, приблизно 1 млн – в Сирії, останні – в країнах Закавказзя, Середньої Азії та Європі. Наприклад, курди – найбільша етнічна група в Сирії, яка складає 10 % загального населення. Вони страждають від дискримінації, адже близько 300 тис. не мають громадянства [5], хоча проживають на території Сирії все життя. Їх називають «іноземцями», «некорінним населенням», вони не мають елементарних прав на вищу освіту, проходження служби в державних органах та армії, а головне не мають виборчого права [6].

Курдська проблема на початку третього тисячоліття набуває характеру найбільшої гуманітарної катастрофи планетарного масштабу. Мова йде про утиски та дискримінацію, що ведуть до знищення одного з якнайдавніших етносів, носіїв вагомї культурної спадщини. Вирішення цієї проблеми дає широке поле діяльності для численних правозахисних організацій. Як відомо, право будь-якого народу – вільно здійснювати свій економічний, соціальний, культурний і політичний розвиток, що декларується резолюціями

ООН. Та на жаль, ООН не дуже наполягала на їх реалізації ні тоді, коли в Туреччині заборонялася курдська мова, ні тоді, коли Саддам Хусейн трів курдів хімічною зброєю.

У 1988 р. в результаті газової атаки Саддама Хусейна в Іраку загинуло 5 тис. курдського населення. До кінця 1990 р. війська Хусейна зрівняли із землею 4 тис. курдських сіл. Адміністрація президента США закрила очі на ці трагічні події [7, с. 31-32]. Першою вагомою спробою розв'язання цієї проблеми можна вважати створення достатньо життєспроможного осередку в Південному (Іракському) Курдистані – автономії Іракського Курдистану. З 1991 р., коли згідно з рішенням ООН, у Північному Іраку американцями та їх союзниками було здійснено операцію «Забезпечення спокою», на північ від 36-ї паралелі, в районах компактного проживання курдів створено «вільний район», тобто фактично виник автономний Іракський Курдистан – перше курдське національно-територіальне утворення на Близькому Сході. Його існування залежить, передусім, від щорічної гуманітарної допомоги США й Заходу, яка оцінюється приблизно в 150 млн. доларів [8, с. 48]. «Вільний Курдистан» володіє реальною автономією, котра після повалення режиму Саддама Хусейна зміцнилася. Іракський Курдистан сьогодні має власну законодавчу й виконавчу владу (президент – Масуд Барзані), адміністрацію, прапор, гімн, армію, навіть валюту, і може стати моделлю створення курдської автономії й в інших країнах.

У грудні 1997 р. Туреччині відмовили в прийомі в Європейський Союз. Головними причинами стали масові порушення прав людини, особливо представників національної меншини – курдів, застосування тортур до політичних ув'язнених й інші невідповідності до Загальної декларації прав людини, прийнятої ООН. Разом із тим, Парламент Курдистану у вигнанні встановив контакти з парламентами Голландії, Бельгії, Скандинавськими країнами, Іспанії, Італії, Греції, Росії, Болгарії, Югославії і ЮАР.

Дуже складними є відносини Туреччини та Іраку, оскільки турецька армія у 1999 р. здійснювала широкомасштабні заходи по вторгненню у Північний Ірак [9]. Таким чином, лінія кордону Туреччина – Ірак залишається зоною постійної нестабільності та напруженості. Згадаємо лише події осені 2007 р., коли Туреччина ввела свої війська на територію Іраку. За деякими показниками чисельність армії, що зосереджувалась на кордоні, досягала 100 тис. [9]. Скоріш за все, головною метою військових дій був регіон Кірчука, багатий на «чорне золото».

В Ірані курди позбавлені права національного самовизначення. Лідери і активісти курдських опозиційних організацій переслідуються не тільки на території країни, але і за її кордонами. Наприклад, були здійснені вбивства лідера Демократичної партії іранського Курдистану Абдурахмана Касемлоє що прибув для офіційних переговорів у Відні в 1989 р. і Шарафа Канді, що змінив його, в Берліні в 1994 р. Згідно догматичним ісламським концепціям, у мусульманському суспільстві не може бути національних відмінностей, тому політичні права курдів при ситуації, що склалася, в Ірані не можуть бути

реалізовані [6]. На початку 2007 р. в Ірані офіційно виникла альтернативна курдським політичним організаціям структура, активісти якої розраховують шляхом співпраці з офіційною владою позбавити курдський ареал Ірану соціально-політичної напруженості й поступово почати конструктивний діалог із керівництвом країни. Сьогодні ситуація в Іранському Курдистані неоднозначна. Тут проводяться значні національно-культурні заходи. Водночас курдський національно-демократичний рух, бази якої знаходяться на іранській території, працює в підпіллі.

Говорячи про стан і перспективи курдської проблеми в контексті сучасної геополітичної ситуації, необхідно відзначити зацікавленість більшості політичних сил світу в скорішому її розв'язанні. Це пов'язано як з проектами створення мережі транскаспійських нафтопроводів, так і з побоюваннями з приводу подальшої долі великого району нестабільності, розташованого в безпосередній близькості від Середземномор'я і Персидської затоки – нового позаєвропейського ядра консолідації.

Курдська проблема – це не тільки проблема близькосхідного регіону, це вже проблема глобальна. Для її вирішення повинен бути задіяний потенціал світової спільноти. Можливим варіантом є скликання мирної конференції за участю представників Курдистану, Туреччини, Ірану, Іраку і Сирії, із запрошенням як спостерігачі офіційних представників ЄС і США. Важливу роль можуть зіграти в цьому процесі ООН, її Рада Безпеки.

Курдська проблема належить до числа найскладніших міжнародних проблем, які мають національний, регіональний та міжнародний характер, рішення якого не може бути забезпечене в рамках однієї держави. На сучасному етапі суть курдського питання зводиться до протиріччя між високим рівнем самоусвідомлення курдського народу та небажанням правлячих кіл країн визнати за ними це право. Чи не найголовнішим фактором того, щоб не утворився незалежний Курдистан, є його природні ресурси. Особливу цінність мають нафтові поля у Кіркуку (Іракський Курдистан), не стільки за об'ємами знайдених запасів, скільки за виключною продуктивністю свердловин та географічним розташуванням родовищ, що забезпечують дешевизну та зручність видобутку і транспортування сирової нафти в Туреччину та порти Середземного моря. Значні нафтові родовища експлуатуються в інших районах Іракського (Мосул та Хенекін), Іранського (Керманшах), Сирійського та Турецького (в трикутнику Герзан – Гермік – Раман) Курдистану. Надра Курдистану багаті й іншою мінеральною сировиною. У його турецькій частині розробляються родовища хромової руди, що мають світове значення, а також мідною і залізною рудами. У іракській частині недавно відкриті багаті родовища уранових руд. Гідросистема Курдистану, представлена Тигром, Євфратом та іншими численними гірськими річками, містить не лише величезний енергетичний потенціал (тільки у його турецькій частині до 90 млрд кіловат/год), але і невичерпний резерв гостро дефіцитної на Близькому Сході прісної питної води. Тож, із вище викладеного, цілком зрозуміло, що жодна з чотирьох країн зосередження курдського

етносу не погодиться з незалежністю Курдистану і втратою таких цінних ресурсів.

Провідні країни Заходу використовують курдську проблему як засіб політичного тиску на держави, що розділили між собою Курдистан. Як свідчать останні події, зокрема, посередницька роль США в нормалізації відношень між різними загонами курдського національно-визвольного руху, західні держави готові підтримати визвольний рух курдського народу, проте в досить вузьких рамках, виступаючи проти реалізації права курдського народу на самовизначення шляхом створення незалежної держави. Військова операція Туреччини у Північному Іраку в 2007 р. посилила позиції США на Близькому Сході. Війна відвернула увагу населення Іраку від протидії окупації та послабила Туреччину.

Останнім часом Туреччина стала більш лояльнішою до проблем курдів. Турецькі правлячі кола, в тому числі й військові, заявляють про намір мирного вирішення всіх протиріч у Турецькому Курдистані і навіть внесення деяких поправок до Конституції країни. Ці передумови зміни «курдської» політики Туреччини, очевидно, обумовлені обіцянками Б. Обами підтримати її вступ до ЄС. Зацікавленість Туреччини у зв'язках з іракськими курдами також обумовлена її роллю як транзитера кіркукської та мосульської нафти, торговельними відносинами з Іракським Курдистаном, суперництвом у політичному впливі з Іраном. Незважаючи на заяви президента США Б. Обами про перенесення політичних інтересів Вашингтона в Центральну Азію, зокрема, до Афганістану, США аж ніяк не відмовляється від своїх планів у Західній Азії, в яких Туреччині відводиться особлива роль. США успішно використовують «курдську карту» у своїй близькосхідній політиці. Тому теперішня зовнішня політика США у курдському питанні прагматична [10].

17 листопада 2008 р. держсекретар Сполучених Штатів К. Райс і міністр зовнішніх справ Іраку Х. Зібарі підписали документ про намір США вивести свої війська з Іраку до грудня 2011 р. Ця подія викликала серйозну стурбованість курдського населення, яке побоюється повернення політики геноциду і насильницької арабізації. За час присутності коаліційних військ іракським курдам вдалося стабілізувати ситуацію в Курдському автономному регіоні. Нафтові запаси Іракського Курдистану вельми привабливі для США. Тому Вашингтон навряд чи зважиться залишити свої позиції в північному Іраку. У січні 2009 р. нафтова компанія «Heritage Oil Limited» приступила до розвідувального буріння на родовищах. Крім того, американці вже контролюють нафтовидобуток і транспортування нафти на турецьку територію з Кіркука, на який претендують іракські автономісти. По Кіркуку курди мають протиріччя не тільки з арабами і туркменами, але і з центральним урядом у зв'язку з проблемою розподілу доходів від нафти. Але курдам нібито не варто особливо хвилюватися з питання Кіркука. Відвідавши в січні 2009 р. Ірак і Кіркук новообраний віце-президент США Джо Байден запевнив курдів, що після інавгурації президента Б. Обами американська адміністрація представить програму вирішення проблеми Кіркука.

В Багдаді він запевнив іракський уряд, що США не буде виводити війська [11].

В даний час існують реальні можливості для поетапного вирішення курдської проблеми. Проте необхідною умовою цього є підтримка зусиль курдського народу з боку світової спільноти. Іран, Ірак, Туреччина, Сирія намагаються, з одного боку, використати курдський національно-визвольний рух для послаблення один одного та закріплення власних позицій у регіональних міжнародних відносинах. Одночасно вони тісно співпрацюють у подавленні визвольного руху. Зазначені вище фактори відіграють

значну роль у розмежуванні курдського руху в країнах їх компактного проживання за змістом, масштабами, цілями та рівнем свідомості активної в політичному сенсі курдської громади. А це, зокрема, дає підстави вважати, що курдська проблема ще тривалий час буде складною, спричинятиме періодичні спалахи різновекторної політичної активності [8, с. 48]. Необхідно зазначити, що досвід Іракського Курдистану сьогодні поки що єдиний в регіоні та має велике значення як реальний приклад вирішення курдської проблеми в межах однієї країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лазарев М.С. Курды и курдский вопрос: <http://www.edu-zone.net>.
2. Никитин В. Курды: Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1964. – 432 с.
3. Лазарев М.С. Курдистан в геополитическом аспекте // Восток. – 1998. – № 6. – С. 53-62.
4. Блищенко И.П. Ближний Восток и международное право. – М.: Наука, 1992. – 264 с.
5. Montgomery H. The Kurds in Syria: an existence denied. Book reviews // International Affairs. – 2006. – Vol. 82. Num. 64 (July). – P. 819-820.
6. Кава Д. Регионально-международный аспект курдской проблемы [Электронный ресурс] // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1998. – № 4. – Режим доступа: <http://www.elib.org.ua>.
7. Кафтан А. Пороховая бочка Востока: Курды – реальная сила внутри Ирака // Корреспондент. – 2003. – № 2. – С. 30-32.
8. Ксьондзик Н. З батьківщиною, але без держави: Курдське питання на межі тисячоліть // Політика і час. – 2002. – № 3. – С. 47-57.
9. Райхель Ю. Курдская карта // День. – 2007. – № 186. – С. 3.
10. Жигалина О.И. Турецкие курды и геополитические изменения в Западной Азии Ирака // Институт Ближнего Востока: <http://www.iimes.ru/rus>.
11. Жигалина О. Курды и перспектива вывода американских войск из Ирака // Институт Ближнего Востока: <http://www.centrasia.ru>.

Рецензенти: Пронь С.В., д.і.н., професор, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили;
Дарієнко В.М., д.і.н., професор, Херсонський економіко-правовий інститут.

© Сінкевич Є.Г., Попова С.М., 2010

Стаття надійшла до редакції 27.12.2009 р.

I ñòî ð³ÿ ðî çâèòêó
í àóêè òà î ñâ³òè

РЕЛІГІЙНО-МЕТАФІЗИЧНІ ТА МАТЕМАТИЧНІ ВИТОКИ ТЕОРІЇ ВІДНОСНОСТІ А. ЕЙНШТЕЙНА

У статті досліджено вихідні релігійно-метафізичні і математичні передумови теорії відносності А. Ейнштейна. Первинним теоретичним і математичним джерелом теорії відносності слід розглядати філософію Миколи Кузанського. Кузанец здійснив фундаментальний перегляд основних категорій античності і середньовіччя – єдиного і множинного. Ототожнення цих понять і затвердження принципу збігу цих протилежностей виступили універсальним джерелом не лише філософії, фізики і математики нового часу, а й безпосередньо теорії відносності А. Ейнштейна.

Ключові слова: Микола Кузанський, теорія відносності, А. Ейнштейн.

В статье исследованы исходные религиозно-метафизические и математические предпосылки теории относительности А. Эйнштейна. Первоначальным теоретическим и математическим источником теории относительности следует рассматривать философию Николая Кузанского. Кузанец произвел фундаментальный пересмотр основных категорий античности и средневековья – единого и множественного. отождествление этих понятий и утверждение принципа совпадения этих противоположностей выступили универсальным источником не только философии, физики и математики нового времени, но и непосредственно теории относительности А. Эйнштейна.

Ключевые слова: Николай Кузанский, теория относительности, А. Эйнштейн.

Initial religiously-metaphysical and mathematical pre-conditions of A. Einstein theory of relativity are explored in the article. It is necessary to examine Nickolay Kuzansky philosophy – the primary theoretical and mathematical source of theory of relativity. Kuzanets makes the fundamental revision of basic categories of antiquity and dark ages – single and plural. These concepts equation and claim of principle of coincidence of these oppositions were an universal source not only for philosophy, physics and mathematics of new time, but also for A. Einstein theory of relativity.

Key words: Nickolay Kuzansky, theory of relativity, A. Einstein.

Сучасні дослідження в галузі історії науки свідчать, що витоки класичних та сучасних наукових парадигм мають глибоке коріння в релігії та філософії епохи Відродження та Нового часу [2]. Зміна класичних уявлень відносно природи простору, часу, руху та ін. була б неможливою без глибинної трансформації релігійно-філософського та соціокультурного контексту середньовіччя. Зміст цих трансформацій, в зв'язку з основними ідеями теорії відносності А. Ейнштейна, розглядається в запропонованій статті.

Згідно традиційним поглядам, теоретичною передумовою теорії відносності А. Ейнштейна є принцип відносності і електродинаміка Максвелла. Принцип відносності Галілея стверджував, що в інерціальних системах відліку механічні явища протікають однаково. Математична його репрезентація – перетворення Галілея – це перетворення координат від нерухомої системи відліку до рухомої.

Інваріантність рівнянь Максвелла свідчила про сталість швидкості світла незалежно від системи відліку. Математичною передумовою СТО виступили перетворення Лоренца. Приводом для їх відкриття послужив дослід Майкельсона-Морлі і його негативний результат, які Лоренц і намагався пояснити в 1891 р. Дж. Фітцджеральд і услід за ним в 1892 р. Лоренц запропонували гіпотезу про скорочення розмірів тіла унаслідок їх руху через ефір. Згідно Лоренцу, кожне тіло, що має швидкість v щодо ефіру, випробовує скорочення у напрямі руху на величину $1-v^2/c^2$, де c – швидкість світла; тобто по Лоренцу, міра довжини в рухомій системі відрізняється від міри довжини в тій, що покоїться (ефірі). Тоді ж він висунув інше, не менш парадоксальне твердження про так званий «локальний час» – час, що змінюється при переході від однієї системи до іншої. Іншими словами, обидві гіпотези стверджували, що простір

і час в рухомих системах і ефірі, що покоїться, слід вимірювати по різному [4, с. 147]. У 1904 р. Лоренц встановив загальне перетворення простору і часу якої-небудь події під час переходу однієї системи до іншої [3, с. 67-87]. З перетворень Лоренца витікає взаємозв'язок простору і часу. У 1908 р. Г. Мінковський запропонував ввести четвертий вимір – час, що дозволяє відобразити математичний зв'язок простору і часу. Чотиривимірність простору-часу надала теорії відносності завершеної математичної форми.

Релігійно-метафізичні і математичні витоки теорії відносності А. Ейнштейна беруть своє коріння в духовній атмосфері XV ст., коли ми спостерігаємо радикальну секуляризацію релігійної свідомості і виникнення пантеїстичних вчень. Духовною причиною пантеїзму постало прагнення подолати дуалізм цього і потойбічного світу і надати природі божественного статусу. Відбувається сакралізація природи, яка стає характерною ознакою ранньої новоевропейської культури. Виникає експериментально-математичне природознавство, перші кроки якого ми спостерігаємо в творчості Кеплера, Галілея і ін. наприкінці XVI – на початку XVII ст. Вже у XVII ст. наука про природу визначає зміст філософії. Як писав німецький філософ Г. Ромбах «точна наука є філософією нового часу». У XVIII і XIX ст. вона відтісняє філософію на задній план і створює особливу сциєнтиську парадигму модерна, яка визначає характер європейської і індустриально-технічної світової цивілізації.

Внутрішній зв'язок історії філософії нового часу і науки дозволяє виявити теоретичні (метафізичні) передумови нової математики та природознавства. Цій темі присвячена фундаментальна монографія П.П. Гайденко «История новоевропейской философии в ее связи с наукой» [1]. Гайденко відзначає, що видатна роль у виникненні і становленні нової математики, природознавства і філософії належить Миколі Кузанському. Саме Кузанець готує переворот в астрономії і фізиці, пов'язаний з іменами Коперніка і Галілея. Філософія Миколи Кузанського багато в чому виступила теоретичною і математичною передумовою також і теорії відносності А. Ейнштейна.

Висока оцінка ролі Миколи Кузанського в процесі виникнення і становлення нової науки і філософії пов'язана з тим, що він вперше в історії переглядає передумови античного і середньовічного мислення. Починає свої революційні перетворення Кузанець з поняття єдиного. Як відомо, в межах традиції Платона і неоплатоників єдине характеризується через протилежність іншому. Це розуміння сходиться до філософії піфагорейців та елеатів, які протиставляли єдине множинному, скінченне нескінченному. У неоплатоників і в християнській середньовічній теології ми також зустрічаємо зіставлення єдиного і множинного. Кузанець, навпаки, стверджує, що «єдиному ніщо не протилежне» і що «єдине є все». З цього положення витікає, що єдине тотожно нескінченному, а абсолютний максимум – абсолютному мінімуму. До поняття Божества він вносить множинність, в самототожність – складову нескінченність: «Бог є нескінченна єдність». Нескінченне це те, більше чого не може бути; це максимум. Єдине ж –

це мінімум. Максимум і мінімум суть одне і те ж. Єдине, отже, є все, є нескінченне, в якому максимум і мінімум збігаються. Для доказу цього положення, Микола Кузанський звертається до математики, показуючи, що при збільшенні радіусу кола до нескінченності, коло перетворюється на нескінченну пряму, а діаметр стає тотожним колу. Більш того, з колом збігається центр, тим самим, точка (мінімум) співпадає і з нескінченною прямою (максимумом).

Кузанець також переосмислює аристотелізм. В античності нескінченне (безмежне) ототожнювалося з матерією. Їй протиставлялася форма, яка визначала цю безформну множину нескінченного, тобто була тотожна єдиному. Аристотеля в середньовічному контексті, в якому протиставляється нескінченність матерії (абсолютна порожнеча) і нескінченність Бога (абсолютна повнота), Кузанець також відкидає. Оформлена матерія, з його точки зору, як і форма, що в ній втілилась, нижча, ніж абсолютна матерія, що є голим ніщо. Оформлена матерія нижча, оскільки вона є скінченою, а предикат нескінченного стає атрибутом божества.

Принцип ототожнення «абсолютного верху» і «абсолютного низу», починаючи з Миколи Кузанського, входить у філософію і започатковує не тільки філософію нового часу, але і нову науку, що формується в XVI-XVII ст. Цей же принцип формується в діалектиці як «збіг протилежностей», який ми надалі знаходимо у Джордано Бруно, Спінози, Шеллінга, Гегеля, тобто у найбільш видатних мислителів нового часу. Ця тотожність отримує свій вираз і в математиці XVI-XVII ст., в інфінітезимальному методі, а також у новій науці – механіці, особливо у Галілея. Ототожнення єдиного і нескінченного спричинило надалі перебудову фундаментальних принципів античної і середньовічної науки, філософії і теології.

Наслідком розглянутого фундаментального ототожнення стає відмова від схоластичної логіки, що підкоряється закону суперечності і виключеного третього. Виникає потреба такої математичної логіки, яка не виключає збіг протилежностей, а ґрунтується на ньому як на постійному принципі. Нескінченне стає мірою скінченного – емпіричний одиничності об'єктивного світу. Це означає виникнення нової математики.

Скінченна величина, як вважає Кузанець, може зростати без межі, оскільки не має межі нескінченна могутність Бога. Але така скінченність, яка є Всесвіт, ніколи не може перетвориться на актуальну нескінченність. Подальший розвиток цих положень призводить до виникнення ідеї відносності.

З твердження, що єдине є нескінченне, абсолютний мінімум є абсолютний максимум, природно витікало, що нескінченне є найточніша міра. Всесвіт потенційно нескінченний, а це означає, що у нього немає центру і кола. Бо центр і коло мають межу, а нескінченність не може мати ніяких меж. Отже, Земля не центр світу і не є нерухомою. Земля нічим принципово не відрізняється від інших небесних тіл. Поняття центру світу, з погляду Миколи Кузанського, є не більше, ніж суб'єктивне припущення. Об'єктивно центру немає ніде, або, що те ж саме, він знаходиться

скрізь. Центром ми зазвичай називаємо, говорить Кузанець, точку зору спостерігача, якому властиво рахувати себе в центрі, де б він не знаходився, – така ілюзія сприйняття. А звідси слідувала теза про відносність будь-якої точки відліку, про суб'єктивний характер тих передумов (аксіом в математиці, абсолютних точок відліку в астрономії і фізиці), на яких трималася арифметика, геометрія, астрономія і фізика античності і середніх віків. Те, що до цих пір бралось за істини щодо створеного світу, виступило тепер як всього лише суб'єктивні припущення.

Таким чином, принцип відносності як найважливіший вихідний принцип науки нового часу був наслідком того пантеїстично забарвленого монотеїзму, який ми знаходимо в Миколи Кузанського і який ще з більшою послідовністю проводиться у пантеїста Джордано Бруно. Це відхід від християнського монотеїзму, що припускає сутнісне розрізнення Творця і творіння, крок у бік імманентизації християнського трансцендентного Бога. Про це свідчить та реакція, з якою було сприйнято вчення Кузанця серед його сучасників. Микола Кузанський відмовляється визнавати непізнаваність єдиної божественної першооснови. Для нього непізнаваність пов'язана з неможливістю осягнути Бога на підставі формального закону мислення – закону тотожності, тоді як логіка збігу протилежностей це дозволяє. Саме Микола Кузанський поклав початок тієї лінії в новоевропейській філософії, яка йде від Бруно через Спінозу і потім до Шеллінгу і Гегеля і яку характеризує прагнення мислити вищий початок буття як тотожність протилежностей. Для представників цієї лінії не існує двох різних початків буття, як їх мислили античні філософи – Платон і Аристотель, Прокл, Плотін, а саме єдиного і нескінченного, форми і матерії; у цьому сенсі всіх їх можна називати моністами, супротивниками дуалізму.

Наслідком розвитку ідеї тотожності єдиного і нескінченного слід вважати зрівнювання в правах механічних засобів вимірювання з математичним доказом, а також зняття відмінності між математичним і фізичним (механічним) об'єктом. Прикладом першого можна рахувати спробу доказу співвідношення об'ємів тіл шляхом їх зважування, тобто дослідним шляхом. Якщо узяти дві посудини однакового діаметру і висоти, наприклад циліндр і куб, залити їх водою і зважити, то по відмінності ваги можна знайти співвідношення вписаного квадрата до кола, в який він вписаний, а тим самим і квадратуру кола. Тут

якраз і зникає та межа, що існувала впродовж багатьох сторіч між механікою як мистецтвом (технікою) і математикою як наукою. Спроби зробити цю межу не такою непереборною, як в античній науці, робилися вже в середні віки.

Для грецької науки було характерне відокремлення математики як точного знання від мистецтва (техніка). Кузанець руйнує цю відмінність і зближує математику з логістикою (технікою обчислення). Зближення механіки з математикою надалі призводить до ототожнення математичного і фізичного (узятого в ідеалізованій формі) об'єкту. Наприклад, Галілей не проводить принципової відмінності між геометричною площиною і абсолютно гладкою поверхнею фізичного тіла. Микола Кузанський застосовує принцип збігу протилежностей не лише до математики і астрономії, але і до механічного руху. Так, спокій можливо розглядати як рух з нескінченно великою швидкістю. Як приклад він демонструє процес обертання дзиги. Коли дзига обертається з найбільшою швидкістю, створюється враження, що вона нерухома. Якщо допустити актуальну велику нескінченність швидкості, то кожна точка її периферії присутня скрізь і одночасно. Парадокс збігу максимуму і мінімуму не можливо, згідно Миколі Кузанському, осмислити. Тому він і називає знання про нього – вчене незнання. Ототожнення спокою і руху покладає початок тому процесу, який привів до розгляду руху або спокою як безвідносних до стану самого тіла (або системи рухомих тіл), як воно розглядалося вже Галілеєм, який підійшов впритул до встановлення закону інерції. Якщо Кузанець вважає за можливе ототожнити спокій і рух з нескінченною великою швидкістю, то Галілей згодом ототожнює спокій і рух з нескінченно малою швидкістю, що дозволяє йому встановити закон падіння тіл.

Повертаючись до теорії відносності А. Ейнштейна, стає зрозумілим, що ідея відносності, ототожнення операціонального вимірювання часу з самим часом, ототожнення математичного формалізму з фізичними явищами, ототожнення простору і часу на основі перетворень Лоренцо, а потім зведення їх до просторово-часового континууму, явища уповільнення часу і укорочення довжини тіла при гранично високих швидкостях – є віддаленим наслідком глибокого переосмислення фундаментальних філософських і теологічних понять єдиного і множинного. Традиційне їх протиставлення в античності й середньовіччі переходить до їх ототожнення в майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гайденко П.П. История новоевропейской философии в ее связи с наукой: Учебное пособие для вузов. – М.: ПЕР СЭ; СПб.: Университетская книга, 2000. – 456 с.
2. Гайденко П.П. Христианство и генезис Новоевропейского естествознания // Философско-религиозные истоки науки / Под ред. П.П. Гайденко. – М., 1977. – С. 43-142.
3. Принцип относительности. – М., 1973.
4. Храмов Ю.А. История физики. – К., 2006.

Рецензенти: Бушин М.І., д.і.н., професор, Черкаський державний технологічний університет;
Багмет М.О., д.і.н., професор, проректор Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.

ВНЕСОК ФІЗИОЛОГІВ РОСЛИН НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В РОЗВИТОК ГОРМОНАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ТРОПІЗМІВ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Проаналізовано результати досліджень науковців Новоросійського університету на початку ХХ ст. (Л.С. Ценковський, Л.А. Рішаві, М.Д. Вахтель, В.А. Ротерт, О.Г. Набоких, Б.Б. Гриневецький, Ф.М. Породко, Г.А. Боровіков), показано їх внесок у розвиток фітогормонології як науки.

Ключові слова: історія фітогормонології, фітогормони, тропізми, Новоросійський університет (Одеса).

Проанализированы результаты исследований ученых Новороссийского университета в начале ХХ в. (Л.С. Ценковский, Л.А. Рашави, М.Д. Вахтель, В.А. Ротерт, А.И. Набоких, Б.Б. Гриневецкий, Ф.М. Породко, Г.А. Боровиков), показано их вклад в развитие фитогормонологии как науки.

Ключевые слова: история фитогормонологии, фитогормоны, тропизмы, Новороссийский университет (Одесса).

The research results of the Novorossiysk University scientists (L.S. Tsenkovskiy, L.A. Rishavi, M.D. Vakhtel, V.A. Rotert, A.I. Nabokikh, B.B. Hrynevetskiy, Ph.M. Porodko, G.A. Borovikov) of the early ХХ с. is analysed, their contribution to the phytohormonology development as a science is shown.

Key words: history of phytohormonology, phytohormones, tropismes, Novorossiysk University (Odesa).

Фізіологія рослин (і її органічна частина – фітогормонологія зокрема) має складну і малодосліджену методологічну та методичну історію. Розвиток фізіології рослин як самостійної науки в Україні безпосередньо пов'язаний зі створенням університетів: Харківського (1805), св. Володимира в Києві (1834), Новоросійського в Одесі (1865), Київського політехнічного (1897), де зосереджувалися основні дослідження з цього напрямку і створювалися самостійні фітофізіологічні школи.

Новоросійський університет в Одесі створено 1 травня 1865 р. на базі Ришельєвського ліцею. План реорганізації ліцею в університет належить відомому вченому-хірургу та організатору науки Михайлу Івановичу Пирогову, який в той час займав посаду попечителя Одеського учбового округу. Спочатку було організовано три факультети: історико-філологічний, фізико-математичний та юридичний. Фізико-математичний факультет складався з двох відділень – математичного і природничого. У 1900 р. було відкрито четвертий факультет – медичний [10, с. 126-127].

В університеті від початку його заснування встановився матеріалістично-діалектичний підхід

до розуміння явищ природи, яким керувалися і розвивали такі всесвітньовідомі вчені-біологи, як І.І. Мечников, І.М. Сеченов, О.О. Ковалевський, Л.С. Ценковський, Ф.М. Каменський, О.О. Янович, М.Д. Вахтель, В.А. Ротерт, О.М. Волков, Л.А. Рішаві, О.Г. Набоких, М.М. Альбов, Б.Б. Гриневецький та ін. [9].

Упродовж тривалого часу морфогенетичні, флористико-систематичні, ботаніко-географічні, анатомічні і фізіологічні дослідження проводилися на кафедрі ботаніки, яка була організована одночасно зі створенням Новоросійського університету. Лев Семенович Ценковський (1822-1887) – ботанік, фізіолог, бактеріолог, засновник мікробіології в Росії – був першим завідувачем кафедри ботаніки. Для університету Лев Семенович започаткував дослідження в галузі мікробіології, заклав основи наукових напрямів, що знайшли розвиток у дослідках професора Ф.М. Каменського (симбіоз грибів з вищими рослинами), Ф.М. Породко (бродіння, фізіологія мікроорганізмів, тропізми), І.Л. Сербінова (систематика мікроорганізмів), А.Ф. Лебедева (відкрив групу водневих бактерій, що здатні окиснювати молеку-

лярний водень) та ін. В 1916 р. від кафедри ботаніки відокремилася кафедра анатомії та фізіології рослин. Перші в університеті фізіологічні дослідження з фотосинтезу і дихання рослин виконав ще у 1875-1879 рр. доцент О.Н. Волков, який викладав курс фізіології і анатомії рослин [6; 10, с. 126-128].

Питаннями тропізмів рослин вчені Новоросійського університету настільки плідно займалися наприкінці XIX – початку XX ст., що можна говорити про особливу роль одеської школи фізіологів рослин в закладанні основ фітогормонології [7, с. 156-157; 9; 10, с. 126-129; 11; 12, с. 71-97]. Роботи Л.А. Рішаві (1885) [19] з явищ гальванотропізму рослин, М.Д. Вахтеля – геотропізму (1895-1899) [2-3], В.А. Ротерта – матеріальної природи передачі фототропічного подразнення [20; 21], Б.Б. Гриневецького – реотропізму коренів (1908) [8], А.Г. Набоких – подразників росту (1908) [14; 15], Г.А. Боровікова – вплив солеподібних речовин на швидкість росту рослинного організму (1916) [1], Ф.М. Породко – хемотропізму (1910-1924) [15-18] позитивно вплинули на становлення вчення про фітогормони, оскільки дали значний фактичний матеріал та привернули увагу фітофізіологів до питань росту і рухів рослин. На результати одеських вчених спиралися у своїх експериментах для побудови гормональної теорії тропізмів М.Г. Холодний [23].

Людовіг Адальбертович Рішаві (1851-1915) закінчив Новоросійський університет, хоча починав у 1868 р. вчитися в Київському університеті. Шість років працював в Одесі консерватором ботанічного кабінету і готував магістерську дисертацію «К вопросу о дыхании растений», яку захистив у 1878 р. Після роботи професором Варшавського університету Л.А. Рішаві повернувся до Одеси. Керував кафедрою ботаніки з 1885 по 1893 р. і майже одночасно, з 1886 по 1895 р., – ботанічним садом. Він першим у 80-х роках XIX ст. займався питаннями гальванотропізму в Новоросійському університеті. Його досліді узагальнені в монографії «К вопросу о так называемом гальванотропизме» (1885) [19] та виступі на VII з'їзді російських природознавців і лікарів у 1889 р. Вільно володіючи німецькою мовою, перекладав підручники. Зокрема, «Руководство для практических занятий по микроскопической ботанике» він переклав разом з Л.В. Рейнгардом. Вчений був прибічником впровадження експериментальних методів в морфологію і анатомію рослин; прогнозував, що у найближчому майбутньому успіхи фітофізіології пов'язані із вивченням явищ росту і подразливості рослин.

Талановитим та енергійним дослідником геотропізму коренів в Новоросійському університеті був Михайло Данилович Вахтель (1870-1900). Не проживши, нажалі, і 30 років, він залишив історії фізіології рослин вагомий експериментальні результати і цікаве теоретичне їх обговорення. Ще студентом (1895), піддав сумніву висновки дослідів В. Сапожникова (учня К.А. Тімірязєва) [2], що з причини відсутності в кінчику кореня опорних тканин він росте донизу під дією власної ваги. М.Д. Вахтель сконструював прилад для вимірювання сили ростового тиску кореня – оригінальні пружинні терези. На значному експериментальному матеріалі з пророслим насінням

бобів одеський фізіолог чітко довів, що коли корінь спрямовується донизу, він активно тисне на пластинку пружинних терезів. Сила активного вигину досягала 4-х грамів, а засобом його прояву слугував тургор кореневих клітин [2, с. 62]. Подальші дослідження М.Д. Вахтеля стосувалися з'ясування питання щодо локалізації геотропічної чутливості в кінчику кореня. Це питання постійно було предметом широких дискусій, але після дослідів Ф. Чапека (F. Czapek, 1895) [12] стало знову актуальним. Чеський вчений вважав досліді Ч. Дарвіна про декапітації некоректними, оскільки відрізання верхівки кореня є пораненням, що ставить рослину в ненормальні умови. Дослід Ф. Чапека передбачав використання пророслих бобів, клиностату і спеціальних двоколінних ковпачків; важливий момент – верхівка кореня не відрізлася. Хід експерименту на клиностаті був таким: шляхом вrostання верхівки кореня всередину ковпачків (вигинання відбувається під прямим кутом до всієї частини кореня відповідно) усувався вплив сили тяжіння на одну частину кореня, але не припинявся на інші ділянки. Потім вчений розташовував корені вертикально і одержував в зоні їх росту природні геотропічні вигини. Після певного проміжку часу верхівка кореня приймала своє нормальне положення, а корені із спрямованою донизу верхівкою, але орієнтовані горизонтально, продовжували рости прямо. Отже, Ф. Чапек вважав, що він одержав подібні з Ч. Дарвіном результати без декапітації кореневої верхівки. М.Д. Вахтель ставився до поглядів Ч. Дарвіна двоїсто: в цілому їх не заперечував, проте вказував на недостатність на той час фактичних даних, які доводять знаходження геотропічної чутливості в кінчику кореня і здатність його передавати це подразнення вищерозташованим ділянкам. Він висунув припущення про взаємозв'язок між геотропічною дією та процесами новоутворення в корені і поділу клітин [4, с. 109]. Якби не передчасна смерть, він міг би вирішити багато питань проблеми геотропізму.

У 1902-1908 рр. в Новоросійському університеті працював Владислав Адольфович Ротерт (1863-1916): спочатку ординарним професором, потім завідувачем кафедри анатомії і фізіології рослин та ботанічної лабораторії, яку сам і створив. Він вважається першим в науці, хто відновив пріоритет Ч. Дарвіна щодо матеріальної природи передачі фототропічного подразнення [20-21]. В.А. Ротерт розгорнув велику організаційну діяльність, широко використовував екскурсії в навчальному процесі, що значно поліпшило педагогічні прийоми навчання. Була створена фактично нова добре обладнана лабораторія для занять з анатомії і фізіології рослин, яка не поступалася провідним світовим лабораторіям. Упродовж цього періоду В.А. Ротертом і його учнями Ф.М. Породко, Г.А. Боровіковим, І.Д. Щербаковим проведені цікаві роботи із вивчення процесів росту і рухів рослин, з'ясування природи явища подразливості у світі систематично нижчих організмів.

У перше десятиліття XX ст. в Новоросійському університеті поряд із вивченням тропізмів рослин активно досліджувалися питання щодо впливу різноманітних зовнішніх факторів на процеси росту. Фактичний матеріал цих робіт зробив вагомий

внесок в становлення фітогормонології як нового розділу фізіології рослин. В цьому напрямку особливу увагу привертають дослідження *Олександра Гнатовича Набоких* (1874-1920), який за рекомендаціями професорів В.А. Ротерта і П.Г. Мельникова приїхав працювати в Одесу у 1905 р. і очолив кафедру агрономії. Це вже був сформований вчений, з гострим критичним розумом, високою ерудицією, широкою ініціативою, який добре володів технікою експерименту (пройшов високопрофесійну школу в лабораторіях Д.І. Іванівського і В.В. Докучаєва та провідних ботанічних і садівницьких центрах Німеччини [12, с. 89]. У колах науковців був відомим як автор відкриття росту органів вищих рослин в безкисневому середовищі [14]. Нові п'ятирічні експериментальні пошуки О.Г. Набоких щодо подразників росту рослин (води, кисню і солеподібних речовин) та цікаві теоретичні обговорення одержаних даних були опубліковані в Одесі у монографії «К вопросу о раздражителях растений» (1908) [15]. Вчений висунув гіпотезу, що в звичайних умовах клітини рослин утворюють в процесах обміну і накопичують особливі речовини. Наведемо загальний висновок дослідів О.Г. Набоких на мові оригіналу: *«Выжимки из растений (гипокотили подсолнечника) содержат настолько сильнодействующие соединения, что прокипяченный экстракт из одного проростка способен повысить энергию роста не менее десяти тысяч раз, хотя в этом экстракте удается обнаружить только несколько миллиграммов сухого остатка. Более значительные концентрации выжимок, наоборот, явственно угнетают проявление нормального роста. Исследование показывает также, что различные части растений содержат стимулирующие вещества не в одинаковой концентрации, так что резко различный темп развития различных зон и органов молодых растений можно поставить в связь с неодинаковой стимуляцией их протопластов отмечаемыми веществами обмена. Химическая природа этих соединений пока остается загадочною, но несомненно то, что многие обыкновенные солеобразные вещества еще в большей степени способны играть роль возбуждителей роста и могут в этом отношении с успехом заменять роль свободного кислорода и только что указанных стимулирующих продуктов обмена клеток»* [15, с. 173]. Таким чином, вивчаючи способи усунення анаеробного зціпеніння рослин (зупинки росту в безкисневому середовищі), О.Г. Набоких одержав із вижимків гіпокотилів соняшника фізіологічно активні речовини, що, фактично, було передвісників майбутніх багаточисельних робіт у напрямі дослідження фітогормонів.

У 1908 р. серія робіт стосовно тропізмів рослин поповнилася новим дослідженням під назвою «реотропізм» – рух коренів назустріч бігу (рос. – току) води, автором якого був *Болеслав Болеславович Гринецький* (1875-1963) – ботанік Дерптського (сьогодні Тартуського) університету. Запрошений на роботу в Одесу, вчений досліджував корені різних рослин і прийшов до висновку, що реотропізм коренів тісно пов'язаний із хемотропізмом і, ймовірно, є однією з його форм [8]. Із точки зору довжини (відстані) смуги чутливості кореня до факторів

середовища Б.Б. Гринецький усі тропізми розділив на дві групи. До першої, коли чутливою є не тільки верхівка, але й зона росту кореня, він зараховував рео-, хемо-, аеро- і термотропізми. До другої групи віднесено гео-, фото-, гальвані-, гідро- і травмотропізми. Корені цієї групи рослин відчувають подразник тільки верхівкою. Магістерську дисертацію «Исследования над реотропизмом корней» Б.Б. Гринецький захистив у 1909 р., а докторську – «Анатомические исследования над устьицами» – 1914 р., і був призначений професором Новоросійського університету, яким залишався до 1919 р. У 1915-1919 рр. він керував роботою ботанічного саду. Потім він переїхав до Варшави, де працював в університеті наступні роки життя [12].

Необхідно відмітити діяльність тонкого експериментатора і талановитого вченого *Федора Михайловича Породко* (1877-1948) [9, с. 16-18]. Залишившись сиротою, він виховав у себе твердий характер, уміння досягати мети без сторонньої допомоги тільки завдяки наполегливій праці й неабияким здібностям [9]. У 1903 р. він закінчив за чотири роки Варшавський університет і короткий період працював там. За студентську працю 1902 р., в якій досліджувалося, чи змінюється бродильна активність дріжджів при посиленому харчуванні пептоном, він отримав ступінь кандидата ботаніки при закінченні університету. У подальшому Ф.М. Породко стажувався в лабораторії В. Пфедфера (Лейпциг), а потім пройшов в Одесі шлях від асистента ботанічної лабораторії до професора, завідувача кафедри анатомії і фізіології рослин Новоросійського університету (з 1916 по 1948 роки). Ф.М. Породко у 1910-1916 рр. вивчав причини руху рослин у відповідь на вплив різних хімічних речовин. У 1911 р. захистив магістерську дисертацію, а в 1916 р. – докторську, які склали велику двотомну працю «Хемотропизм корней» [17]. Для з'ясування питання, яка частина кореня сприймає хемотропічне подразнення, він розробив оригінальну методику – поміщав у темряві корені проростків білого люпину в агаровий гель, на який потім спрямовував дифузійну течію різних речовин. Метод дозволяв диференційовано діяти розчинами різних речовин (солей, кислот, сечовини та ін.) або на верхівку кореня, або на його основу. Науковець досліджував вплив як дифузійний [17], так і односторонній [18]. Досліди підтвердили відомий факт, що корені реагують вигинами на дію розчинів хімічних речовин. Проте характер цих вигинів, їх форма, величина, напрямок безпосередньо залежали від концентрації розчину. Український вчений дослідив дію різних хімічних речовин не тільки на весь корінь, але й на окремі його ділянки – верхівку і зону росту, і встановив відмінності в характері їх реакцій у відповідь [17]. У подальших дослідженнях Ф.М. Породко розробив інший оригінальний метод – одностороннього хемотропічного подразнення, який дозволяв досягати чіткої локалізації подразнення кореня. Водний розчин діючої речовини певної концентрації він змішував з таким ж об'ємом гарячого агар-агару, потім застиглу масу нарізав на маленькі кусочки, які прикладав щіточкою на один із боків кореневої верхівки. Було з'ясовано, що при низьких концентраціях виникають

позитивні, а при високих – негативні хемотропічні реакції. Друге спостереження – неелектроліти не викликають у коренів хемотропічного подразнення; цією здатністю володіють лише електроліти. Катіони викликають негативний, а аніони – позитивний вигин. Експериментальним шляхом вчений встановив, що причиною виникнення вигину при дії будь-якого подразника є різна інтенсивність росту протилежних боків органа рослини. У подальшому науковець не тільки підтвердив досліді Н.Г. Холодного щодо зосередження чутливості кореня до різних хімічних сполук у його верхівці (особливо в останньому міліметрі), але й робив спроби пояснення механізму хемотропічної реакції кореня. Основу хемотропічної дії складає, за Ф.М. Порошко, зміна ступеня гідратації біоколоїдів протоплазми під впливом електролітів, що надходять до неї. Висновки вченого щодо природи хемотропізмів увійшли згодом до багатьох підручників з фізіології рослин [5, с. 213; 12, с. 82-86]. Ф.М. Порошко характеризували чітка логічність, енциклопедизм, критичне відношення до обговорення результатів дослідів, яскравий талант лектора, що приваблювало студентів, аспірантів і сприяло мотивації наслідувати вчителя.

Певне значення для закладання основ проблеми фітогормонів мала робота випускника Новоросійського університету *Георгія Андрійовича Боровікова* (1881-1958) «Действие солеобразных веществ на скорость роста растительного организма» (1916) [1]. Частина експериментів було виконано під час закордонного відрядження до лабораторій професорів В. Немеса (В. Nemes) і Ф. Чапека (F. Czapek) у Празькому університеті. Ця робота є однією з перших щодо знаходження зв'язків між процесом росту і фізіологічним станом протоплазми клітин. Подібну спробу стосовно рухів рослин ми вже розглядали в роботах Ф.М. Порошко (1910, 1915) [16-18]. Шляхом точних

дослідів (робив спостереження кожні 2-3 години упродовж доби) Г.А. Боровіков намагався вивчити природу короточасного впливу розчинів солей, кислот і лугів на швидкість росту відрізків гіпокотилів соняшника. Він констатував, що усі кислоти стимулюють ріст, який досягає максимуму за певної їх концентрації. Із подальшим збільшенням концентрації кислоти спостерігалася зворотна картина. Інтенсивність росту різко знижувалася, ростові процеси пригнічувалися і проростки гинули. Г.А. Боровіков видозмінив дослід – до розчину кислоти додавав нейтральну сіль і новоутвореною сполукою діяв на відрізки гіпокотилів. Спостерігав затримку росту, яка була різною для різних катіонів, але посилювалася із підвищенням концентрації солі. Важливими є міркування автора, що регуляторами швидкості росту клітин в фазу розтягнення слугують процеси гідратації біоколоїдів протоплазми, а не величина тургорного тиску і розтягнення оболонки [1, с. 180]. Погляди Г.А. Боровікова про значення гідратаційного потенціалу плазми для процесів росту рослин знайшли підтвердження в подальших роботах інших дослідників із застосуванням нових фізіолого-біохімічних методів. Зокрема, німецький фізіолог С. Штругер (S. Strugger) в 1934 р. [24] показав, що ріст пов'язаний із змінами властивостей протоплазми та гідратацією її колоїдів. У 1947 р. Г.А. Боровіков [12; 13] повернувся до власних дослідів 1915 р., але вже з позицій дії ауксину гормональної теорії Холодного-Вента. Він підтвердив висновок, що причина різної фізіологічної активності солей і кислот прихована в змінах в зміні ступеня гідратації її біоколоїдів.

Отже, дослідження одеських фізіологів по проблематі росту і рухів рослин зробили суттєвий експериментальний та інтелектуальний внесок у формування підґрунтя для подальшого розвитку фітогормонології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боровіков Г.А. Действие солеобразных веществ на скорость роста растительного организма // Записки Новорос. о-ва естествоиспыт. – СПб., 1916. – Т. 41. – С. 15-194.
2. Вахтель М.Д. Несколько опытов по вопросу о геотропических изгибах корней // Тр. СПб. о-ва естествоиспыт. – 1895. – Т. 25, отд. бот. – С. 62-78.
3. Вахтель М.Д. К вопросу о геотропизме // Дневник X съезда русск. естествоиспыт. и врачей в Киеве. – 1898. – № 6. – С. 245-246.
4. Вахтель М.Д. К вопросу о геотропизме корней / М.Д. Вахтель // Записки Новорос. об-ва естествоиспыт. – Одесса, 1899. – Т. 23. – Вып. 1. – С. 54-109.
5. Власюк П.А. Физиология и биохимия растений / П.А. Власюк, Э.А. Рудакова // Развитие биологии на Украине: [в 3 т.]. – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 1. – С. 205-217.
6. Волков А.Н. К вопросу об ассимиляции // Записки Новороссийского университета. – Одесса, 1875. – Т. XVII. – С. 1-58.
7. Воронин М.С. Некролог М.Д. Вахтеля // Тр. СПб. об-ва естествоиспыт. – 1900. – Т. XXXI, вып. 1. – С. 156-157.
8. Гриневецкий Б. Исследования над реотропизмом корней // Тр. Об-ва естествоиспыт. при Юрьевском университете. – Юрьев, 1908. – Т. XIX. – С. 3-140.
9. Коваленко С.Г., Васильева Т.В., Швець Г.А. Ботаніки і ботанічні дослідження в Одеському національному університеті ім. І.І. Мечнікова (1865-2005). – Одеса: Фенікс, 2005. – 104 с.
10. Костюк Г.Г. Новоросійський університет // Развитие биологии на Украине: в 3 т. / АН УССР, Отд. истории естествознания и техники Ин-та истории. – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 1. – С. 125-136.
11. Липшиц С.Ю. Боровіков Георгій Андреевич // Русские ботаники: биогр.-библиогр. словарь. – М.: Моск. о-во испытателей природы, 1947. – Т. 1. – С. 245-247.
12. Манойленко К.В. Очерки из истории изучения фитогормонов в отечественной науке. – Л.: Наука, 1969. – 276 с.
13. Мусатенко Л.І., Рудишина О.С., Рудая С.П. Роль перших університетів України в розвитку фізіологічних досліджень // Проблеми фітогормонології. – К.: Фітосоціоцентр, 2007. – С. 16-39.
14. Набоких А.И. Временный анаэробизм высших растений. Ч. 1. Наблюдения над процессами роста в бескислородной среде. – СПб., 1905. – 191 с.
15. Набоких А.И. К вопросу о раздражителях роста: экспериментальные этюды. – Одесса, 1908. – 190 с.
16. Порошко Ф.М. Окислительные ферменты в растениях // Варшав. университет. изв. – 1905. – № 2. – С. 49-80.
17. Порошко Ф.М. Хемотропизм корней. – Одесса, 1910. – Ч. I. – 229 с.; 1915. – Ч. II. – 190 с.

18. Породко Ф.М. Особенности геотропизма главных корней проростков кукурузы // Журн. н.-и. кафедр в Одессе. – 1924. – Т. 1, № 10/11. – С. 16.
19. Ришави Л. К вопросу о так называемом гальванотропизме. – Одесса, 1885. – 45 с.
20. Ротерт В.А. О гелиотропизме. – Казань, 1893. – 154 с.
21. Ротерт В.А. О последствиях обезглавливания (отрезывания верхушки) у некоторых органов растений // Тр. Об-ва естествоиспыт. при Казанском университете. – 1893. – Т. 26. – Вып. 5. – С. 1-77.
22. Ротерт В.А. Курс физиологии растений: физическая физиология. – [2-е изд.]. – Киев, 1909. – Ч. 1. – 98 с.
23. Холодный Н.Г. Фитогормоны: очерки по физиологии гормональных явлений в растительном организме. – К.: Изд-во АН УССР, 1939. – 265 с.
24. Strucker S. Beitrage zur Physiologie des Wachstums. 1. Zur protoplasmaphysiologischen Kausalanalyse des Streckungs-wachstums // Jahrb. Wiss. Bot. – 1934. – Bd. 79. – S. 406-471.

Рецензенти: Дровозюк С.І., д.і.н., професор, ректор Вінницького інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів;
Багмет М.О., д.і.н., професор, проректор Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.

© Рудишина О.С., 2010

Стаття надійшла до редакції 20.02.2010 р.

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У ШКІЛЬНІЙ ІСТОРИЧНІЙ ОСВІТІ УКРАЇНИ

Розглянуто питання трансформації шкільної історичної освіти та переосмислення її змісту на рубежі ХХ-ХХІ століть. Охарактеризовано нормативно-правові документи України, що визначають державну політику в галузі освіти, зокрема процеси трансформації шкільної історичної освіти. Визначено проблеми шкільної історичної освіти, вирішення яких наповнить її новим змістом.

Ключові слова: освіта, трансформаційні процеси, шкільна історична освіта, нормативно-правові документи.

Рассмотрено вопрос трансформации школьного исторического образования и переосмысления его содержания на рубеже ХХ-ХХІ веков. Охарактеризовано нормативно-правовые документы Украины, определяющие государственную политику в области образования, в частности процессы трансформации школьного исторического образования. Определены проблемы школьного исторического образования, решение которых наполнит его новым содержанием.

Ключевые слова: образование, трансформационные процессы, школьное историческое образование, нормативно-правовые документы.

The question of school historical education transformation and its content reinterpretation on the border of ХХ-ХХІ centuries was considered. Ukraine normatively-legal documents, which determine a public policy in the branch of education, in particular, school historical education transformation processes, were described. It is also determined the problems of school historical education, the solution of which would fill it with new content.

Key words: education, school historical education, transformation processes, normatively-legal documents.

Становлення демократичної української держави та повернення її у світову цивілізацію, курс на гуманізацію й гуманітаризацію освіти, подолання технократичних підходів до змісту значно піднесли престиж суспільних наук. Наслідком цих процесів є нагальна потреба корінного оновлення шкільної історичної освіти. Адже на неї покладаються основні надії щодо подолання кризи в історичній свідомості суспільства в перехідний період. «За останні роки в нашій країні відбулися і продовжують відбуватися важливі зміни в системі середньої школи. Насамперед, вони виявилися в зближенні інституційних та змістових установок української освітньої системи з сучасною практикою, у створенні навчальних програм і навчальної літератури нового покоління, а також у втіленні в суспільну практику навчання історії нових технологій, моделей, методів і засобів навчання» [9, с. 41].

Проблема оновлення шкільної історичної освіти є предметом уваги не лише наукових установ, фахівців Академії педагогічних наук України. Вона дискутується на сторінках періодики ученими інших академічних осередків, викладачами вишів, вчителями, батьками. Відбувається пошук нових парадигм освіти та

оптимальних моделей її структури й змісту. Історія як навчальний предмет в загальноосвітній школі за роки незалежності України значно змінилася. Це викликано становленням нової держави і її політики, завданням переосмислення історичних фактів й подій, їх очищення від фальсифікацій та замовчування для виховання справжніх патріотів України. Сьогодні відбувається пошук нової моделі історичної освіти, котра має забезпечити баланс основних галузей історичного знання: історії політики, культури, економіки, соціальної та інтелектуальної історії. У сучасній школі такий баланс відсутній, позаяк виразно переважає політична історія. Тому дослідження політики незалежної України в галузі освіти і, зокрема, шкільної історичної освіти, потреби й суті переосмислення історії, творення нормативно-правових засад викладання її нового бачення, сприйняття цього процесу суспільством та пошук нової моделі історичної освіти має вагому практичну і наукову значущість.

До цієї теми зверталися й звертаються вітчизняні теоретики й практики у галузі освіти – В. Журавський, І. Каленюк, К. Баханов, Є. Красняков, Г. Сафаргалієв, А. Бердашкевич та інші. Увага проблемам шкільної

історичної освіти 1990-х рр. – початку XXI ст. приділяється у працях В. Власова, О. Данилевської, І. Гирича, В. Комарова, Ю. Мицика, О. Пометун, О. Удода, Н. Яковенко та інших науковців. Разом із тим відсутній комплексний підхід до вирішення існуючих проблем школи в площині «державна політика – шкільна історична освіта».

Тому метою статті є: охарактеризувати нормативно-правові документи незалежної України, що стосуються державної політики в галузі освіти загалом та шкільної історичної освіти зокрема, прослідкувати її трансформаційні процеси. Разом з тим визначити проблеми шкільної історичної освіти, вирішення яких наповнить її новим змістом.

Національна система освіти функціонує в правовому полі, основу якого складають Конституція України та Закон України «Про освіту». Останній визначає, що освіта – це основа інтелектуального, культурного, соціального та економічного розвитку суспільства і держави. В законах прямої дії – «Про професійно-технічну освіту» (10.02.1998 р.), «Про загальну середню освіту» (13.05.1999 р.), «Про позашкільну освіту» (22.06.2000 р.), «Про дошкільну освіту» (11.07.2001 р.), «Про вищу освіту» (12.01.2002 р.) визначено загальні правові засади функціонування і розвитку освіти [4, с. 64]. Це дає змогу стверджувати, що в Україні сформовано законодавчу та нормативно-правову базу щодо освітнього простору.

У процесі реформування освіти у 1990-х рр. в країні відбувалося становлення нової системи освіти, що супроводжувалось істотними змінами в педагогічній теорії та практиці, освітній парадигмі загалом. Разом із тим шкільна історична освіта в цей час переживала складні та відповідальні часи. Було розроблено нові навчальні програми з історії, переглянуто концепції підручників та посібників, певною мірою вдосконалено форми і методи навчання [11, с. 8]. Відбувалось переосмислення українським соціумом окремих подій та фактів, які знаходили відображення у шкільній історії.

Систему концептуальних ідей та поглядів на стратегію і основні напрями розвитку вітчизняної освіти у першій чверті XXI ст. визначають державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття), затверджена 3 листопада 1993 р. Постановою Кабінету Міністрів України, а також Указ Президента України від 17 квітня 2002 р. «Про Національну доктрину розвитку освіти». Стратегічними цілями визначено: гуманізацію і гуманітаризацію навчального процесу, виховання школярів на засадах національних, загальнонародських цінностей і морально-естетичних ідеалів гуманістичного світогляду.

Разом із тим впродовж останнього десятиліття у педагогічній та історичній науках відбулися істотні зміни, що знайшли своє відображення в офіційному визнанні педагогічною громадськістю необхідності перегляду парадигми філософії освіти. Це зумовило прийняття Кабінетом Міністрів України 14 січня 2004 р. постанови «Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти», де чітко визначено «Структурні компоненти освітньої галузі – історія рідного краю, історія України, всесвітня історія, право, мораль, економіка,

філософія, громадянська освіта» [12, с. 19]. Загальною основою Стандарту стало забезпечення в процесі конструювання змісту шкільної суспільствознавчої, історичної освіти балансу політичних, культурних, етносоціальних та інших цінностей за умови домінування загальнонародських [11, с. 9]. Через зміст освітньої галузі розкривається сутність суспільних явищ і процесів, що мають місце в ході історичного розвитку людства загалом і української нації зокрема.

Логічним кроком у реформуванні загальноосвітньої школи виступають також накази Міністерства освіти і науки України: «Про затвердження Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів 12-річної школи» (№ 132 від 23.02.2004 р.), «Про внесення змін до наказу МОН № 132 від 23.02.2004 року «Про затвердження Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів 12-річної школи» (№ 145 від 9.03.2005 р. та № 66 від 5.02.2009 р.). Відповідно до цих наказів Типові навчальні плани основної і старшої школи передбачають реалізацію освітніх галузей Базового навчального плану через навчальні предмети і курси [6, с. 118]. Ефективним засобом диференціації навчання у старшій школі є профільне навчання. Напрями диференціації конкретизуються в окремі профілі навчання, одним із них виступає історико-філологічний профіль, відповідно до якого збільшується кількість годин на вивчення історії.

Нагальною потребою суспільства сьогодні стає орієнтація та входження України у світовий та європейський освітні простори. Політика України в галузі освіти ґрунтується також на правових актах європейського значення. Мова йде, зокрема, про рекомендації Ради Європи від 31 жовтня 2001 р. «Про викладання історії у XXI столітті в Європі» [2]. Виходячи з цього, в царині нормативно-правових актів з'явився Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні» (№ 1013/2005 від 4 липня 2005 р.). Його мета – подальший розвиток освіти в Україні, її інтегрування в європейський освітній простір, а також створення умов для забезпечення доступу громадян до якісної освіти [10, с. 256]. Це ознака того, що відбувається пошук нової моделі освітньої галузі визнаною європейськими країнами і підтриманою Радою Європи.

Прийняття вищезгаданих документів зумовлено утворенням нової держави, формуванням нового світосприйняття, світорозуміння та переосмислення освіти в цілому, нових підходів до викладання історії в школі. Разом із тим існування цілої низки ухвалених нормативно-правових актів стосовно освіти не завжди і не в повній мірі вирішують нарізлі питання шкільної історичної науки.

Вітчизняні науковці та педагоги вважають, що на сучасному етапі розвитку історична освіта у загальноосвітніх навчальних закладах має доволі серйозні недоліки та проблеми: у формуванні змісту підручників і посібників з історії; присутність монологізму авторів навчальних програм, підручників, посібників, текстів для вчителів та учнів; значна частина історичного матеріалу пропонованого для вчителя, відірвана від реальної потреби та інтересів учнів; відсутність альтернативних джерел або ж

впровадження багатоперспективного підходу до викладання шкільних курсів історії і що найголовніше в перехідний період – відсутність чіткості поставленої мети історичної освіти в суспільстві. Разом з тим одним з головних завдань шкільної освіти має бути розвиток учня; історія ж повинна не стільки давати знання фактів, скільки навчити учнів розуміти історію, осмислювати її [1, с. 18].

Про проблеми змісту шкільної історичної освіти йшлося на засіданні «круглого столу», який відбувся 19 листопада 2002 р. в Києві. У ньому участь взяли провідні вчені-історики, викладачі вишів, автори підручників, учителі, методисти з різних областей України. Учасники висловлювали свої міркування з приводу назрілих проблем: яким має бути співвідношення в курсах вітчизняної історії, локальної, регіональної історії, оптимальне поєднання у змісті історичних курсів аспектів суспільного життя. Тому формування змісту шкільної історичної освіти охоплює величезний комплекс організаційно-змістових проблем. І найперше – це взаємодія державних органів, у даному випадку МОН, з громадськими утвореннями, академічною наукою, зокрема Інститутом історії НАН України та інститутом АПН України. Формування нового змісту історичної освіти має відбутись одночасно з розробкою та осмисленням нових історичних концепцій, дослідженням тем, які були раніше недоступні, пошуком невідомих фактів, переоцінкою знакових історичних подій та явищ. Це приведе до формування нової історичної свідомості, нового розвитку історичного мислення, вихованого на духовних ціннісних орієнтаціях та історичній об'єктивності. У шкільній історичній освіті треба повною мірою відобразити принципи організації українського суспільства, проблему національної ідентичності [3, с. 2-5].

Нові підходи у вивченні історії ХХ ст. обговорювались на міжнародному семінарі з питань історичної освіти, який відбувся 28 лютого – 1 березня 2003 р. у Львові під патронатом Міністерства освіти і науки України та Ради Європи. У його роботі взяли участь більш як 50 осіб – експерти Ради Європи, представники МОН, керівники органів управління освітою, провідні українські вчені Інституту історії України НАН України, Інституту педагогіки АПН України, вищих навчальних закладів; представники українських видавництв, всеукраїнських асоціацій викладачів історії та суспільних дисциплін, методисти, вчителі. В коло питань обговорення входили: нові підходи до вивчення та викладання історії в школі; основні способи використання нових інформаційних технологій у школі; розроблення підручників із весвітньої історії України для загальноосвітньої школи [5].

Доречно назвати ще один Всеукраїнський науковий семінар «Загальна історична освіта в Україні: на шляху до нової моделі», що відбувся 22 травня 2004 р. у Львові. Його учасники висловили міркування щодо пошуку нових, більш ефективних концептуальних засад шкільної історії, нової моделі загальної історичної освіти в Україні [7, с. 1-10].

Питання, що стосуються шкільних підручників обговорювались також науковцями на робочій нараді з моніторингу шкільних підручників з історії України, яка відбулася 19-21 жовтня 2007 р. в Кончі-Заспі.

Увага учасників наради під час дискусії була повернута до питань: 1) Основні структуротворчі категорії підручника: «національно-визвольний рух», «колоніальний статус» України, «національний гніт»; 2) Подання подій ХХ ст. з інтерпретацією понять «окупація», «тоталітаризм» тощо; історія Другої світової війни; 3) Етноцентризм у тлумаченні етносу; присутність/неприсутність елементів мультикультурності та поліетнічності; 4) Апологія народних бунтів, революцій і підпільної діяльності в описах соціальних катаклізмів; концепція невинного погіршення становища трудящих; 5) Політико-державницька риторика: дефініції «влада», «державна», «чужа» уряди тощо; 6) Оцінка суспільної функції Церкви; 7) Образ Іншого й моделювання себе та свого народу; 8) Апологетизація Запорозької Січі, козакофільство; 9) Наскрізна ідея, коректність і тотожність понять; 10) Візуальне навантаження в ілюстраціях [16, с. 27]. Як результат обговорення вузлових питань, видана збірка «Шкільна історія очима істориків-науковців». Стало зрозумілим, що названі проблеми неможливо вирішити миттєво, для цього потрібний час. Тому в жовтні 2008 р. в Києві відбувся «круглий стіл», присвячений обговоренню відгуків, що надійшли на опубліковану збірку. Головною метою цього заходу, в якому крім членів громадської Робочої групи з моніторингу підручників взяли участь історики, які надіслали відгуки на збірник. Було узагальнено пропозиції про можливі напрями вдосконалення підручників, зокрема вироблені позиції щодо концепції історичної освіти [13, с. 21].

Актуальні проблеми сучасної історичної науки в Україні та її інтеграції з історичною освітою розглядалися вченими-істориками, вчителями і методистами з різних регіонів України на Всеукраїнському науково-практичному семінарі в Києві 15-16 лютого 2007 р. Тут обговорювались наступні блоки питань: голодомор 1932-1933 рр. в Україні, основні положення закону України «Про Голодомор в Україні 1932-1933 років»; Биківнянські могили: міфи та історичні реалії, про актуальні проблеми інтеграції історичної науки і освіти; підручник як основний засіб будівництва держави; система громадянської освіти в Європі [15, с. 1-2].

Розумінню на державному рівні того, що багатьом історичним фактам та подіям з минулого України в суспільстві надавалось недостатньо уваги, або вони взагалі замовчувались, сприяли укази Президента України: «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 рр.» (№ 250 від 28.03.07 р.), «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917-1921 рр. та вшанування пам'яті її учасників» (№ 297 від 12.04.07 р.), «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937-1938 років» (№ 3431 від 21.05.07 р.), «Про відзначення у 2008 році 360-ї річниці подій, пов'язаних з початком Національно-визвольної війни українського народу середини ХVII століття» (№ 79 від 01.02.08 р.), «Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні на 2009-2010 роки» (№ 262 від 15.09.09 р.)

Таким чином, в ситуації з викладанням історії та інших суспільних дисциплін сфокусувались усі

протиріччя українського суспільства, яке переживає перехідний період свого розвитку. Тому вчені – суспільствознавці, історики, автори підручників, вчителі, намагаються в умовах гострої кризи масової свідомості, відсутності системи, що об'єднує загальнонаціональні цінності й орієнтири, віднайти нові методологічні й концептуальні засади шкільної історичної освіти XXI століття.

Зміст шкільної історичної освіти має бути спрямований на виконання освітньо-виховних завдань, поставлених державою та суспільством, крім того,

повинен врахувати потреби сучасного школяра [14, с. 9]. Для людини і суспільства важлива власне можливість отримувати з минулого уроки для майбутнього, що дозволяє нам осмислити хід історичного життя людства і тим самим намітити філософську концепцію історії. Тому основний зміст історичної освіти – навчитися створювати для себе об'єктивну і повну картину становлення і розвитку Людини, «людської якості» в часі та просторі і на основі цього бачення орієнтуватися в сучасності і прогнозувати майбутнє [8, с. 6].

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабанов К. Проблема визначення мети і завдання шкільної історичної освіти / К. Баханов // *Історія в школах України*. – 2001. – № 6. – С. 18-19.
2. Бюлетень Бюро інформації Ради Європи в Україні [Електронний ресурс]. – 2002. – № 9. – Режим доступу до документу: <http://www.coe.kiev.ua>.
3. Власов В., Мороз П. Проблеми формування змісту шкільної історичної освіти. Матеріали «круглого столу» (Київ, 19 листопада 2002 р.) / В. Власов, П. Мороз // *Історія в школах України*. – 2003. – № 2. – С. 2-5.
4. Дзвінчук Д. Державне управління освітою в Україні: тенденції і законодавство / Д. Дзвінчук. – К.: ЗАТ «НІЧЛАВА», 2003. – 240 с.
5. Євтушенко Р. Нові підходи у вивченні історії ХХ століття. Матеріали міжнародного семінару (28 лютого – 1 березня 2003 р., Львів) / Р. Євтушенко // *Історія в школах України*. – 2003. – № 3. – С. 2-6.
6. Книга вчителя історії, етики, основ правознавства: Довідково-методичне видання / [упоряд. Р.І. Євтушенко, О.В. Галсгова]. – 2-е вид., доп. – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2006. – 464 с.
7. Пастушенко Р. Загальна історична освіта в Україні: у пошуках оптимальної структури / Р. Пастушенко // *Історія України*. – 2004. – № 35. – С. 1-10.
8. Пастушенко Р. Мета й завдання загальної історичної освіти / Р. Пастушенко // *Педагогіка і психологія*. – 2000. – № 2. – С. 5-7.
9. Подоляк Н. Як подолати шлях від оновлення змісту до нової організації шкільної історичної освіти? (Книга: К. Баханов «Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти») / Н. Подоляк // *Історія в школах України*. – 2006. – № 2. – С. 41-42.
10. Патушинський Є.К. Освіта в Україні. Нормативна база / Є.К. Патушинський. – 3-є вид., змін. та доп. – К.: КНТ, 2007. – 520 с.
11. Пометун О., Фрейман Г. Сучасні цілі та завдання шкільної історичної освіти в Україні / О. Пометун, Г. Фрейман // *Історія України*. – 2006. – № 19. – С. 8-13.
12. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти. Постанова Кабінету Міністрів України від 14 січня 2004 р. // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2004. – № 1-2. – С. 19.
13. Пропозиції до концепції історичної освіти в Україні. III робоча нарада з моніторингу шкільних підручників з історії України // *Історія та правознавство*. – 2009. – № 22-24. – С. 21-29.
14. Фрейман Г. Концептуальні основи формування життєвих компетентностей на уроках історії / Г. Фрейман // *Історія в школах України*. – 2008. – № 3. – С. 9-13.
15. Черкаська Л. Актуальні проблеми сучасної історичної науки в Україні та її інтеграції з історичною освітою. Всеукраїнський науково-практичний семінар (м. Київ, 15-16 лютого 2007 р.) / Л. Черкаська // *Історія України*. – 2007. – № 9. – С. 1-2.
16. Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упоряд. Н. Яковенко. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – 128 с.

Рецензенти: Гаврилук О.Н., к.і.н., доцент, Волинський національний університет ім. Лесі Українки;
Багмет М.О., д.і.н., професор, проректор Чорноморський державний університет ім. Петра Могили.

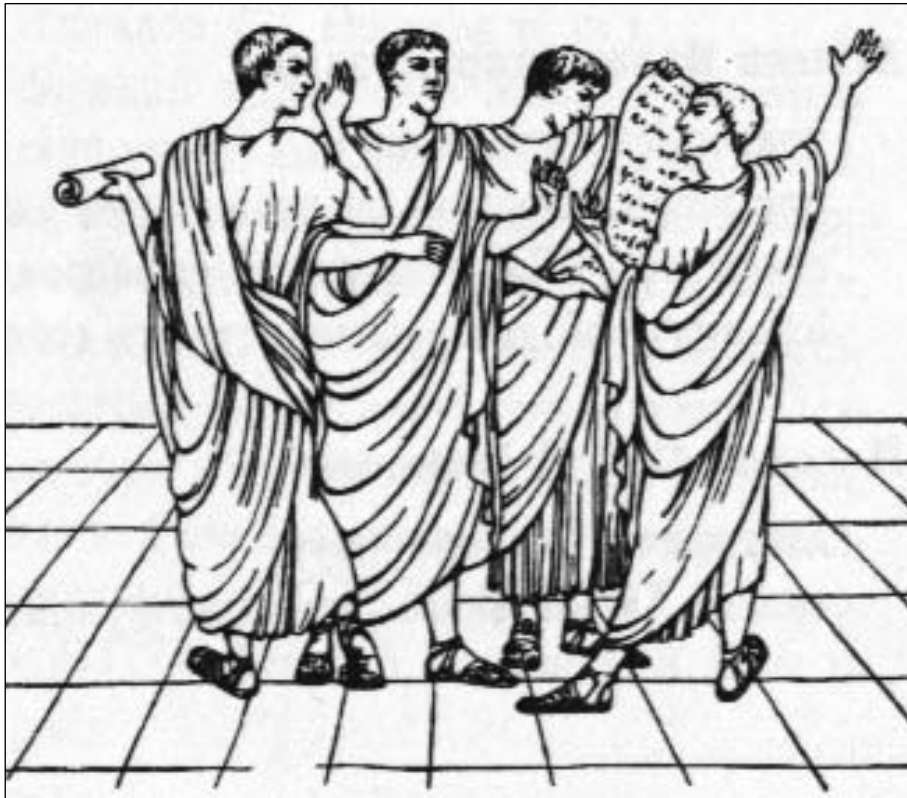
© Томаченко О.В., 2010

Стаття надійшла до редакції 08.02.2010 р.

Î ãëÿäè

òà ì î â³äî ì ëåííÿ

КОЛЛЕКЦИЯ ПРОФЕССОРА М.Д. ХМЫРОВА КАК КОМПЛЕКСНЫЙ ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

Заметка содержит информацию о значении коллекции периодических изданий российского историка М.Д. Хмырова для современных исследователей истории Северного Причерноморья конца XVIII – середины XIX в.

Ключевые слова: М.Д. Хмыров, история Северного Причерноморья, периодические издания.

Повідомлення містить інформацію про значення колекції періодичних видань російського історика М.Д. Хмирова для сучасних дослідників історії Північного Причорномор'я кінця XVIII – середини XIX ст.

Ключові слова: М.Д. Хмиров, історія Північного Причорномор'я, періодичні видання.

The report contains information about the value of Russian historian M.D. Khmyrov periodicals collection for present-day researchers of the North Black Sea coast history of the end XVIII – mid XIX c.

Key words: M.D. Khmyrov, North Black Sea coast history, periodicals.

Эти мои краткие заметки не о личном архиве, который заслуживал бы быть включённым во второй том Указателя «Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР» (Москва, 1963). Я говорю, заслуживал бы, потому что Указатель, изданный Главным архивным управлением при Совете Министров СССР и Государственной библиотекой СССР имени В.И. Ленина, содержит весьма полезные сведения о местах хранения личных архивов и коллекций государственных и общественных деятелей, учёных, писателей, музыкантов, артистов. Но поскольку над составлением названного Указателя работали большей частью сотрудники Государственной библиотеки СССР имени В.И. Ленина, то, возможно, они полагали, что личные архивы и коллекции, хранящиеся в Государственной публичной исторической библиотеке РСФСР в Москве, будут включены в их указатели. А именно там и хранятся рукописи, коллекции периодических изданий (в основном газеты и журналы), собранные Хмыровым.

В мои намерения не входит писать биографию российского историка позапрошлого столетия Михаила Дмитриевича Хмырова. Она написана П. Ефремовым, ровно через год после смерти профессора. Издана в Санкт-Петербурге в 1873 г. Названа кратко – «Хмыров». Краткую биографическую справку о В.Д. Хмырове дал в 15-м томе Советской Исторической Энциклопедии старший научный сотрудник Института

истории Академии Наук СССР Редженальд Васильевич Овчинников.

Родился М.Д. Хмыров 1 сентября 1830 г. в дворянской семье. Полученные от природы аналитические способности и трудолюбие, обогащённые приличным образованием, позволили ему после окончания военной службы (1848-1861 гг.), в отличие от большинства других офицеров, всерьёз заняться отечественной историей. Разносторонние познания, обширная личная библиотека сделали его желанным сотрудником для редакций самых серьёзных журналов того времени – «Отечественные записки», «Русский архив», «Русская старина». Михаила Дмитриевича ценили не только как глубокого исследователя, но и как неутомимого популяризатора исторических знаний.

В небольшом списке его основных сочинений три не совпадающих по интересам работы. «Графиня Е.И. Головкина и её время» (СПб., 1863); «Алфавитно-справочный перечень князей русских и членов царствующего дома Романовых» (СПб., 1871); «Металлы, металлические изделия и минералы в Древней России» (СПб., 1885).

Разброс интересов (от генеалогии до истории металлов и минералов) не признак дилетантства. Скорее свидетельство острой любознательности человека, располагавшего свободным временем, средствами для продуктивного его использования, а главное – полной свободой выбора, которой

располагали дворяне на основе сословных и гражданских привилегий, каковыми, может быть, уместно вспомнить, не располагали советские историки.

И ещё. На выборе сюжетов для монографических исследований, а они глубоки и обстоятельны, лежит печать патриотизма, гордость за яркие периоды отечественной истории. Взяв за сюжетную канву биографию графини Е.И. Головкиной, Хмыров получал логическую нить описывать богатое семейными событиями и социальными коллизиями гнездо российских государственных деятелей Головкиных.

В петровскую и екатерининскую эпохи блистали не только политические звёзды первой величины – «птенцы Гнезда Петрова», которых восславил в свих поэмах Пушкин, но и подданные рангом пониже. Они занимали должности государственных канцлеров, послов и прочие почётные ранговые ступени. Однако между всесильными императором Петром Первым и Екатериной Великой мрачнело бесславное безвременье. Тогда правили Россией властные временщики. Поэтому гордая надпись на роскошном родовом гербе графов и дворян Головкиных – *«Доблесть дала эти отличия»* – не гарантировала от бедствия августейшей опалы. Один из известных Головкиных закончил свой путь в морозной Якутии.

Какие субъективные и объективные мотивы водили пером Михаила Дмитриевича Хмырова при написании двух других вышеназванных монографий, обстоятельнее было бы проследить по его личному архиву. Однако доступ к нему во время моей работы в той библиотеке был категорически запрещён из-за аварийного состояния помещения, в котором он сберегается. Мне выдали только часть коллекции. Откровенно говоря, коллекцией я поинтересовался из простого любопытства, поскольку приехал на работу в Херсон. В то время темой моих основных интересов оставались сюжеты докторской диссертации. Только после большой просьбы, хранительница коллекции (Спасибо ей!) принесла тринадцать далеко не пухлых папок с вырезками из газет и журналов того времени. Уточняю: Хмыров собрал большую коллекцию газет и журналов, но мне позволили бегло познакомиться только с коллекцией вырезок из газет и журналов.

Общая их тема может быть определена как материалы по истории Северного Причерноморья, истории его освоения и перспективам развития.

Журналисты и газетчики того времени, равно как и современные, живо писали, говоря современным стилем, об актуальных проблемах внутренней и внешней политики правительства в обширном регионе, от Измаила и Одессы до Херсона. При этом, как принято у журналистов, сюжет начинался с краткого исторического экскурса, заканчивался

суждением о перспективах развития. В этом, на мой взгляд, особое достоинство хмыровской коллекции вырезок как источника с комплексной информацией. Исследователь получает представление не только о состоянии объектов описания, но и о позиции авторов. А по совокупности заметок, статей, зарисовок, очерков и прочего можно составить представление о позиции газет и журналов того времени. Более того, можно составить представление об общественном взгляде на историю важнейшего в судьбах Российской империи края.

Понятно, что авторы особенно пристально старались всмотреться в историю военного закрепления России на Крымском полуострове и в Северном Причерноморье с помощью набиравшего силу Черноморского флота, спешного хозяйственного освоения новых территорий, их заселения, устройства жизни и быта степных новосёлов.

Ко времени хмыровского коллекционирования было написано немало по военной тематике, тем не менее, современного исследователя могут заинтересовать детали и взгляды российской прессы различных направлений на порядок строительства военных кораблей на Азовском море и в Херсоне (с 1778 г.). Рассказ о том, как 2 мая 1783 г. в Ахтиарскую (Севастопольскую) бухту вошли одиннадцать кораблей Азовской флотилии, вслед за ними семнадцать кораблей Днепровской флотилии. Они и составили, с гордостью пишет автор журнальной статьи, ядро нового российского флота. После утверждения штата в Херсоне создаётся Черноморское адмиралтейство.

Военного специалиста могут заинтересовать встречающиеся в очерках описания возведения крепостных сооружений, их огневое обеспечение, технологические подробности кораблестроения, в целом, и отдельных кораблей, в частности. В связи с памятными событиями пресса помещала большие публикации, посвящённые крупнейшим морским сражениям.

Похоже, М.Д. Хмыров особенно ценил живые зарисовки журналистов и путешественников, пристально вглядывавшихся в этнические черты новых поселенцев, особенности их быта, наиболее пригодные для жизни в новых климатических условиях. Встречаются заметки о праздниках и обрядах.

Не обошла пресса архитектурные достопримечательности, (крепости, административные здания, церкви). Интересны наблюдательные зарисовки памятников природы. На отдельном листке запечатлён и знаменитый Херсонский Дуб.

Я написал эту краткую заметку, как ориентир для любого нашего исследователя-краеведа.

Рецензенти: Багмет М.О., д.і.н., професор, проректор Чорноморського державного університету ім. Петра Могили; Сінкевич Є.Г., к.і.н., доцент, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили.

Đảöảí ç³¿

òà ³í ôî ðì àö³ÿ

ПЕРВОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ РАННЕГО ЭТАПА ОТЕЧЕСТВЕННОЙ МЕДИЕВИСТИКИ

Рецензия на монографию С.И. Лимана «Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.)». – Харьков: Харьковская государственная академия культуры, 2009. – 688 с.

Люсьен Февр в своих знаменитых «Боях за историю» резонно написал: *«Исторические факты, пусть даже самые незначительные, зависят от историка, вызывающего их к бытию»* [1]. Это высказывание вспомнилось нам сразу, как только мы сравнили объём обширного исследования С.И. Лимана с его хронологическими рамками, обозначенными в заглавии. Казалось бы, эти рамки, избранные автором, сулят совсем немного источникового материала о зарождении и первом (раннем) этапе медиевистики в украинских землях Российской империи. Нам представлялось, что о пике, апогее развития дореволюционной медиевистики в Украине С.И. Лиман уже рассказал в своей кандидатской диссертации, посвящённой научному наследию историков более позднего периода – конца XIX и начала XX вв. Как сделал он это немного ранее в огромной 560-страничной дипломной работе, посвящённой медиевистам императорского Харьковского университета. Знакомство же с монографией С.И. Лимана «Идеи в латах» позволило нам по-новому взглянуть на процесс, глубину, масштабы, направленность первых изучений истории средневековья и само средневековье. То самое средневековье, которое так жаждал «отменить» ещё Вольтер. То самое средневековье, которое уже в наши дни Жан Делюмо напрасно считал одним из «предрассудков» [2].

«Идеи в латах» целиком оправдывают содержанием своё название. И возражают всем тем, кто хотел бы если не «отменить» права гражданства средневековья в историческом процессе, то, по крайней мере, (пусть и хронологически) их ограничить. Поскольку очевидно: истоки всё более усиливающегося цивилизационного противостояния следует искать в эпохе средневековья! Как искали и находили их в десятилетия расцвета отечественной цивилиографии XIX в. медиевисты Украины. Таким образом, исследование С.И. Лимана весьма актуально как опыт исторического осмысления проблемы взаимоотношений различных цивилизаций и отражения этих взаимоотношений в трудах предшественников.

Монография С.И. Лимана базируется на обширном фундаменте источников и литературы (около 1 600 наименований). Более половины из них – источники, в основном, опубликованные и рукописные труды, лекции медиевистов Украины, эпистолярное наследие, мемуаристика, протоколы заседаний Советов высших учебных заведений, их отчёты и т. д. Значительная часть этих источников впервые вводится в научный оборот. С учётом одной из главных задач работы – показать значение научного наследия учёных Харькова, Киева, Нежина, Одессы в развитии общероссийской и мировой медиевистики – автор привлёк для сравнительного анализа и материалы наиболее знаковых медиевистов Московского, С.-Петербургского и других императорских российских университетов, западноевропейских стран, современных учёных. При этом автор демонстрирует блестящее знание уровня развития медиевистики в других, неукраинских регионах Российской империи и зарубежья, а историко-сравнительный метод применяется С.И. Лиманом на протяжении всей его работы.

Мы убеждены в правильности подхода С.И. Лимана к элементам понятийного аппарата. Прежде всего, это касается ключевых дефиниций – «медиевистика», «медиевисты», хронологическое и фактическое содержание понятия «средневековья». Согласимся с автором: медиевистика – это особая отрасль исторической науки, занимающаяся разработкой проблем именно *зарубежного* средневековья. Следовательно, медиевисты, по автору, – это учёные, *«которые обращались к данным проблемам в своём творчестве либо осуществляли преподавание учебных дисциплин, предполагающих подобное обращение»* (с. 23). По этой причине С.И. Лиман приятно удивляет своих читателей количеством привлечённых работ учёных, обращавшихся в процессе своей профессиональной деятельности к различным сторонам истории зарубежного средневековья (более 400 публикаций, не считая рукописных материалов). Это и историки, и правоведы, и филологи, и философы, и даже некоторые представители естественных наук. Разу-

меется, С.И. Лиман «предоставляет им слово» лишь в том случае, если они дают именно историческую оценку различных проблем средневековья. Поэтому, к примеру, известный искусствовед Н.П. Кондаков не только удостоился весьма краткого упоминания с исчерпывающими объяснениями автора по этому поводу, но и даже не фигурирует (опять же, с разъяснениями С.И. Лимана на этот счёт) в Приложении Б с перечнем защищённых по истории средних веков диссертаций.

Нам импонирует настойчивое желание С.И. Лимана увести нас от слепого копирования школярских псевдозападных стандартов в вопросе об исторической хронологии. «Псевдозападных», потому что XVI – первая половина XVII вв. – это, действительно, *ещё средневековье*, что, в той или иной форме признавали не только упомянутые С.И. Лиманом Ф. Бродель и Ж. Ле Гофф. Вспомним, к примеру, П. Шоню, который определяет хронологические рамки «Цивилизации классической Европы» 1630-1760 годами, указывая при этом: «1620-1640 годы – подвижная дата, поворот к *новому миру*» (курсив наш. – Ю.В.) [3]. А что сказал о ключевом, эпохальном событии XVI в. – Реформации – знаменитый А. Тойнби? Ни Ренессанс, ни Реформация «не освободили западные умы от их средневекового раболепства перед внешними силами» [4]. Жаль, что у С.И. Лимана эта цитата помещена в один из страноведческих параграфов (с. 261), а не в начале работы. Она ещё более усилила бы его аргументацию, касающуюся отказа от скороспелых «псевдозападных» (пропедевтических?) хронологических канонов во многих современных отечественных трудах. А в том, что они действительно псевдозападные, мы, надеюсь, только что убедились.

Считаем, что С.И. Лиманом проведено грандиозное по своему хронологическому и тематическому охвату исследование. Автор не только впервые в историографии предложил собственную, всесторонне аргументированную периодизацию развития медиевистики в Украине, восстановил из небытия десятки несправедливо забытых имён, провёл обширную источниковедческую работу. Он показал всю систему подготовки кадров специалистов в области истории средних веков, выявил специфику медиевистики в каждом высшем учебном заведении украинских земель, показал роль и место научно-исторических обществ в изучении и распространении знаний об истории зарубежного средневековья, выяснил общественную позицию и политические взгляды учёных, представил захватывающий, временами почти детективный, очерк человеческих нравов в почтенной корпорации медиевистов. Данный приём применяется в работах такого формата впервые и существенно оживляет, «очеловечивает» повествование. Он во многом подготавливает читателя к тому, что именно эти герои романтических походов и уничтожительных анекдотов, борцы со злоупотреблениями и творцы таковых, жертвы околонуточных козней и их авторы становились авторами теперь уже серьёзных исторических концепций и бессмертных исследовательских трудов. Трудов, предельно чётко структурированных С.И. Лиманом по соответству-

ющим главам и параграфам: историософия, общие подходы к средневековью и его содержанию, анализ проблем цивилизаций и междисциплинарных отношений, проблемы средневековой истории Западной Европы, зарубежного славянского мира, Византии, мусульманского Востока.

Автор всесторонне учитывает реалии Российской империи XIX в. Поиск ею и её народами социокультурной альтернативы существенно сказался на тематике и содержании работ. Отсюда вывод С.И. Лимана, с которым целиком согласны и мы: не приходится говорить о медиевистике как о «чистой» науке; степень её политизированности стала отражением острых цивилизационных споров в общероссийском обществе, особенно в Украине, которой ранее уже был предложен вариант насильственного вхождения в Западный мир (и в 1569, и в 1596 годах).

Следует особо подчеркнуть, что С.И. Лиман блестяще использовал межпредметные и междисциплинарные связи в процессе исследования заявленной проблематики. Показал умение глубоко аналитически подходить к раскрытию поставленных в работе вопросов. Автор *синтезирует* историю. И в самом деле, как можно всерьёз вести речь о современной «единой Европе», если ключевыми событиями, создавшими не только её политическое, правовое, экономическое поле, но и её хронологию обычно объявляются лишь те, что произошли в её западной части? Ни Запад, ни Центр, ни Юго-Восток Европы в средние века не обходились без влияния друг друга. И в книге С.И. Лимана эта мысль присутствует постоянно.

Отметим и удачную полемическую манеру автора. С.И. Лиман далёк от критиканства, но конструктивная критика и стремление разъяснить спорные вопросы, безусловно, усиливают благоприятное впечатление о его монографии. Он опровергает распространённое в исторической науке утверждение о том, что интерес к социально-экономическим аспектам средневековой истории появляется лишь во второй половине XIX в. в связи с успехами позитивизма и показывает примеры более ранних обращений к указанным проблемам. Он доказывает неправомерность научной инерции считать эпоху конца 1840-х – начала 1850-х годов гибельной для истории медиевистики в Украине. На основании привлечения новых источников С.И. Лиман сдвигает на четверть века ранее реальное начало исследований в Украине одной из ключевых проблем медиевистики – Кирилло-Мефодианы, на полвека – реальное начало исследований в области исторической испанистики и т.д.

Книга написана блестящим литературным языком, что, кстати, выдаёт в С.И. Лимане и автора недавно изданных историко-художественных книг. Кто-то скажет, что такой стиль отчасти мешает восприятию сугубо научных трактовок и облегчает приличествующую академическому случаю «сопротивляемость материала». Мы, со своей стороны, убеждены – это право автора, написавшего обширное научное исследование, искать хорошо известные по лучшим западным и отечественным изданиям, формы популяризации научных идей. Оттого в монографии

встречаются не совсем ещё привычные для некоторых из нас заглавия параграфов: «Узреть на лилиях кровавую росу!» (анализ исследований по истории феодальной Франции); «Гарему мыслей светит полумесяц» (анализ исследований средневекового Востока); «Развейте, гусли, эхо полонезов!» (анализ полонистики в сильно полонизированном регионе) и т. п.

Монография снабжена обширными приложениями, главным из которых является самоценный биобиблиографический словарь медиевистов Украины. Считаю, что этот словарь может быть опубликован и отдельным изданием, которое окажет большую помощь, особенно авторам, пишущим в жанре биографистики.

Как и всякое большое исследование, монография С.И. Лимана, разумеется, способна вызвать и некоторые замечания. Помимо отдельных, хотя и весьма редких для работы такого объёма, опечаток и некоторой фактографической перегруженности выделим два пожелания, которые, надеемся, автор учтёт при последующих переизданиях монографии.

Р. Бартлетт в своё время писал: «*Общества и цивилизации, существовавшие в западной части евразийского материка, всегда отличались большим разнообразием...*» [5]. С этой трактовкой согласны и мы. Что же касается медиевистов Украины XIX в., то они, судя по содержанию монографии С.И. Лимана, подходили к дефиниции «Запад» несколько схематично, почти догматически, хотя и показывали ожесточённую борьбу политических и социальных групп, отдельных народов и личностей в самих западных странах и между ними. На наш взгляд, такие схематические подходы медиевистов Украины следовало бы чаще причислять к их творческим неудачам, чем делает это С.И. Лиман. Ведь подобный схематизм медиевистов XIX в. формирует упрощённые

цивилизационные подходы и в наши дни. Вспомним, к примеру, С. Хантингтона с его однозначными утверждениями о неизбежности в самое ближайшее время глобальных столкновений цивилизаций [6].

С.И. Лиман, бесспорно, обнаруживает энциклопедические знания. Иначе невозможно было бы взяться за столь широкое по охвату историческое полотно. Однако то, что является очевидным для самого С.И. Лимана и других интеллектуалов-медиевистов, иногда требует, пусть и примитивных, но более частых разъяснений для читателей его монографии. Подобные ремарки с утверждениями «как известно...» обычно помещаются автором в подстрочных примечаниях, касаются не медиевистов Украины, а учёных других регионов России или Европы и привлекаются для сравнительного анализа. Тем не менее, при всей, по мнению С.И. Лимана, известности подобных высказываний, следовало во всех случаях делать на них сноски, тогда как дважды эти высказывания фигурируют без таковых (с. 146, 153).

Указанные пожелания нисколько не снижают ценности рецензируемой монографии. Наша историческая наука получила исчерпывающее, обобщающее, фундаментальное исследование, полезное не только для медиевистов. Его актуальность очевидна в той же мере, как и его высокий научный уровень. Считаю также необходимым скорейшее переиздание монографии С.И. Лимана более крупным тиражом, в чём могли бы принять участие и соответствующие структуры описанных в ней университетов, прежде всего, Харьковского, как первого из университетов украинских земель Российской империи, открытие которого и послужило началом подлинно научного изучения в нашем регионе истории зарубежного средневековья.

ЛІТЕРАТУРА

1. Февр Л. Бои за историю / Л. Февр; [пер. с фр. А.А. Бобовича и др.]. – М., 1991. – С. 28.
2. Делюмо Ж. Цивилизация Возрождения / Ж. Делюмо; [пер. с фр. И. Эльфонд]. – Екатеринбург, 2006. – С. 10.
3. Шоноу П. Цивилизация классической Европы / П. Шоноу; [пер. с фр. и послесл. В. Бабинцева]. – Екатеринбург, 2005. – С. 11.
4. Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом Истории / А.Дж. Тойнби; [пер. с англ. Е.Д. Жаркова и И.Е. Киселёвой]. – М., 2003. – С. 213.
5. Бартлетт Р. Становление Европы. Экспансия, колонизация, изменения в сфере культуры 950-1350 / Р. Бартлетт; [пер. с англ. С.Б. Володиной]. – М., 2007. – С. 7.
6. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Хантингтон // Полис. – 1994. – № 1. – С. 33-48.

Â³äî ì î ñò³

ì ðî àâòî ð³â

НАШІ АВТОРИ

БОГДАНОВА Тетяна Євгенівна (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

БОНДАРУК Лариса Василівна (Київ) – здобувач кафедри історії України та зарубіжних країн Київського національного лінгвістичного університету.

БУШИН Микола Іванович (Черкаси) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

ВОЛОСНИК Юрій Петрович (Харків) – доктор історичних наук, професор кафедри історії Росії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

ГАРАГОНІЧ Василь Васильович (Київ) – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Київського національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Заслужений працівник освіти України.

ГОРНОВА Ірина Сергіївна (Одеса) – аспірантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

ДАРІЄНКО Василь Миколайович (Херсон) – доктор історичних наук, професор кафедри юридичних дисциплін Херсонського економіко-правового інституту.

КЛИМЕНКО Віктор Васильович (Черкаси) – аспірант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

КОРОЛЬ Анна Іллівна (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, історії та українознавства Херсонського державного аграрного університету.

КУХАРЧУК Ольга Степанівна (Ужгород) – аспірантка кафедри історії України Ужгородського національного університету.

МАКІСНКО Олексій Анатолійович (Київ) – кандидат історичних наук, докторант відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

МАЛИШЕВ Олександр Володимирович (Харків) – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та історії Національного аерокосмічного університету імені М.Є. Жуковського («Харківський авіаційний інститут»).

МІРОНОВА Ірина Сергіївна (Одеса) – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

ПЕРЕВ'ЯЗКО Наталія Володимирівна (Черкаси) – аспірантка кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

ПОГРОМСЬКИЙ Віктор Олександрович (Миколаїв) – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

ПОПОВА Світлана Михайлівна (Миколаїв) – магістрантка факультету політичних наук спеціальності «Міжнародні відносини» Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

ПРОНЬ Сергій Вікторович (Миколаїв) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

РУДИШИНА Олена Сергіївна (Київ) – аспірантка відділу фітогормонології Інституту ботаніки імені М.Г. Холодного НАН України.

СІНКЕВИЧ Євген Григорович (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

СКРИПНИК Віктор Володимирович (Миколаїв) – аспірант кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

ТКАЧУК Вікторія Валеріївна (Луцьк) – здобувач кафедри новітньої історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки, науковий співробітник редакційно-видавничої групи «Науковий центр історичних студій Волині».

ТОМАЧЕНКО Олександр Володимирович (Луцьк) – аспірант кафедри новітньої історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки.

ЧЕБАН Світлана Юріївна (Миколаїв) – магістрантка факультету політичних наук спеціальності «Міжнародні відносини» Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

ЧЕРЕМІСІН Олександр Вікторович (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, історії та українознавства Херсонського державного аграрного університету.

ЧУБІНА Тетяна Дмитрівна (Черкаси) – доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних та соціальних наук Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України.

ШУГАЛЬОВА Інна Михайлівна (Запоріжжя) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, заступник декана історичного факультету Запорізького національного університету.

ДО УВАГИ АВТОРІВ МАТЕРІАЛІВ, ПОДАНИХ ДО ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ. НАУКОВІ СТУДІЇ»

Приймаються до редагування і друку статті, огляди, рецензії тощо українською, російською, польською або англійською мовою. Усі матеріали розглядає редакційна колегія.

Обсяг: стаття – 0,5 авт. арк. або 1 авт. арк. (12 або 24 с.), публікація документів/матеріалів – 1 авт. арк. (до 24 с.), повідомлення, рецензія, інформація про наукову діяльність – 0,25 авт. арк. (до 6 с.).

У редколегію збірника треба подати:

- 1) **роздрукований текст статті** (1 примірник з підписом автора):
  - формат А4, всі поля – 20 мм, абзац – 1,25 мм по лінійці, гарнітура – Times (анотації – курсивом), відстань між рядками – 1,5 (анотації, список використаних джерел – 1,0), кегль – 14 (анотації, список – 12);
  - не використовувати переносів та нумерацію сторінок; сторінки роздрукованого тексту нумерувати від руки;
  - дробові числа подавати через кому (напр. 0,15);
  - таблиці, рисунки, малюнки повинні мати нумерацію і назву, подаватися в тексті; підписи виділяти; рисунки, виконані засобами MS Word, згрупувати як один об'єкт;
  - список використаних джерел та літератури оформляти за ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», вказуючи обов'язкові елементи (факультативні за потреби), скорочення слів і словосполучень – за ДСТУ 3582-97;
  - посилання в тексті подавати у квадратних дужках: наприклад, на джерело в цілому [1], на джерело та сторінку [1, с. 3], на архівне джерело та аркуш справи [1, арк. 3-4 зв.], на декілька джерел [1, с. 3; 7, с. 9-10] тощо;
- 2) **електронну копію статті** (на CD):
  - у текстовому редакторі MS Word for Windows, файл у форматі DOC або RTF; для ілюстрацій – формат JPG, роздільна здатність – 300 dpi;
- 3) **рекомендацію наукового керівника (для аспірантів), одну рецензію від фахівця з науковим ступенем;**
- 4) **відомості про автора** (на окремому аркуші до тексту статті та окремим файлом на CD):
  - прізвище, ім'я, по батькові; науковий ступінь та вчене звання, місце роботи (повністю), посада; адреса для листування; електронна пошта; контактний телефон;
  - ім'я та прізвище автора російською і англійською мовами.

Структура статті

1. УДК; ініціали та прізвище автора.
2. Назва статті українською, російською та англійською мовами.
3. Анотація (резюме) українською мовою (400-500 знаків – проблематика статті, її наукова новизна та ін. особливості пошуково-комунікаційного призначення);
4. Ключові слова українською мовою (до 10 слів);
5. Переклад на російську та англійську мови анотації та ключових слів.
6. Постановка наукової проблеми та її значення.
7. Аналіз останніх досліджень і публікацій з цієї проблеми.
8. Формулювання завдання дослідження.
9. Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
10. Висновки і перспективи подальших досліджень.
11. Список використаних джерел та літератури, примітки, джерела ілюстративного матеріалу.

Статті, які прийняті до друку, обов'язково рецензуються редакційною колегією.

Автор (співавтор) отримує одне число журналу, у якому опублікована стаття.

Періодичність видання збірника – двічі на рік.

З питань публікації звертатися до заступника головного редактора: evgen.sinkevych@mail.ru

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. ПЕТРА МОГИЛИ

Україна, 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, буд. 10

ПЕРШЕ ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ

У червні 2010 у рамках **Ольвійського форуму**, що відбудеться в місті **Ялта** (на базі санаторію «Курпати»), заплановано секцію **«Українська діаспора: джерела та дослідження»**.

Ласкаво просимо поширити дану інформацію серед зацікавлених осіб та організацій.

Чекаємо на Ваші попередні заявки на участь у конференції.

Розраховуємо на зацікавлених потенційних спонсорів та меценатів.

Просимо встановити контакт:

+38 (0512) 76-55-77

Андрєєв В'ячеслав Іванович (міжнародний відділ)

+38 (0512) 50-03-32

vrector@kma.mk.ua

Мещанінов Олександр Павлович (проректор)

або

+38 (050) 820-57-26

evgen_sinkevych@mail.ru

Сінкевич Євген Григорович (координатор роботи секції)

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Технічний редактор, комп'ютерна верстка *К. Дорофєєва*.
Друк *С. Волинець*. Фальцювальню-палітурні роботи *А. Грубкіна*.

Підп. до друку 26.03.2010 р.
Формат 60x84¹/₈. Папір офсет.
Гарнітура «Times New Roman». Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 15,35. Обл.-вид. арк. 13,25.
Тираж 300 пр. Зам. № 3031.

Видавець і виготовлювач: ЧДУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: 8 (0512) 50-03-32, 8 (0512) 76-55-81, e-mail: vrector@kma.mk.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009 р.